

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

СУЧАСНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

МОНОГРАФІЯ

Львів 2022

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

СУЧАСНІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

Монографія

Львів – 2022

ББК 26.8(4Укр)
УДК 913(477)“20”
С 91

Рецензенти:

д-р геогр. наук, проф. Назарук М. М.
(Львівський національний університет імені Івана Франка)
д-р геогр. наук, проф. Заячук М. Д.
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

*Рекомендовано до друку Вченою Радою географічного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 6 від 15 жовтня 2021 р.*

С 91 Сучасні напрямки розвитку географії України: Монографія / [за заг. редакцією проф. Лозинського Р. М.]. – Львів, 2022. – 367 с.

У монографії представлено наукові дослідження, що відображають сучасні напрямки розвитку географії України. Авторами є викладачі, аспіранти й здобувачі кафедри географії України Львівського національного університету імені Івана Франка. Публікації згруповано за розділами: історія географії та картографії, історична географія; українознавство і краєзнавство; політична географія і геополітика; урбаністика і просторове планування. Наукове видання присвячене 30-річчю кафедри географії України.

Для науковців, викладачів, учителів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться питаннями географії України.

Матеріали надруковано в авторській редакції. Автори відповідають за достовірність викладеного матеріалу, правильне цитування джерел та посилання на них.

ISBN 000-000-00000-0-0

ББК 26.8(4Укр)
УДК 913(477)“20”

© колектив авторів
© Львівський національний
університет імені Івана Франка

ПЕРЕДМОВА

У травні 2020 р. виповнилося 30 років з дати заснування у Львівському національному університеті імені Івана Франка на географічному факультеті кафедри географії України. Вона стала першою кафедрою з такою назвою в Україні. Очолив кафедру відомий український географ Федір Заставний. Впродовж короткого періоду подібні інституції з'явилися також в Чернівцях, Тернополі, Києві. Завдяки цьому за короткий період в Україні у закладах вищої освіти налагоджено процес вивчення студентами географії України, активізувалися наукові дослідження в цьому напрямку.

Представлена колективна монографія приурочено до цієї ювілейної дати. Вона складається із чотирьох розділів, які відображають провідні напрямки наукової діяльності працівників кафедри: історія географії та картографії, історична географія, українознавство і краєзнавство, політична географія і геополітика, урбаністика та просторове планування.

Розділ “Історична географія, історія географії та картографії” включає дослідження проф. Лозинського Р. М., в якому проаналізовано історико-географічні особливості заселення території Українського Розточчя, а також ґрунтовну розвідку доц. Байцара А. Л., в якій узагальнено наявну інформацію про назви “Україна” або її окремих частин на географічних картах XII–XIX ст.

До розділу “Українознавство і краєзнавство” увійшли три дослідження. Лаврук М. М. всебічно проаналізувала особливості застосування міждисциплінарного та інтегрованого підходів у процесі здійснення українознавчих і краєзнавчих досліджень у шкільній географії. Із краєзнавчого нариса доц. Стецюк О. В. дізнаємося про традицію вшанування пам'яті М. Шашкевича на оспіваній у його творах Білій горі. Міжнародний вимір українознавчих досліджень представлено в статті доц. Зубика А. І. “Українська діаспора в Естонії, Латвії та Литві”.

Займаючи вигідне географічне положення Україна ще з часів Київської Русі була важливим суб'єктом геополітики того-

часної ойкумени. Тому зацікавлення політичною географією і геополітикою науковців кафедри географії України є цілком закономірним. У розділі “Політична географія і геополітика”, проф. Дністрянський М. С. розмірковує над сучасними імперативами геополітики України в контексті анексії Криму та російсько-української війни на сході України. Не менш важливим є аналіз реформи адміністративно-територіального устрою в Україні, особливо в контексті децентралізації й утворення територіальних громад, який здійснила доц. Склярська О. І. Особливої уваги заслуговує теоретична розвідка доц. Сливки Р. Р. про понятійну основу географії територіальних конфліктів. Вона особливо актуальна в контексті сучасної політичної ситуації в Україні, зокрема, агресії, яку проти неї здійснює Росія.

Дослідження науковців кафедри у галузі урбаністики та просторового планування відображають не лише сучасні тенденції та підходи, а й містять аналіз та критику того, що відбувалося раніше. Зокрема, доц. Лабінська Г. М. розглянула та дослідила трансформацію підходів у просторовому плануванні у Європі на низці прикладів з ХІХ ст. по ХХІ ст. Магістр Лозинський Р. М. розглянув “українське передмістя” як просторовий феномен, проаналізував виклики просторового планування пов’язані з його розвитком навколо Львова. Цікавим є дослідження асп. Моргацького В. М., який переніс базові концепції територіального планування на рівень районного центру, проаналізувавши його недоліки на прикладі містечка Куликівка на Чернігівщині.

Роман Лозинський

Розділ 1

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ

Роман Лозинський
професор, доктор географічних наук

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО РОЗТОЧЧЯ

Розточчя – це горбисте пасмо, що розташоване в західній частині України (у межах Львівської області) та південно-східній частині Польщі (майже повністю у межах Люблінського воєводства). Його українська частина (Східне або Українське Розточчя) простягається з північного-сходу на південний захід від польсько-українського державного кордону (орієнтовно вздовж лінії Рава-Руська – Немирів) в напрямку до Львова й розташована у межах Яворівського та Львівського районів (за адміністративно-територіальними устроєм встановленим у 2020 р.) (рис. 1).

Формування поселенської мережі української частини території Розточчя відбувалося впродовж багатьох століть й на цей процес впливали найрізноманітніші чинники. Найбільшим був вплив фізико-географічних умов (зокрема, особливостей рельєфу) та економічного фактора (особливо розвиток торгових шляхів). В окремі роки зростала важливість політичного та воєнного чинників, які за короткий період могли суттєво змінити конфігурацію поселенської мережі на Українському Розточчі, чисельність поселень та структуру їх населення. Доісторичний етап заселення Розточчя тривав від пізнього палеоліту до IX–X ст. В історичний час, тобто від появи історичних джерел про Розточчя, можна виділити такі періоди його заселення: давньоруський, польський, австрійський (австро-угорський), міжвоєнний, радянський, сучасний.

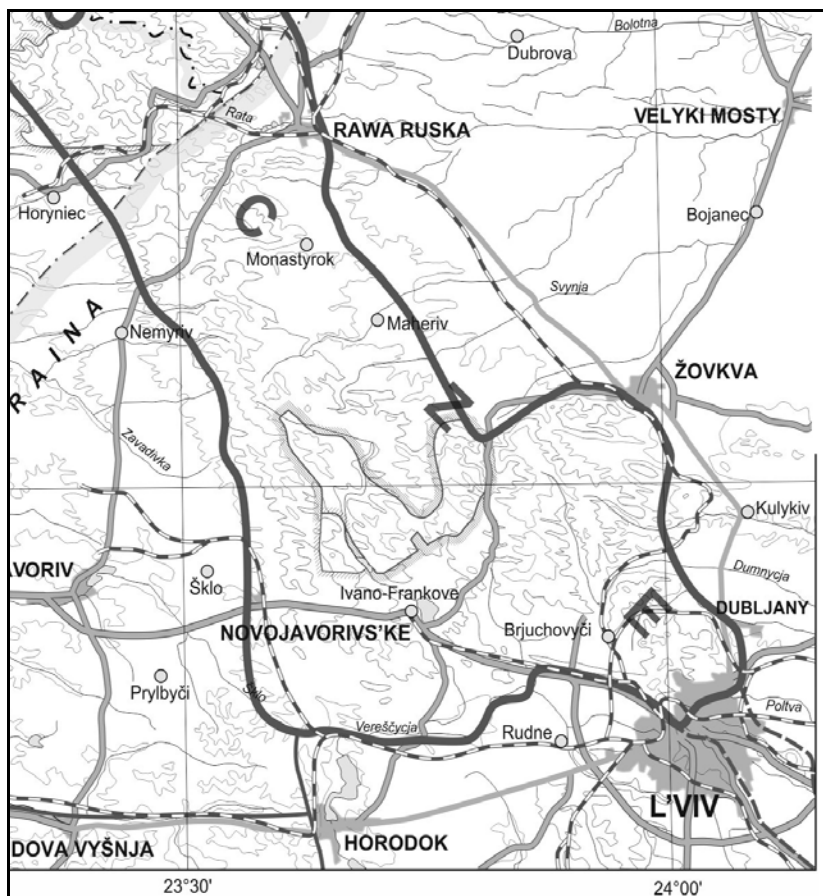

Рис. 1. Межі Українського Розточчя

(на основі: Roztocze przyroda i człowiek: Red. nauk. T. Grabowski, M. Harasimiuk, B. M. Kaszewski i in. – Dzieje Roztocza. – Zwierzyniec, 2015)

Особливості рельєфу території, гористість, розрізаність, об'єктивно сповільнювали заселення, оскільки ускладнювали його, а також робили землі Розточчя менш цінними з погляду сільського господарства, порівняно з сусідніми рівнинними територіями. Тому це був швидше негативний чинник.

Крім цього, через територію Розточчя проходить Головний Європейський вододіл. Ця природна межа неодноразово використовувалася і як політичний кордон.

Інший чинник, позитивний, – це географічне положення Українського Розточчя неподалік від важливих європейських

торгових шляхів. Обабіч розточанських горбів проходили важливі дороги, що пов'язували Прибалтику з Причорномор'ям і Балканськими державами, Західну і Центральну Європу із Придніпров'ям, Причорномор'ям, країнами Закавказзя, і далі, Близьким та Середнім Сходом, іншими азійськими регіонами.

Матеріали археологічних досліджень засвідчують, що найдавніше перебування людини на Українському Розточчі пов'язане з добою пізнього палеоліту. Безпосередньо на території Українського Розточчя археологічних пам'яток цієї доби наразі не виявлено, проте, на суміжних територіях, на межі Розточчя з іншими природним областями відшукано палеолітичні стоянки первісних людей. Найдавніше з них – розташоване за 40 км від Львова у Миколаївському районі печерне поселення неандертальця типу “мисливський табір” Прийма 1 віком орієнтовно 45,5 тис. р. тому. Інша важлива палеолітична пам'ятка знаходиться в околицях Львова у районі Чортових скель – печерноскельний навіс Львів VII, датований орієнтовно 27–12 тис. р. тому [21]. Враховуючи, що середня величина території полювання сервісних жителів становила близько 100 км. кв., то вони цілком могли заходити на територію Українського Розточчя.

Місць перебування людини періоду мезоліту (7–6 тисячоліття до н.е.) на Українському Розточчі є достатньо багато. Передусім, це позапечерні поселення Кунин I і Брюховичі IX мезолітичної культури Нобель-Кунин, низка тимчасових поселень у скельних навісах та позапечерних пам'яток мезолітичної культури Незвисько–Оселівка, розташованих на території сучасного Львова та в околицях (Брюховичі, Рудно), поселення мезолітичної культури Вороців–Старуня (Брюховичі VI, Кунин II і Львів I), поселення Гринчуки VII, Велике Передмістя I, Львів II і Підлісне V культури Кам'яниця–Баранне (Мшана). Всього лише на Львівському Розточчі та суміжних територіях відомо 24 мезолітичних і чотири палеолітичних поселення. Ще дев'ять пунктів віднесено до кам'яної доби, що не виключає їхнього датування мезолітичною або палеолітичною епохами [21]. Зосередження пам'яток епохи мезоліту здебільшого на території Львівського Розточчя передусім зумовлене ліпшим ступенем його археологічного вивчення, порівняно з іншими частинами Українського Розточчя.

Знахідок неоліту й енеоліту лише на території Львова та околиць є декілька десятків [20]. Їх відносять до культури

лінійно-стрічкової кераміки (5,5-4,9 тис. років до н.е.), лендель-полгарської культури доби енеоліту (4,9 – 3,4 тис. років до н. е.), культури лійчастого посуду (4-3 тис. до н. е.). Знахідками у Винниках представлена культура лінійно-стрічкової кераміки [12] і лендель-полгарська культура [20]. Енеолітична культура лійчастого посуду представлена передусім поселенням у Малих Грибовичах, яке є одним з найліпше досліджених поселень цієї культури в Україні. Поселення достатньо велике, є припущення, що навколо нього існували неолітичні вали укріплення [5]. Відомі також пам'ятки у с. Потелич, у м. Львові та деяких суміжних з Розточчям територіях (Гряда, Сулимів, Стронятин, Винники) [6]. Пам'ятки культури шнурової кераміки (кін. III – сер. II тис. до н.е.) виявлено біля с. Роките (культура кулястих амфор) [4].

На території Українського Розточчя є численні археологічні знахідки бронзового віку, найвідоміші з яких – це сокира-кельт з Великих Грибовичів, скарб бронзових речей з Крехова [9]. Пам'ятки черняхівської культури віднайдено в районі населених пунктів Вороців, Домажир, Жорнисько.

У I тис. н. е. важливою особливістю Українського Розточчя, особливо, його північно-східних схилів, був дуже низький ступінь заселеності, значно менше кількість археологічних пам'яток, порівняно з ранішими епохами. На думку деяких науковців, причина була в тому, що цей регіон тривалий період частково входив до складу контактної території, розташованою на перетині різних археологічних культур, племен, політичних формувань [2]. Контактний статус території зумовив існування доволі великої “нейтральної смуги”, незаселеної території. Зокрема, в I–III ст. н. е. це була контактна зона пшеворської (германської за етнічним походженням) та зарубинецької (слов'янської в основі) культур. У III – на початку V ст. н. е. це була контактна зона між готськими племенами (вельбарська культура) і слов'янами (черняхівська культура). Зокрема, між готами і слов'янами в Західному Побужжі й північній частині Українського Розточчя існувала приблизно 40-кілометрова “нейтральна” незаселена смуга по Бугу (від Червонограда до Ріпнева) [3]. У пізніший час це була контактна територія між різними слов'янськими племенами: дулібами, волинянами (на півночі) і білими хорватами на півдні (празька і Лука-Райковецька культури). Відповідно, археологами не зафіксовано

поселень у межах контактної смути в V–VII ст. Загалом існування незаселених смуг було доволі поширеним явищем у період племінних угруповань і племінних держав I тис. н. е. Остаточна ця нейтральна смуга зникла наприкінці X ст., коли волиняни (981 р.) і хорвати (993 р.) були завойовані київським князем Володимиром, а їх землі приєднані до складу Київської держави.

Доволі велика кількість поселень та городищ на території Українського Розточчя з'являється лише на рубежі VIII–IX ст. Особливістю заселення в цей період було формування т. зв. “гнізд поселень” (або як їх ще називають археологи “поселенських мікрорегіонів”), до складу кожного з яких зазвичай входило городище, декілька селищ і могильників, які розташовувалися на відстані до 5 км одне від одного [15]. Один такий поселенський мікрорегіон сформувався на території Равського Розточчя, на сході цієї природної одиниці. Це був т. з. “Східноравський мікрорегіон”, з яким ідентифікується археологічний комплекс поблизу сучасного с. Добростани (датоване X – поч. XI ст.) та городище біля с. Рокитне. Він виник ще в IX ст. на важливому транспортному та військовому шляху, що сполучав Волинь і Передкарпаття і належав до племінного об'єднання білих хорватів. Керамічний матеріал на території Східноравського макро-регіону датується X–XI ст., проте ймовірно цей поселенський мікрорегіон припинив своє існування наприкінці IX ст., у зв'язку з походом Володимира Святославовича на білих хорватів у 992–993 рр. [17].

Цей військовий похід київського князя суттєво змінив систему заселення території Равського Розточчя. Було зруйновано старі поселенські структури, що функціонували як племінні адміністративно-територіальні осередки. На зміну їм прийшли городища-феодальні центрів, які слугували опорою князівської влади на завойованих територіях. Зокрема, внаслідок таких змін на території Равського Розточчя наприкінці X – у XI ст. на північно-східних та західних окраїнах Розточчя з'являються городища Вороблячин, Завадів, Малі Грибовичі, Немирів, Потелич, Страдч, Щекотин. Подекуди в основі системи заселення залишилася давня племінна структура. Наприклад, городища Завадів та Малі Грибовичі знаходились на відстані близько 2 км та 7 км на схід від колишнього общинного центру в Рокитному [17].

У XI–XII ст. планувальна структура городищ Равського Розточчя далі еволюціонувала у напрямку створення феодальних

замків, або т. зв. “бургівської системи”. Феодальний замок (“бург”) відрізнявся від общинного центру (“полісу”) тим, що знаходився на перетині торгівельних шляхів та створювався під патронатом князівської влади. [17]. Система розселення Українського Розточчя у період існування Київської держави та Галицько-Волинської держави формувалася на основі декількох осей – найважливіших торговельних шляхів. Головний шлях йшов з Передкарпаття і Придністров’я на Побужжя – з Галича через Звенигород (з другої половини XIII ст. – Львів) до Володимира на Волині, Белза. Інший шлях – з Волині на Надсяння (Володимир, Белз до Ярослава, Перемишля). Третій шлях із Звенигорода (Львова) до Ярослава [25].

Територія Українського Розточчя входила до складу Перемиського та Звенигородського князівств (земель) Галицького князівства. Наприкінці X – у першій половині XIII ст. на території Равського Розточчя сформувалися два поселенські мікрорегіони: Східноравське Розточчя та Західноравське Розточчя. До Східноравське Розточчя мікрорегіону входили чотири городища (Малі Грибовичі, Завадів, Страдч, Щекотин), кільканадцять селищ та інгумаційний могильник. Городища в Малих Грибовичах та Завадові слугували сторожовими пунктами, Городища у Щекотині та Страдчі були типовими князівськими фортеці, котрі контролювали навколишню округу, а також стратегічно важливий шлях, що з’єднував міста Галицької, Перемишльської і Волинської земель [17].

Городища в Завадові та Малих Грибовичах на середину-кінець XII ст. занепали, що можливо, слід пов’язувати з розвитком городища XII–XIII ст. на Замковій горі у Львові [1]. Крім того, з утворенням Галицько-Волинського князівства та виникненням нових укріплених адміністративно-територіальних центрів потреба в охороні північних кордонів Галицького князівства суттєво зменшилася. Тому колишні прикордонні городища занепали.

Особливо значним в давньоруський час був археологічний комплекс в околицях сучасного с. Страдч. Тут виявлено декілька синхронних археологічних об’єктів: городище XI–XII ст., штучний печерний комплекс, котрий, очевидно, мав сакральне призначення, декілька селищ. Поблизу городища у Страдецькій горі знаходився штучний печерний комплекс, котрий часто вважають другим, після київських печер, підземним монасти-

рем на давньоруських землях. Ця пам'ятка згадується у 1242 р. в Галицько-Волинському літописі як “Печера Домажирова” [10]. До складу Східноравського мікрорегіону відносився також поселенський комплекс, котрий розташовувався поблизу сучасних сіл Глинсько та Нова Скварява з центром у літописному городище Щекотин. На основі археологічного матеріалу городище датується кінцем X – серединою XIII ст. [17].

На території Західноравського Розточчя локалізовано городища Немирів, Вороблячин, Потелич. Вони здійснювали контроль над західним відгалуженням шляху з Волині та Західного Побужжя на Передкарпаття та Посяння. Найважливішим було городище Вороблячин. Воно було найбільшим за розмірами, про нього згадано в літописі під назвою “Ворота” у 1266 р. Поблизу Вороблячина знаходиться городище в Потеличі (літописний Телич). І. Шараневич зазначав, що ще в XV ст. тут були помітними сліди замку, який контролював стародавній шлях з Белза у Надсяння [17].

У цей період з'являються перші згадки про поселення на території Українського Розточчя в літописних джерелах, а саме – в давньоруських літописах. Першою є згадка про Потелич (Телич). Вона є в Галицько-Волинському літописі (що входить до складу Іпатіївського Літопису) під 1262 р., коли в Потеличі зупинявся князь Данило Галицький. На південно-західній околиці села Рокитне збереглося давньоруське городище XI – XIII ст. На думку багатьох вчених це є літописне місто Щекотов (ліс на місці городища зветься Щекотин), про яке згадується в “Літописі Руському” в 1242 р. На території Розточчя, зокрема в с. Зарудці Жовківського району, деякі історики локалізують також літописне поселення Підгорай. Поряд знаходився Борок, ймовірно с. Бірки Яворівського району [10]. Інші науковці притримуються думки, що літописний Підгорай знаходився поблизу с. Мокротин [29]. Ще інші вважають, що Підгорай – це було не окреме поселення, а адміністративно-територіальна одиниця – волость. Зокрема, Підгораєм називали територію на північ від Львова, що з фізико-географічного погляду охоплювала Грядове Побужжя та частково Українське Розточчя (його східні схили) [16].

Система розселення, що існувала на Українському Розточчі у період Галицько-Волинського князівства, була частково зручнована в період монголо-татарської навали. Надалі, після переходу

Галичини до складу Польської держави, розпочалися суттєві зміни у спрямуванні розселенських процесів. Найважливішим шляхом на Розточчі поступово став т. зв. “Королівський шлях”. Він вів зі Львова до Любліна і швидко став чи не найголовнішою економічною і транспортною артерією Галичини. В XV–XVI ст. на цьому шляху виникли такі важливі міста як Жовква та Рава-Руська. Головні поселенські центри давньоруського періоду поступово майже зовсім занепали. Збереглися також й давніші шляхи давньоруського періоду: зі Львова до Белза й до наступного великого міста – Володимира Волинського; зі Львова – до Ярослава через Яворів; з Володимира через Белз, Раву-Руську, Яворів до Перемишля і Ярослава. Цими дорогами сформовано своєрідний чотирикутник (вершинами якого були Львів, Жовква, Рава-Руська і Яворів), усередині якого знаходилися майже уся територія сучасного Українського Розточчя. По периметру цього чотирикутника, вздовж доріг, активно розвивалася мережа сільських поселень. Згодом цей чотирикутник перерізали декілька місцевих шляхів (Львів-Немирів, Жовква-Янів), що активізувало заселення вглибині Розточчя.

В XIII–XIV ст. надзвичайно важливим чинником у розвитку системи розселення Українського Розточчя став поступовий розвиток на його східній околиці м. Львів, перша згадка про який датована 1256 р. Значення Львова почало зростати ще наприкінці XIII ст. за галицько-волинського князя Лева. Уже впродовж XIV ст. Львів став найважливішим містом Галичини. Територія міста у цей час була доволі невеликою і знаходилося поза межами Розточчя. Проте розвиток міста спричинив пришвидшене освоєння і заселення прилеглих місцевостей, в т. ч. крайньої південно-східної частини Розточчя. Адже серед земель, які подарували Львову польські королі, значна частина знаходилася на Розточчі. На межі Розточчя й долини р. Полтви виникали найдавніші підльвівські села Збоїща, Голоско Велике і Голоско Мале, Клепарів, Замарстинів.

Найдавніше з них – Збоїща (Збоїська), перша згадка про нього датована 1359 р. Поселення Голоско в 1401 р. заклав львівський міщанин німецького походження Миколай Циммерманн, у 1415 р. воно перейшло у власність міста. Його назвали Голоско Велике. У 1419 р. ще один міщанин-німець Андрій Стано-Кльоппер заклав маєток Кльоппергоф. Назва згодом трансформувалася у Клепарів. Замарстинів, північна частина якого доходила до розточанських

схилів, виник на основі маєтку Зоммерштайнгоф, який у 1423 р. заклав міщанин Андреас Зоммерштайн, на придбаних наприкінці XIV ст. землях. Слово Зоммерштайнгоф поступово трансформувалося у “Замарстинів”. В 1470 р. міщанин Ян Ганль заклав поселення, що отримало назву Голоско Мале.

Загалом північно-західні околиці Львова були однією з доволі слабко освоєних територій Галичини. У другій половині XIV–XV ст. вільні землі в околицях міста стали об’єктом внутрішньої колонізації, яку провадило, здебільшого, українське населення. Однак на цю територію шляхта також переселяла селян іншого етнічного походження. Іноземними сільськими колоністами тоді переважно були поляки, і ще, однак менше, німці та волохи [14]. Зокрема на Розточчі чимало поляків було у Збоїськах, Грибовичах, Малехові та Поріччі (Janeczek, 1978). Усі ці села були закладені на т. зв. “німецькому праві”. Німецьке право мали також Зашків (1397 р.) і Рясна Польська (1433 р.).

Окрім польської, на Українському Розточчі, особливо в околицях Львова, відбувалася також волоська сільська колонізація. Присутність волоських осадників у Львівській землі ґрунтовно підтверджена історичними джерелами принаймні з 30–40-х років XV ст. Є підстави вважати, що волоська колонізація почалася ще в XIV ст. Доволі компактна група поселень, де жили волохи, існувала на території т. зв. “Янівського Розточчя”: Жорниська, Зелів, Крехів, Курники, Лозина, Язів, Яниська. Волохів або поселяли на вільних землях, або доселяли до українців в українських селах. В окремих поселеннях (як от Лозина, ймовірно, Жорниська) волохи становили майже все населення. Деякі з поселень, де жили волохи, мали особливу форму управління, т. зв. “вольське право”: Стара Скварява, Лелехівка. Однак доволі швидко волоські осадники на території Львівської землі асимілювалися, поповнивши у селах український та, рідше, польський етнічний елемент [28].

Огляд історичних джерел підводить до висновку, що в другій половині XIV ст. заселення Українського Розточчя суттєво активізувалося. В літературних джерелах з’являються численні згадки про нові сільські поселення на його території. Однак, з іншого боку, можливо це пов’язано із зростанням кількості історичних писемних джерел щодо цього періоду, порівняно з попереднім, галицько-волинським періодом.

У другій половині XIV ст., зокрема, згадуються: Глинсько (1368), Мацошин (1368), Скварява (Стара Скварява, 1368), Залісся (згодом Янів, 1370), Великополе (1370), Ямельня (1370) Зашків (1377), Малехів (1377), Зарудці (1386), Добростани (1389), Мокротин (1399) [8, 30]. У першій половині XV ст. припадає перша згадка про такі населені пункти: Вороблячин (1409), Мальчиці (1421), Старичі (1425), Смолин (1423), Страдч (1430), Затока (1432), Рясна (1433), Дубляни (1440), Великі Грибовичі (1440), Брюховичі (1444), Лозино (1444) [8]. Проте, більшість з цих поселень, ймовірно, існували значно раніше від другої половини XIV ст. чи першої половини XV ст., у галицько-волинський період. Це підтверджують назви поселень, які мають давньоукраїнське походження.

Процес заселення Українського Розточчя продовжувався у другій половині XV ст. У цей період, зокрема є перші згадки про поселення: Верещиця – 1458 р., Воля Добростанівська – 1480 р., Ясниська – 1457 р.

Наприкінці XV ст. процес формування опорного каркасу заселення Українського Розточчя в основному завершився. Навколо багатьох існуючих раніше сіл з'явилися численні присілки та хутори, чимало з яких значно пізніше стануть окремими поселеннями. У XVI – першій половині XVII ст. виникли такі поселення, які сьогодні є окремими селами: Воля Гомулецька, Нова Скварява, Хитрейки, Шабельня, Борове, Гута Зелена, Гута Обединська, Ниви, Дев'ятир, Середкевичі, Лелехівка, Ставки, Кожичі, Жорниська [8].

З XV ст. на території Українського Розточчя активізувався процес формування міських поселень. Він відбувався шляхом надання вже існуючим найважливішим поселенням т. зв. “магдебурзького права”, або ж шляхом закладання нових міст, як писали тоді “на пустому місці”, також з наданням їм магдебурзького права та заселенням торговим і ремісничим населенням.

Магдебурзьке право – це особлива форма німецького феодального міського права, яка виникла в XIII ст. у Східній Німеччині, в Магдебурзі. Воно сформувалося на засадах правових норм романо-германського права, які панували в цей період у Західній Європі. Попередником різних форм німецького міського права були міські статuti приморських італійських міст. У XIII–XVIII ст. на магдебурзькому праві ґрунтувалося самоврядування багатьох міст Центральної та Східної Європи.

Магдебурзьке право – це була організаційна модель міської громади, яка передбачала такі головні елементи: особисту свободу для міщан (зокрема, спадкове і відчужувальне право на землю); правове регулювання їхніх повинностей (постійний чинш як феодалну ренту); просторову перебудову міста (закладання нового міського центру); правову автономію міських поселень (міське самоврядування з власним судочинством) [27]. На території Українського Розточчя магдебурзьке право отримали: Потелич – 1498 р., Магерів – 1591 р., Янів – 1611 р., Рава-Руська – 1622 р.

Процес заселення території Розточчя припинився у другій половині XVII ст. Розпочався демографічний і господарський занепад багатьох поселень. Упродовж другої половини XVII – перших десятиліть XVIII ст. Річ Посполита майже постійно перебувала в надзвичайно складному політичному становищі. Послаблена внутрішньою війною, надалі Польща десятиліттями змушена була майже безперервно воювати з іншими державами, причому військові дії здебільшого велися саме на її землі. В центрі суспільних подій, що відбувалися в цей період у Польщі, опинилася й Галичина, яку неодноразово перетинали іноземні війська. Під час перебування на її території українських козацьких, татарських, російських, шведських, турецьких військ велику кількість населених пунктів було зруйновано. Не меншу шкоду краю завдавали наймані війська на службі в польського короля, які, не отримуючи від державної скарбниці платні, грабували місцеве населення, та шляхетські загони, які, користуючись падінням авторитету королівської влади, часто також не оминали нагоди збагатитися коштом беззахисного населення міст і сіл. Унаслідок цього торгівля та ремесла в регіоні майже перестали розвиватися, а в багатьох містах цілком занепали. В більшості поселень значно зменшилася кількість населення. Наприклад у Янові, за відомостями німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, у 1670 р., після одного з татарських набігів, залишилося лише 10–12 житлових будівель [24].

Розвиток мережі поселень на території Українського Розточчя майже припинився. Тут виникло лише декілька нових сільських поселень, зокрема, Замок (Замок Магерівський) – 1720 р. Бірки – 1758 р. Тільки в другій чверті XVIII ст. політична й економічна ситуація в регіоні почала поступово поліпшуватися.

Заселення Українського Розточчя активізувалося лише в останній чверті XVIII ст., після переходу Галичини в 1722 р. до складу Австрії. На початку австрійського панування доволі важливою подією в суспільному житті регіону стала німецька сільська колонізація, яку запровадила нова влада, щоб пожвавити розвиток сільського господарства. Німецькі сільські колоністи найчастіше закладали невеликі села та присілки [7, 26].

Територія Розточчя також опинилася у переліку місцевостей, де створювалися такі колонії. Зокрема, в 1783 р. на території с. Дев'ятир засновано колонію Айнзінген (нім. Einsingen), а на території села Смолин – колонію Дойч-Смолин (Deutsch-Smolín). У 1786 р., на північний схід від тогочасного Мокротина (на території сучасних сіл Мокротин та Відродження), виникло німецьке поселення Дойч-Мокротин або Мокротин-Колонія (нім. Mokrotyn-Kolonie, Deutsch-Mokrotyn), а також поселення, Ві́зенберг (нім. Wiesenberg, нині частина с. Мервичі), яке розташовалося вже на межі Розточчя і Пасмового Побужжя [23].

Кількість німецьких поселенців, порівняно з місцевим населенням була незначною, але поступово зростала. Найбільшою колонією був Вінзенберг у 1808 р. тут налічувалося 230 німців-католиків, в Айнзінгені жило 165 німців (135 католиків і 30 протестантів), у колоніях Дойч-Мокротин і Дойч-Смолин було відповідно 80 і 61 німців католицького віровизнання. Німецькі сільські колонії в Галичині проіснували до кінця 30-х років XX ст. У 1939 р. після поділу Польщі між тоталітарним СРСР і нацистською Німеччиною (пакт Ріббентропа-Молотова) німецьке населення з території земель, що опинилися у складі Радянського Союзу, переселено до Німеччини. За відомостями В. Кубійовича у Вінзенбергу в 1939 р., станом на 1 вересня, жило близько 580 німців, Айнзінгені – 260, Мокротині – 170, Смолині – 150 [11].

Окрім декількох німецьких поселень, нових сільських поселень на території української частини Розточчя у період її перебування у складі Австрії (згодом Австро-Угорщини) майже не виникало. Адже, вже на час входження цих земель до складу Австрії, у 1772 р., після першого поділу Речі Посполитої, мережу поселень на Розточчі було в основному сформовано.

Однією з найсуттєвіших демографічних особливостей раннього австрійського періоду в історії Розточчя було швидке збільшення кількості сільського населення регіону. Сприятливі умови для цього почали формуватися ще в середині XVIII ст.,

після поліпшення економічної та політичної ситуації у Польщі. Прихід австрійської влади у Галичину сприяв покращенню соціальної організації території, дещо полегшив становище селянства. З цих причин показники загального приросту стрімко зросли, причому цього приросту досягнуто насамперед завдяки сільському населенню. Загалом, демографічні процеси, що тривали в Галичині з середини XVIII ст. до середини XIX ст. спричинили її так зване аграрне перенаселення, тобто перенасичення території сільським населенням. Згодом це стало головною причиною масової міграції українців у різні регіони світу.

Австрійська влада також почала заходи з впорядкування існуючої мережі міст і містечок. Адже в Галичині напередодні запровадження австрійської влади навіть загальна кількість міських поселень не була точно відомою. Не існувало чіткого критерію визначення міста, чіткого розмежування понять місто та містечко. Чимало міських поселень насправді не виконували жодних міських функцій, а вже давно стали звичайними селами. Уже в перше десятиліття австрійської влади відбулися значні зміни в правовому становищі галицьких міст. Самоврядування міст на засадах маґдебурзького права зазнало суттєвих обмежень. А 1786 р. його взагалі ліквідовано. Низкою рішень австрійської влади органи міського самоуправління, що діяли у польський період, було реформовано, частину з них перетворено в державні установи. У 1785 р. значно зменшилася кількість міст. Більшість приватних за формою володіння міських поселень із набутими в попередні сторіччя обмеженими міськими правами було зачислено до розряду містечок. Окремі важливі приватні міста викупувала держава. Проте остаточно приватне володіння містами ліквідоване тільки 1848 р., після відміни кріпацтва. Вживалися також заходи з поліпшення економічного становища міст. В останній чверті XIX ст. належність того чи іншого населеного пункту до категорії міського поселення була вирішена на законодавчому рівні шляхом уведення в дію двох законів про міське управління: від 13 березня 1889 р. та від 8 липня 1896 р. За ними приблизно половина із давніх історичних міських населених пунктів для організації самоуправління отримали спеціальні статuti. Зокрема, на території української частини Розточчя до категорії міських поселень віднесено Раву-Руську, Магерів і Янів. Натомість Потелич втратив статус міста.

Економічний занепад Потелича, колись найбільшого на Українському Розточчі міського поселення, значною мірою був зумовлений швидким розвитком розташованої на північний-схід від нього Рави-Руської. Економічна роль цього містечка почала зростати ще в польський період, в процесі підвищення торгового значення “Королівського шляху”. У другій половині 60-х років XIX ст., після чергової реформи адміністративно-територіального устрою, Рава-Руська стала центром однойменного повіту, а з 1887 р. – ще й важливим залізничним центром. Загалом, зазначимо, що саме будівництво залізниць в останні десятиріччя XIX – на початку XX ст. стало одним із найважливіших фактором розвитку поселень Галичини загалом, й Українського Розточчя, зокрема.

Натомість, Магерів і Янів збереглися здебільшого як торгово-ремісничі поселення. Наприкінці XIX ст. почала зростати роль Янова як рекреаційного осередку. Сприяли цьому наявність Янівського ставу, великої штучної водойми із залісненими берегами, яку заклали ще в 1407 р., вигідне розташування – поблизу Львова, а також збудована в 1895 р.

На південно-східній околиці Розточчя упродовж усього XIX ст. – на початку XX ст. продовжувався інтенсивний розвиток Львова. Місто Лева стало центром нової адміністративно-територіальної одиниці – Королівства Галичини та Володимирії. У 1772 р., на час приходу австрійських військ до Львова, у місті мешкало, за неповними даними, близько 22,5 тис. осіб. До початку Першої світової війни кількість жителів міста зросла майже в 10 разів – до 212 тис. у 1914 р. Навколо міста поступово почала формуватися міська агломерація.

Внаслідок стрімкого економічного розвитку Львова стрімко зросло населення львівських приміських гмін, в тому числі розташованих на Розточчі, й насамперед, найближчих до міста – Замарстинова та Клепарова. У другій половині XIX – на початку XX ст. населення львівських приміських гмін зростала значно швидше, якщо порівняти зі Львовом. Наприклад, за 1869–1910 рр. кількість жителів у Замарстинові збільшилася у 10,6 раза, Клепарові – у 8,3, тоді як у Львові – тільки у 2,2 раза. Ці поселення, хоча їх і вважали окремими сільськими гмінами, за кількістю жителів наближалися до міських поселень середнього у Галичині розміру. Адже 1910 р. у Замарстинові мешкало 11,7 тис. осіб, Клепарові – 6,8. Вже до 1890 р. Львів переріс власні

адміністративні межі, а Замарстинів та Клепарів фактично стали частинами міста, оскільки становили з ним не тільки господарчу, а й забудовчу єдність [14]. Активно демографічно розвивалися також й інші населені пункти Розточчя поблизу Львова: Голоско Велике, Голоско Мале, Збоїща й ін.

На північний захід від Львова пришвидшився розвиток с. Брюховичі. У 1886 р. через нього прокладено залізницю, поступово село стало зоною відпочинку львів'ян, чимало з них будували тут свої заміські вілли. В селі та околицях на місці піщаних дюн висаджували сосни, що поліпшило рекреаційні умови території. Брюховичі стали кліматичним курортом.

У роки Першої світової війни майже на всій території Галичини відбувалися активні військові дії, від яких більше чи менше зазнали шкоди майже всі поселення, особливо міста. Загалом у Галичині за 1910–1921 рр. загальна кількість міського населення краю зменшилася на 10%. Суттєво постраждали також і міста на Розточчі. Зокрема, кількість жителів Рави-Руської зменшилася з 10,8 тис. у 1910 р. до 9 тис. у 1921 р., Янова – з 2,6 до 1,8 тис.

Після поразки ЗУНР в українсько-польській війні 1918–1919 рр. територія Галичини відійшла до складу Польщі. У 20–30-х роках ХХ ст. господарство Галичини майже не розвивалася, тому кількість жителів у містах збільшувалася дуже повільно. Тільки 1928 р. обсяги промислового виробництва у регіоні перевершили довоєнний австрійський рівень. Однак після деякого поліпшення економічного становища краю в другій половині 20-х років, ситуація знову швидко погіршилася з початком світової економічної кризи 1929–1933 рр. До 1939 р. економіка Галичини так і не перевершила рівня 1928 р. Економічний занепад негативного впливав на розвиток поселень Розточчя, стимулював еміграцію населення.

У травні 1930 р. до Львова приєднано навколишні сільські поселення, які ще з кінця ХІХ ст. становили з ним забудову єдність. Таким чином, розташовані повністю або частково на Розточчі села Голоско Мале, Замарстинів, Клепарів стали частиною Львова.

У вересні 1939 р. за таємним договором Ріббентропа–Молотова територію Польщі окупували німецькі та радянські війська. Галичина опинилася у складі УРСР. У період Другої світової війни та у перші роки після її закінчення система

розселення Українського Розточчя зазнала кардинальних змін. Насамперед, суттєво зменшилася кількість населення чи не усіх поселень, а також змінився їх етнічний склад, особливо у містах. До початку війни у містах Розточчя, як і повсюдно у Галичині, євреї становили значну частку населення. У Раві Руських їх було понад 50%. Чимало євреїв жило також у селах, особливо підльвівських. У період Другої світової війни єврейське населення краю було майже повністю знищене.

У декілька разів зменшилася також кількість поляків. Більшість з них переселилася до Польщі, відповідно до угоди про обмін населенням, підписаної 9 вересня 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення. Пік акції переселення припав на 1945 р., коли усього з Галичини переїхало понад 0,5 млн осіб, а до 1947 р. масові переселення вже завершилися. Після обміну населенням 1944–1947 рр. у значно менших розмірах переселення поляків із території України до Польщі відбувалося також у наступні роки. На зміну полякам і євреям у міста та більші села Розточчя мігрували жителі з регіонів СРСР, серед яких було багато росіян, білорусів, поволзьких татар, представників інших народів Радянського Союзу. Наприклад, у прикордонній Раві-Руській за матеріалами перепису 1959 р. жило 1,3 тис. росіян, що становило понад 20 % від загалу жителів міста, тоді як до вересня 1939 р. росіян у ньому не було майже зовсім.

Українське населення значно постраждало внаслідок політичних репресій, які здійснювала більшовицька сталінська влада. Одним з наслідків репресій стала активізація українського повстанського руху. На території Розточчя в 1940-их роках загонами НКВС за зв'язок з повстанцями УПА ліквідовано два населених пункти: Поляни і Копанка. У Полянах до початку війни було близько 40 будинків. Після каральної операції НКВС більшість жителів розстріляли. Копанка до 1940 р. було присілком села Мокротин. Перед Другою Світовою війною тут налічувалося біля 60 хат. Майже всіх жителів було виселено, а будинки розібрано.

Проте найбільший вплив на поселенську мережу Розточчя стало створення на його землях військового полігону [13]. Військовий полігон на Яворівщині з'явився ще в 30-х роках ХХ ст., у період перебування Галичини у складі Польщі. Його створення було пов'язане з передислокацією на територію

Яворівського повіту Львівського воєводства Другої польської Карпатської дивізії [22]. У цей час полігон займав відносно невелику площу поблизу сіл Лелехівка та Щирець, яка використовувалася для проведення навчальних стрільб Військом Польським.

Після переходу Західної України у вересні 1939 р. до складу УРСР (згідно з таємним протоколом, що додавався до пакту Молотова – Ріббентропа) Червоній Армії була потрібна територія для військових навчань поблизу нового західного кордону СРСР. Тому було прийнято рішення про створення на Розточчі Львівського артилерійського полігону. 13 лютого 1940 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла постанову № СС-41 “Про відвод земель зенітно-артополігона Київського особливого округу”, що стосувалася виселення населення з території, яка мала відійти під полігон [19].

Жителів сіл, територія яких увійшла в межі полігону, переселяли передусім на територію Бессарабії, яка 1940 р. відійшла до складу СРСР від Румунії. За іншими даними, у процесі створення полігону в 1940 р. населення переселяли також на територію Північної Буковини, яка того ж року увійшла до складу СРСР. Деяких жителів, що не хотіли переселятися, репресували і переселяли у східні й північні райони СРСР. Частина жителів змогла переселитися в сусідні села до родичів. Чимало переселенців робили спроби повернутися в рідні села, але згодом вони зазнали повторної депортації.

Під час німецької окупації України, в 1941–1944 рр., полігон перейшов у власність Вермахту і отримав назву “Галичина”. В період окупації з території полігону німецький уряд також здійснював переселення. Вже після завершення Другої Світової, в 1946 р., 1950 р. й інші роки територію полігону було ще розширено. Відповідно продовжувалося відселення жителів. Загалом для військових потреб вилучено 42 тис. га землі.

Територія, яку було передано Червоній Армії для створення Яворівського військовому полігону, до вересня 1939 р. входила до складу чотирьох повітів Львівського воєводства Польщі: Городоцького, Яворівського, Рава-Руського та Жовківського. Поселення, ліквідовані у процесі створення полігону, до вересня 1939 р. за польським адміністративно-територіальним устроєм) становили 13 сільських громад: Вальддорф, Вишенька, Майдан – на території Городоцького повіту; Курники і Тростянець – у

Яворівському повіті; Біла, Парипси, Передмістя, Щирець – у Рава-Руському повіті; Брище, Гутисько, Кунинська Воля і Провала (без невеличкого присілка Козульки) – у Жовківському повіті. Усього на початок 1939 р. у перелічених поселеннях за даними В. Кубійовича жило близько 17,4 тис. осіб (Кубійович, 1983). Найбільшою за кількістю населення була сільська громада Вишенька – майже 5,5 тис. осіб, близько 2 тис. осіб становило населення громади Біла, понад 1,5 тис. жителів було у Тростянці, Куринках, Щирці. Станом на 01.01.1939 р. у етнічному складі населення 13 поселень абсолютно переважали українці. Серед 17 350 осіб частка українців становила 86,5 %, поляків – 8,6 %. Лише в одному – Щирці – більшість становили поляки.

Крім цих поселень, у процесі створення полігону виселено також населення з деяких хуторів і присілків, які адміністративно входили до складу сільських громад Верешиця, Стариська (тепер – с. Старичі), Вербляни та містечка Немирова. Тому загалом кількість жителів, виселених у процесі створення військового полігону ймовірно становила близько 20 тис. осіб.

Сільські громади включали велику кількість присілків (колишніх т. зв. “урочищ”, де було до декількох десятків будинків) і хуторів (т. зв. “дворищ”, що складалися з декількох будинків, зазвичай менше десяти), що було умовлено історичними особливостями заселення території Розточчя, домінуванням хутірної системи господарювання. Наприклад, Вишенка (або Вишенька), найбільше село, відоме з 1570 р., складалося з близько 30 поселень: Вишенька Велика, Вишенька Мала, Баланджуки, Берещаки, Капи, Ковальське, Драби, Княже, Геруси, Гарахи, Литова, Мельники, Стельмахи, Загоряни, Заїзд й ін. Тому в науковій і популярній літературі, а також в Інтернет-ресурсах, можна натрапити на твердження, що усього в процесі створення полігону було ліквідовано близько 130 поселень чи навіть понад 170. Таке число можна отримати лише якщо враховувати разом усі села, присілки, хутори й інші форми поселень.

У період незалежності України на території Яворівського військового полігону створено Міжнародний центр миротворчості та безпеки Сухопутних військ України. Територія полігону зараз становить близько 36 тис. га, тобто дещо менша, ніж у радянський період. Однак й за такої площі – це один з найбільших військових полігонів у Європі. На земельній ділянці, що належить полігону, на початку ХХІ ст. було розташовано

декілька військових містечок із казармами та готелями, у яких під час навчань живуть солдати й офіцери: військове містечко №3 (Центральне), №6 (Інженерне), №7 (Директриса), №8 (Гвардійське), №11 (Курники), №12 (Острог), №19 (Вербляни), №20 (Немирів), №23 (Щирецька гора), №24 (Старичі склади), №30 (Барс), №33 (Гористий СВЦ (спортивно-відновлювальний центр)) [18]. Постійне населення цих військових містечок було незначним – близько 100 офіцерів, прапорщиків, солдатів контрактної служби і близько 100 призовників. Проте у період проведення військових навчань у них можна було поселити до декількох тисяч військовослужбовців. З початком російської збройної агресії проти України в 2014 р. на території полігону постійно відбуваються тренування підрозділів Збройних сил України та Національної гвардії України.

У радянський період мережу міських поселень переглянуто й узгоджено з існуючими у СРСР нормативами, проте з врахуванням історичних особливостей розвитку міст на території краю. Міські поселення поділено на два типи: міста та селища міського типу. Статус міста отримала Рава-Руська, селищами міського типу стали Магерів, Янів (перейменоване на Івано-Франкове), Брюховичі.

Особливістю розвитку мережі поселень стала, насамперед, урбанізація населення, переселення жителів сільської місцевості до Львова. Відповідно, кількість жителів сіл постійно зменшувалася. Не занепадали лише села, що розташовані в приміській зоні. Внаслідок урбанізації передмість Львова розширено його адміністративні межі, до складу міста ввійшло ще два розташованих на Розточчі села – Збоїща і Рясна-Польська.

У південній частині Українського Розточчя система розселення суттєво змінилася внаслідок виникнення та швидкого розвитку в 1970–1980-их роках м. Новояворівськ. Поселення засноване в 1965 р. як селище “Янтарне” (від слова “янтар”, тобто “бурштин”), в 1969 р. воно перейменоване у смт Новояворівське. 20 січня 1986 р. отримало статус міста. У 2008 р. перейменоване з “Новояворівське” на “Новояворівськ”. Місто розташоване на межі Розточчя і Надсянської низовини у верхів’ях річки Шкло. Заснування та швидкий демографічний і економічний розвиток міста були зумовлені розробкою великого родовища сірки. Населення міста на сьогодні становить близько 30 тис. жителів,

значна частина з яких колишні жителі навколишніх сіл на Розточчі та їх нащадки.

З проголошенням в серпні 1991 р. незалежності України важливим чинником розвитку поселень Розточчя стала демографічна криза, зменшення кількості населення внаслідок негативних показників природного та міграційного руху населення. Передумови для демографічної кризи в Україні були закладені ще у 60-х роках ХХ ст., коли розпочався т. зв. демографічний перехід. Проте, в 90-х роках зниженню показників природного руху населення додатково посприяла економічна криза, що призвело до суттєвого погіршення демографічної ситуації. На Розточчі, як і майже повсюдно в Україні, криза вилилася у пришвидщенні демографічного занепаду сіл, обезлюдненню багатьох з них. Однак, з іншого боку, економічна криза майже припинилася масову міграцію з сіл у міста, тобто зростання рівня урбанізації населення. Натомість жителі сіл і міст почали виїжджати на заробітки, чи узагалі емігрувати, у економічно розвиненіші країни Європи, особливо в сусідню Польщу.

В період незалежності докорінно змінилася роль державного кордону України з Польщею як фактора демографічному розвитку Українського Розточчя. У радянський період кордон виконував передусім бар'єрну функцію, що негативно впливало на поселення, розташовані поблизу нього. Після 1991 р., кордон виконує також контактну функцію. Його наявність сприяла економічному пожвавленню (зокрема, внаслідок розвитку прикордонної торгівлі та малого підприємництва, а також контрабанди) у багатьох поселеннях по обидва боки кордону.

Станом на початок ХХІ ст. територія Українського Розточчя адміністративно входила до складу двох районів – Жовківського і Яворівського, крім того смт Брюховичі було підпорядковано м. Львову. У Жовківському районі повністю або частково на території Розточчя було розташовано 49 сіл, м. Рава-Руська, та смт Магерів. За підсумками перепису населення 2001 р. у м. Рава-Руській було 8,1 тис жителів. смт Магерові – близько 2 тис., у сільських поселеннях – 21,8 тис. жителів. Найбільшими є підльвівські села – Великі Грибовичі, Зашків, Малехів та Глинсько, розташоване поблизу Жовкви. Однак усі ці села розташовані на самій межі Розточчя, частина території цих сіл є рівнинною. Серед сіл, що знаходяться повністю на Розточчі найбільше – Стара Скварява, яка на початок ХХІ ст. мала дещо

менше 1,1 тис. жителів. У Яворівському районі повністю або частково на території Розточчя було розташовано 47 сіл (24,5 тис. жителів), м. Новояворівськ (26,5 тис. жителів у 2001 р.) і смт Івано-Франкове (5,8 тис.). Найбільші села – Старичі (3,4 тис.), Бірки (2,2 тис.), Добростани, Камянобрід, Мальчиці. У Брюховичах в 2001 р. жило 5,8 тис. жителів.

Отже, станом на початок ХХІ ст., на Українському Розточчі, знаходилося повністю або частково, 96 сіл, два міста (без врахування Львова, більш частина якого є поза межами Розточчя) та три селища міського типу. Усього на Розточчі жило (без розточанської частини Львова) 94,1 тис. осіб, з них у сільській місцевості – близько 46,3 тис. осіб. Більшість поселень на Розточчі мають декілька сотень жителів, чимало з них менше 100 осіб. Деякі села були на межі зникнення, у них жило декілька десятків жителів. Село Поляни Жовківського району офіційно не мало жителів, хоча й не зняте з адміністративного обліку. Частина Львова, яка знаходиться на Розточчі, адміністративно становить основу Шевченківського району міста, населення якого близько 140 тис. осіб.

Демографічна ситуація на Українському Розточчі на початку ХХІ ст. хоча й була складною, однак значно ліпшою, аніж в інших регіонах Львівської області та загалом України. Позитивно на демографічний розвиток поселень найбільше виплавають зручне географічне положення та відносно сприятливий екологічний стан ландшафтів.

Список використаних джерел

1. Багрій Р. С. Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова / Багрій Р. С. // Київська Русь. Традиції, культура. – Київ, 1982. – С. 28–35.
2. Войнаровський В. Верхнє Побужжя як Балто-Чорноморське роздоріжжя (I тис. н. е.) / Віктор Войнаровський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – 2008. – С. 170–181.
3. Войнаровський В. Нові археологічні матеріали з Червонограду та його околиць / Войнаровський В., Марцинюк М. // Белз і Белзька земля. – Белз, 2004. – Вип. I. – С. 52–59.
4. Войтович М. Культура шнурової кераміки на Українському Прикарпатті: пам'ятки типу Кавсько-Колпець / М. Войтович // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2012. – Вип. 16. – С. 141-154.

5. Гавінський А. Поселення культури лійчастого посуду в Малих Грибовичах / А. Гавінський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині: Зб. наук. пр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – Вип. 13. – С. 172–197.

6. Данилів М. З історії дослідження культури лійчастого посуду на теренах заходу України / Марія Данилів// Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 14. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – С. 494–505.

7. Драк М. Німецьке населення Східної Галичини: розселення та зміни кількісного складу (1772–1857) // Німецькі поселення в Галичині. Історія. Архітектура. Культура. Матеріали. Доп. та повідомл. – Львів, 1994.

8. Історія міст і сіл Української РСР. – В 26 т. – Львівська область / Головна редколегія: Тронько П. Т. (голова), Бажан М. П., Білодід І. К. [та ін.]. / Редколегія тому: Маланчук В. Ю. (голова) [та ін.]. – К. : Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 980 с.

9. Клосіньська Е.-М. Деякі питання пізньобронзової і ранньозалізної доби верхнього побужжя / Ельжбета Малгожата Клосіньська // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2012. – Випуск 14–15. – С. 7–29.

10. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / І. П. Крип'якевич. – Київ: Наукова думка, 1983. – 220 с.

11. Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика Галичини / Володимир Кубійович. – Весбаден, 1983. – 174 с.

12. Ленартович О. Культура лінійно-стрічкової кераміки на території України: історія дослідження // Культура лінійно-стрічкової кераміки на території України: історія дослідження / О. В. Ленартович // Археологічні дослідження Львівського університету . – 2009 . – Вип.12 . – С. 226–261.

13. Лозинский Р. М. Историко-демографічні передумови розвитку ностальгійного туризму на території Яворівського військового полігону / Роман Лозинський // Историко-культурні пам'ятки Прикарпаття та Карпат – важливі об'єкти в розвитку туризму: [Текст]: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 24-25 квітня 2014 р.) / Міністерство освіти і науки України, Львівський інститут економіки і туризму. – Львів: ЛІЕТ, 2014. – с. 198–205.

14. Лозинський Р. М. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / Роман Лозинський. – Львів, 2005. – 358 с.

15. Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII – первая половина IX в.): Ист.-археол. очерки / Ляпушкин И. И. // Материалы и

исследования по археологии СССР. — М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1968. — № 152. — 184 с.

16. Ляска В. Підгорайська волость: спроба історико-археологічної реконструкції територіальної організації Грядового Побужжя у княжу добу / Віталій Ляска // Археологічні дослідження Львівського університету. 2012. Випуск 14–15. С. 107–151.

17. Ляска В. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. / В. Ляска // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2008. — Вип. 11. — С. 75–94.

18. Маненко А. К. Екологічний та гігієнічний огляд зон об'єкту Яворівського загального військового полігону I категорії сухопутних військ збройних сил України / Маненко А. К., Степанов О. К., Хоп'як Н. А., Ткаченко Г. М. // Гігієна населених місць. — 2009. — Вип. 54. — С. 40–47.

19. Мартинець С. Таємниця Яворівського полігону / Світлана Маринець // Україна Молода. — № 097. — 28.05.2008 р. — С. 5.

20. Мацкевий Л. Питання заселення та оточуючого природного середовища території сучасного Львова у кам'яну добу / Л. Мацкевий // Археологічні дослідження Львівського університету. — 2005. — Вип. 8. — С. 265–282.

21. Мацкевий Л., Гнатюк Р., Панахид Г. Палеоліт і мезоліт Львівського Розточчя та суміжних територій // Фортеця : збірник заповідника “Тустань”. — Л. : Колір ПРО, 2012. — Кн. 2. — С. 226–253.

22. Міжнародний центр миротворчості та безпеки — [Електронний ресурс]. — Режим доступу до сайту: <http://ipsc.asv.gov.ua/index.php?lang=uk>.

23. Німецькі колонії Галичини в таблицях: довідник / Передмов., упор. І. С. Монолатій. — Коломия : Регіон. наук.-дослід. центр при МІК; Коломийський осередок НТШ, 2000. — 44 с.

24. Сваринк І. Вердум фон, Ульріх. Щоденник подорожі... 1670, 1671, 1672... через Королівство Польське. Передмова, переклад з пол., прим. / Іван Сварин // Жовтень. — 1983 — №№ 9–10 (467–468).

25. Терський С. Західно-волинські військово-стратегічні шляхи “Північ–Південь” у XI–XIV ст.: історико-географічний коментар // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. — Острог, 2011. — Вип. 17. — С. 107–114.

26. Штойко П. Географія німецьких колоній у Галичині кінця XVIII — початку XX ст. // Німецькі поселення в Галичині. Історія. Архітектура. Культура. Матеріали. Доп. та повідомл. — Львів, 1994.

27. Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. — 1990. — Вип. 42.

28. Явор Г. Волоське осадництво на теренах Розточчя у пізньому середньовіччі // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. — 2000. — Вип. 35–36. — С. 58 — 75.

29. Janeczek A. Podgoraj – zaginiony grod pogranicza polsko-ruskiego // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1985. – № 1–2. – S. 3–28.

30. Janeczek A. Polska ekspansja osadnicza w ziemie lwowskiej w XIV–XVI w. // Przegląd historyczny. – 1978. – T. 69. – Z. 4. – C. 597–622.

Андрій Байцар
доцент, кандидат географічних наук

НАЗВИ УКРАЇНИ АБО ЇЇ ЧАСТИН НА ГЕОГРАФІЧНИХ КАРТАХ (XII–XIX ст.)

Картографування території України від XII ст. й до XIX ст. невіддільне від історії розвитку суспільства загалом і від розвитку способів картографічного відображення географічного простору. Картографування українських етнічних земель відбувалось на тлі безперервних політичних процесів у Європі: утворення і занепад держав, формування нових кордонів і т. д.

Ця публікація є узагальненням багаторічної роботи з географічного аналізу автором історії картографування території українських етнічних земель. Попередні результати впродовж 2016–2021 рр. оприлюднювалися на офіційному блозі (<https://baitsar.blogspot.com/>). Крім цього, було використано матеріали В. Бронштена [1], М. Вавричина [2–3], К. Галушка [4], Гордєєва А. [5], В. Кордта [6–8], Р. Сосси, [9–10] й Л. Чекіна [11].

Одним із найдавніших картографічних зображень всієї території України є так звана таблиця Певтінгера (*Tabula Peutingeriana*) – пізніша копія римської дорожньої карти, що була укладена космографом Касторієм приблизно у другій половині IV ст. У географічній та картографічній традиції українські землі часто називали Кіммерією, Сарматією Європейською, або Скіфією. Для географів та істориків існували ще й “азійські” Скіфія та Сарматія. Що ж до античних часів, то частіше вживалося *Scythia inferior* (Скіфія нижня), у значенні “ближча”. На більшості географічних карт XIV–XVI ст. українське Наддніпров’я позначалося як *Cimmeria*, *Scythia Europaea*, *Parua Scythia*, *Sarmatia*, *Ruthenia*, *Russia*, *Cumania*, *Commania* та ін.

В рукописі “Географія” К. Птолемея 1420 р. (автор невідомий), на карті “**Сарматія**” (Сарматіас) (назва карти умовна) вперше міститься напис “Сарматія”. Назва “**Європейська Сарматія**” (*Sarmatia Europe*) вперше поміщена на рукописній карті 1467 р.

Ніколауса Германуса. Уперше українська етнічна територія в друкованому вигляді була зображена у другому (1477) Болонському (перше з картами) виданні “Географії” К. Птолемея.

Топонім **“Русь”** уперше міститься на карті світу (1154) арабського географа Абу-Абдаллага Мухаммеда аль-Ідрісі. Поряд із загальною назвою **“Русь”** західноєвропейські картографи вживали й регіональні варіанти: **Червона Русь, Чорна Русь** та **Біла Русь**.

Топонім **“Україна”** або **“Вкраїна”** вперше згадується в Київському літописі під 1187 р., у зв’язку із смертю переяславського князя Володимира Глібовича. Згідно з версією, поширеною в російській, радянській та українській історіографії, так називали “пограничну територію” (М. Грушевський, О. О. Потебня, Ю. О. Карпенко, В. А. Никонов, П. П. Толочко, В. А. Смолій). За другою версією **“Україна”** має значення “рідний край, країна, земля” (С. Шелухін, І. Огієнко, Ф. П. Шевченко, В. Г. Склярєнко, М. Г. Андрусяк, В. М. Русанівський, Г. П. Півторак, М. С. Дністрянський, А. Л. Байцар та ін.).

На географічних картах топонім **“Україна”** появився в 1570-х рр. Вперше на офіційному рівні назва **“Україна”** була вжита польським королем Стефаном Баторієм у 1580 р. Етнонім **“українці”** вперше фіксується наприкінці XVI ст. у документах, присвячених козацькому повстанню Наливайка.

В першій половині XVII ст. назва **“Україна”**, починаючи з Карти Радзивілла (1613 р.), міститься на картах: Віллема Янсзона Блау (1631 р.), Маттеуса Меріана (старшого) (1638, 1650), Боплана (рукописна, 1639), Ян Віллема Блау та Корнеліса Віллема Блау (1640), Ніколи Сансона (1641); з 1648 р. – на друкованих картах Боплана та інших картографів.

Починаючи з карт Нікола Сансона (1641) і аж до кінця XIX ст. Україна ототожнюється з козаками, як держава або країна козаків. Назва **“Ukraine Pays des Cosaques”** (Україна Земля (Країна) Козаків) проіснувала у французьких джерелах аж до кінця XVIII ст. Надалі відбулася ситуативна трансформація географічного позначення цього регіону просто слово **“Cosaques”** (Козаки), або **“Cosaques Zaporoski”** (Козаки Запорозькі).

На європейських мапах назва **“Україна”** не завжди була (філологічно) однакова. На картах латинською мовою писалося **“Ucraina”** або **“Ukraina”**, але були і форми написання, як **“Ucrainia”** чи **“Ukrainia”**. Форма написання **“Ukrania”**

залишилася й досі в деяких європейських мовах (іспанська, португальська, фламандська). В інших мовах “націоналізовано” закінчення відповідно до мовних звичок, так французькою **“L’Ukraine”** (у вимові “Люкрен”); в англійській – **“Ukraine”** (інколи *Ucraïne* – у вимові “Юкрейне”); в німецькій подвійна форма: давніша **“Ukraina”**, новіша – **“Ukraine”**, **“Ukrajina”**).

В етнічній історії українців можна виділити ключові етно-об’єднуючі назви за останні 2000 років:

- Анти, Склавіни (IV–VII ст.);
- Дуліби (VI–VII ст.);
- Слов’яни VII–XI ст.: поляни, білі хорвати, волиняни, деревляни, уличі, тиверці, дреговичі, сіверяни;
- Русини (руси, русь, державні утворення – Русь (Київська Русь), Руське Королівство, ВКЛ (Велике Князівство Литовське), Руське воєводство) X–XX ст.;
- Козаки, гайдамаки (державне утворення – Гетьманщина) XVI–XVIII ст.;
- Українці (державні утворення – Гетьманщина, УНР, Українська держава, ЗУНР, Карпатська Україна, УРСР, Україна) XVI–XXI ст.

Раннім етнонімом українців була назва **“Русь”**. Одним з історичних етнонімів українців було слово “русини”. Ця назва українців проіснувала до кінця XVIII ст., а на західноукраїнських землях до поч. XX ст. Дотепер частково збережена в Закарпатській Україні. Як самоназва слово “русин” виникло в Україні та Білорусі, на відміну від Росії, де самоназвою стала прикметникова форма “русский”. Попри всі потуги московитів, штучні назви українців “малороси” та “малоруси” в Україні не прижилася й ніколи не вживалася серед простого народу.

Етнографічне картографування території України було започатковане словацьким етнографом та письменником Яном Чапловичем. Починаючи з його етнографічної карти (***Етнографічна карта Королівства Угорщини разом з Хорватією, Славонією, угорським військовим кордоном і Примор’ям***) назву **“рутени”** (стосовно українців) почали вживали у своїх картографічних працях й інші вчені. Термін **“рутени”** вживається вже в хроніках XI–XII ст., наприклад, **“Rex Ruthenorum в Annales Augustani”** (Гельмонд з Босау, 1089), **“Ruteni”** (Саксон Граматик) та інших. З 1596 р. назва “рутени” була прийнята в документах римських

Пап і Римської Курії для унійних українців і білорусів. Наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст. термін “рутени” використовувався в Габсбурзькій монархії як етнонім українців.

На географічних картах Європи екзоетноніми **“малороси”**, **“малоруси”** та **“рутени”** збереглися до поч. XX ст.

На етнографічних картах іноземних авторів етнонім **“українці”** з’являється лише в 1880-х рр. Одна із перших українських етнографічних карт (1896) де український етнос названо українцями (чи русинами) це – **“Народописна карта українсько-руського народу”** Григорія Величка.

Найбільш масштабно, картографування українських земель висвітлено у таких фундаментальних виданнях, як “Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст.” [3], “Україна на стародавніх картах (середина XVII – друга половина XVIII ст.” [4], в узагальнюючих працях В. Кордта [6–8] та Р. Сосси [9–10] та у праці К. Гулашко [5].

КІММЕРІЯ, КІММЕРІЙСЬКА ЗЕМЛЯ (КРАЇНА)

КІММЕРІЯ, Кіммерійська земля (країна) (Κιμμέρια) – згадується давньогрецьким істориком Геродотом в описі Скіфії як давня назва (до приходу скіфів у Пн. Причорномор’я) однієї з її складових земель. Є кілька гіпотез щодо локалізації цієї землі – в Пн. Причорномор’ї, на Кавказі, в Малій Азії. Археологічні дослідження у степовій частині Пд. України виявили тут численні пам’ятки генетично пов’язаних між собою сабати-нівської культури (XV–XIII ст. до н. е.), білозерської культури (XII–X ст. до н. е.) та поховань пізніх кіммерійців (IX–VII ст. до н. е.). На думку українських археологів, результати цих досліджень засвідчують, що територія Кіммерії поступово розширювалась, а її ядром була степова частина України від пониззя Дунаю до Приазов’я, включаючи Крим.

1665 р. французький картограф Гійом Сансон видав мапу під назвою **“Cimmeria qua postea Scythia Europaea Seu Parua Scythia”** (Кіммерія, пізніше Європейська Скіфія, або Мала Скіфія) де показано українські землі. Лівобережна та Південна Україна – **Скіфія** (Scythae), Північна Україна та Слобожанщина – **Сарматія Європейська** (Sarmatia Europaea).

СКІФІЯ

Скіфія або **Скутія** (Σκυθικής) – назва декількох етнополітичних об'єднань, очолюваних безпосередньо кочовиками скіфами-сколотами в різні часи на різних територіях від Нижнього Придунав'я до Закавказзя, згодом розповсюджена на території та етноси, які не мали жодного відношення власне до скіфів-сколотів (як приклад – Скіфія Азійська).

Назва **“Скіфія”** вперше поміщена на карті у другому (перше з картами) 1477 р. болонському виданні “Географії” Клавдія Птолемея. На карті **“Сарматія Азійська”** напис – Scythie Pars.

У Римському виданні (1478) поміщені карти **“Septima Asiae Tabula”** (Сьома карта Азії), **“Octava Asiae Tabula”** (Восьма карта Азії), на яких містяться написи – **“Scythia intra Imaum Montem”** (територія на північ від Каспійського моря). На мапі, цього ж видання, **“Decima Asiae Tabula”** (Десята карта Азії) напис – **“Scythia intra Imaum Montem Pars”**.

На **“Сьомій карті Азії”** позначені “Alani Scythe” (Алани Скіфи) (на карті – ліворуч угорі). На **“Восьмій карті Азії”** позначено область “Chavranai Scythae” (на карті – ліворуч внизу).

У 1530 р. вийшла карта Йоганна Гонтера (Johannes Honter, 1498–1549 рр., карта Центральної Європи (без назви)). На карті написи – **Русь** (Russia) зі Львовом (Leopolis) – територія Західної України, Поділля (Podolia) та ін. Приазов'я позначене як **Скіфія** (Scytia).

У 1537 р. Йоганнес Путч (Johannes Putsch, 1516–1542 рр.) – німецький картограф, математик, поет опублікував карту **“Europa Regina”**. На карті українські землі позначено як **SCYTHIA** (Скіфія). Територія теперішньої Росії на карті – **Moscovia** (Московія).

У 1544 р. Себастьян Мюнстер видав у Базелі **“Cosmographia”** (Космографію), в якій друкувалися карти Клавдія Птолемея.

Карта **“Europa regina”** – карта-картина, де європейський континент зображений у вигляді королеви. Європу показано у вертикальному положенні. Піренейський півострів утворює короновану голову королеви, а Богемія – її серце. На карті українські землі позначено як **“SCYTHIA”** (Скіфія). Територія теперішньої Росії на карті – **“MOSCOWIA”** (Московія).

На карті авторства Себастьяна Мюнстера (1550) **“VON DEM KONIGREICH POLAND, DAS IN SARMATIA...”** (Про Королівство Польщі, що також розташоване у Сарматії) (опублікована у праці “Космографія”). Приазов’я позначене як **Скіфія** (Scytia).

У 1570 р. чеський картограф Андрій Пограбка (Andreas Pograbijs, Andrzej Pograbski, Andrea Pograbio) опублікував карту **“Partis Sarmatiae Europae, quae Sigismundo Augusto regi Poloniae potentissimo subiacet nova descriptio”** (Частини Європейської Сарматії...). У Причорномор’ї, біля Дніпровського лиману (на Лівобережжі) є напис – **“SCYTHIAE PARS”** (Скіфія).

Території, які займає сучасна Україна є на картах, які увійшли до **“Theatrum Orbis Terrarum”** (1570) – першого географічного атласу в сучасному його розумінні авторства Абрагама Ортеліуса (Abraham Ortelius, 1527–1598 pp.) – фламандського географа та картографа. Зокрема на карті **“Pontus Euxinus. Aequor Iasonio pulsatum remgie primum ...”** (1579) українські землі позначені як **“Scytyae sive Sarmatiae ae Europaea Pars”**, Кубань та Кавказ – **“Sarmatiae ae Asia Ticae Pars”**.

На карті цього ж автора **“Europam, Sive Celticam Veterem”** (Європа або давня Кельтія) позначено стародавні племена, які проживали на теренах Європи, зокрема й України (карпи, анти, бастарни та ін.). Українські землі позначені як **“Scytia”**, Росія – **“Moscovia”** (Московія). Карта опублікована в атласі **“Theatrum Orbis Terrarum”**. Відомі її перевидання 1608, 1618, 1624, 1638 pp. та ін.

На карті Гійома Деліля **“Alexandri Magni Imperium et Expeditio”** (Імперія Олександра Великого та походи) (1731 р.) південь України позначено як **“Scythia Europaea”** (Скіфія Європейська), територія на схід від Каспійського моря – **“Scythia” (Скіфія)**. Карта поміщена в географічному атласі.

На карті англійського математика, географа, картографа та богослова Едварда Уеллса (Edward Wells, 1667–1727 pp.) **“A New Map of Ancient Asia ...”** (Нова карта давньої Азії ...) (1738 р.) українські землі позначені як **“Скіфія” (Scythia)** та **“Сарматія” (Sarmatia)**.

САРМАТІЯ

Сарматія (лат. *Sarmatia*) – історичний регіон у Східній Європі, в Північному Причорномор'ї, від Сарматських гір (Бескиди у Польщі), Вісли, до Сарматського моря (Балтійське), і до Гіперборейських гір (Урал). Згадується в працях античних авторів як батьківщина народу сарматів. В час Птолемея вважалось, що межа Європи та Азії проходить по Танаїсу (Дон), тому Сарматію поділяли на Європейську й Азійську. У роботах науковців Середньовіччя та періоду Відродження використовувалася як синонім Східної Європи – від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, й від Карпат на заході до Волги на сході. Одна з поетичних назв шляхетської Польщі та козацької України раннього Нового часу.

У рукописі **“Географії”** Птолемея (1420 р., автор невідомий), на карті **“Сарматія”** (Sarmatiac) (назва карти умовна) вперше на карті міститься напис **“Сарматія”**. В цьому ж рукописі на карті **“САРМАТІА АСІА”** (Сарматія Азійська, назва карти умовна) є напис **“Сарматія Азійська”**.

Назва **“Європейська Сарматія”** (Sarmatia Europe) вперше поміщена на рукописній карті 1467 р. Ніколауса Германуса, який ще раз переробив зміст **“Географії”** Клавдія Птолемея. У його версії цієї праці **“Сарматія Азійська”** на якій показано частину східноукраїнських земель (Sarmatie in Evgora pars). У другому (перше з картами) (1477 р.) Болонському виданні (26 карт) **“Географії”** Птолемея теж поміщені карти **“Сарматія Європейська”** та **“Сарматія Азійська”**.

У наступному, Римському виданні (1478 р.) поміщені **“Octava Europe Tabula”** (Восьма карта Європи) та **“Secunda Asiae Tabula”** (Друга карта Азії). “Восьма карта Європи” входила до всіх видань **“Географії”** аж до 1730 р. включно.

На карті **“Tabula Moderna Sarmatie Eur Sive Hungarie Polonie Russie Prussie et Wallachie”** (Сучасна карта Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини) (1513 р.) авторства Мартіна Вальдземюллера (Martin Waldseemüller) для позначення території України, Польщі, Угорщини, Волощини та Пруссії використано назву **“Сарматія”**. Землі теперішньої Росії позначені як **“Mosckovia”** (Московія).

1513 р. Мартін Вальдземюллер; карта – «Восьма карта Європи» (ОСТАВА•ЕВРОПАЕ•ТАВЛА); написи: Європейська

Сарматія (**Sarmatia Evrope**), Сарматія Азійська (**Sarmatiae Asiaticae Pars**).

1513 р. Мартін Вальдземюллер; карта – «Генеральна карта світу Птолемея» (**GENERALE PTHOLEMEI**). Східна Європа на карті позначена як Європейська Сарматія (**Sarmatia Europa**).

1526 р. Бернард Ваповський (Bernard Wapowski; 1450-1535), перший український професійний картограф, ототожнював Сарматію з Україною, Польщею, Угорщиною, Волощиною (карта «Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars»).

1532 р. Себастьян Мюнстер склав карту світу «Typus cosmographicus universalis» для видання «Novus orbis regionum ac insularum veteribus incognitarum» Джона Хутіча (Johann Huttich, близько 1480-1544) і Симона Грінеуса (Simon Grynaeus, 1493-1541). Карта ґрунтується на мапі світу Мартіна Вальдземюлера 1507 р. Карта має привабливі образи херувимів на півночі та півдні, які крутять земну кулю «відповідно» з теорією Коперника. Це – одна з найпопулярніших і найдорожчих карт світу XVI ст. Карта була опублікована в «Космографії» Мюнстера (1544 р.). Українські землі на карті позначено як **SARMATIA** (Сарматія).

1540 р. Себастьян Мюнстер; карта – «TABLA EUROPAE VIII» (Восьма карта Європи). Українські землі на карті позначено як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: **CARPIANI** (карпи); **PEUCINI** (певкіни) та **BASTERNAE** (бастарни).

1544 р. Себастьян Мюнстер; карта – «TABLA SARMATIA» («Cosmographia» (Космографія). Українські землі на карті позначено як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: **CARPIANI** (карпи); **PEUCINI** (певкіни) та **BASTERNAE** (бастарни).

1544 р. Себастьян Мюнстер; карта – «VON DEM KÖNIGREICH POLAND Das In **Sarmatia** auch begriffen wirt sampt andern laendern diesem königreich zugehörig» (Про Польське Королівство, що також розташоване в Сарматії, з зображеннями інших земель, що до того королівства належать) («Cosmographia» (Космографія). На карті Південна Україна –

SCYTIA (Скіфія), Західна Україна – RUSSEN (Русь), Прибалтика – SARMATIA (Сарматія). Серед українських міст показано – Kiow (Київ), Lemburg (Львів), Premisel (Перемішль) та ін.

1548 р. Джакомо Гастальді (Giacomo Gastaldi; 1500—1566), венеціанський картограф і географ; карта — «Europae Tabvla VIII» (венеціанське видання «Географії» Птолемея»). Територія на північ і схід від Карпат (**Sarmatice montes**) – Сарматія Європейська (**Sarmatiae Europae Pars**). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи); PENCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

1570 р. Андрій Пограбка; карта (складена 1569 р.) — «**Partis Sarmatiae Europae, quae Sigismundo Augusto regi Poloniae potentissimo subiacet nova descriptio**» (Частини **Європейської Сарматії...**). Видавництво – Венеція; формат карти – 47,3 x 69 см. З українських земель виділено: «**Русь, відома як Роксоланія**» (**Rvssia, A Ptol Roxolania**), Поділля (Podolia), Волинь (Volhinia) та **Кодимію (Codima)**. Позначено багато міст, серед них і **Львів (Leopolis)**. В Причорномор'ї, біля Дніпровського лиману (на Лівобережжі), напис – SCYTHIAE PARS (СКІФІЯ). Від витоків Дністра і далі на південний схід частину Карпат позначено як Russis Biescid (Руський Бескид). **Чи не вперше назва «Бескид» появляється на географічних картах. На карті – гравійовані малюнки (бій чотирьох козаків з чотирма кочівниками біля Саврані; двобій двох вершників та ін.).**

З 1595 р. ця карта використовувалася Абрагамом Ортеліусом у його атласах.

1578 р. Герард Меркатор (Gerhardus Mercator; 1512-1594); карта — «Tab. VIII. EUROPAE, in qua **SARMATIA**, MAEOTIS palus, ac GERMANIAE, DACIAEq3 pars. Medium Meridianus 57, reliqui descriptisunt ex ratione parallelorum 50 et 58.I» (Восьма карта Європи). Українські землі на карті позначено як частину Сарматії Європейської (**Sarmatia Europaea**). Сарматія Європейська – від Вісли до Дону. Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPIANI (карпи); PEUCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

1578 р. Герард Меркатор; карта — «VNIVERSALIS TABVLA IVXTA PTOLEMEVM» (Карта світу за Птолемеєм).

Опублікована в Амстердамі. Територія Європи позначена до течії Дону (Tanais fl.). Східна Європа — **Sarmatia Europae** (Сарматія Європейська).

1581 р. Абрагам Ортеліус; карта — «Romani Imperii Imago». Опублікована в атласі «Theatrum Orbis Terrarum» (перше видання атласу 1570 р.). Українські землі позначені як **Sarmatiae**.

1596 р. Джованні Антоніо Маджіні (Giovanni Antonio Magini; 1555—1617), італійський картограф, астроном та математик; карта — «TABVLA EVROPAE VIII» (Восьма карта Європи). Українські землі на карті позначено як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: **CARPANI (карпи)**; PEUCINI (певкіни) та BASTERNE (бастарни). Опублікована в «Географії Птолемея».

1637 р. Нікола Сансон (Nicholas Sanson; 1600—1667), французький історик і картограф; карта — «Romani Imperii quae Oriens est Descriptio Geographica...». Видана у Парижі. Українські землі на карті позначено як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**), між Доном та Волгою — Сарматія Азійська (**Sarmatia Asiaticae**), на схід від Волги — **SCYTHIAE PARS** (Скіфія).

1649 р. Йоганн Янсоніус (Ян Янсон, Johannes Janssonius; 1588—1664), нідерландський картограф; карта — «Vetus Descriptio Daciarum nec non Moesiarum». Українські землі на карті позначено як Сарматія Європейська (**Sarmatiae Europaeae Pars**).

1655 р. Нікола Сансон; карта — «Germano-sarmatia; Kartenmaterial; in qua populi maiores Venedi, et Æstiae; Peucini, et Bastarnæ in minores populos divisi ad hodiernam locorum». Видавництво Париж, формат — 38.7 x 55.5 см. У Карпатах та Прикарпатті позначено **CARPINI** (карпів); Карпати та Закарпаття — PEUCINI (певкіни); Поділля та Причорномор'я — бастарни.

1661 р. Філіп Клювер (Philipp Cluver; 1580—1623), німецький географ; карта — «**Sarmatia et Scythia**, Russia et Tartaria Europaea». На карті українські землі (Правобережжя) позначені як Скіфія (**Scythia**), а російські землі та Лівобережна Україна як Московія Європейська. Напис Сарматія Європейська

(**Sarmatia Europaea**) охоплює українські, польські, білоруські, литовські та московські землі.

Мапа містилася в атласі “INTRODUCTIO Ins Universam Geographiam...”. Атлас видавався з 1624 по 1729 рр., карта “**Sarmatia et Scythia...**” у першій редакції публікувалася з 1661 по 1694 рік, у другій редакції – з 1697 по 1729 рік.

1680 р. Крістоф Целларіус (Крістоф Келлер; Christoph Cellarius; 1638—1707), німецький географ та історик; карта — “Bosporus, Maeotis, Iberia, Albania et **Sarmatia Asiatica**” (Босфор, Меотида, Іберія, Албанія та Сарматія Азійська). Територія України позначена як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**). Землі, що знаходяться південніше р. Дон – Сарматія Азійська (**Sarmatia Asiatica**), на північ від Каспію – «**Scythia intra Imaum**».

1685 р. Крістоф Целларіус видав свою класичну працю “Historia antiqua” в якій поміщена мапа “**Sarmatia**” (Сарматія). Українські землі позначені як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**). Землі, що знаходяться південніше р. Дон – Сарматія Азійська (**Sarmatia Asiatica**), на північ від Каспійського моря – «**Scythia intra Imaum**».

1688 р. – «Historia medii evi», 1696 р. – «Historia nova», 1702 р. – повне зібрання творів в трьох томах «Historia Universalis».

1687 р. Книга Крістофа Целларіуса “Geographia Antiqua”. У книзі міститься карта “Colchis, Iberia, Albania & **Sarmatia**” (Колхіда, Іберія, Албанія та Сарматія). Територія України позначена як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**). Землі, що знаходяться південніше р. Дон – Сарматія Азійська (**Sarmatia Asiatica**), на північ від Каспію – «**Scythia intra Imaum**». Книга неодноразово перевидавалася вже після смерті автора.

1700 р. Едвард Уеллс (Edward Wells; 1667–1727), англійський математик, географ, картограф та богослов; карта – «A NEW MAP of **SARMATIA EUROPAEA PANNONIA** and **DACIA** Shewing their Principal Divisions, People, Cities, Towns, Mountains &c. Dedicated to His Highness WILLIAM Duke of Gloucester». Карта поміщена в атласі (A New Sett Of Mapps Of Ancient And Present Geography...), що видавався протягом 1700–1738 рр. (Оксфорд). Формат мапи 51 x 36,8 см. Українські землі – Сарматія Європейська (**SARMATIA EUROPAEA**). На

Прикарпатті позначено **CARPINI (карнів)**; у Причорномор'ї – PEUCINI (певкінів), на Поділлі - BASTARNE (бастарнів).

1705 р. Гійом Деліль; карта – «Theatrum historicum ad annum Christi quadringentesimu. in quo tum Imperii Romani tu...» (Історична карта Римської імперії та сусідніх варварських народів). На карті позначена Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**) – та Сарматія Азійська (**Sarmatia Asiatica**), Південь України – напис **Sarmatia ubi Sarmatae sive Sauromate. Sarmatia Europaea** охоплює Правобережну та Лівобережну Україну (до р. Дон). Карта неодноразово перевидавалася, зокрема в атласі «Atlas nouveau» (Amsterdam).

1713-1719 рр. Анрі Шателен (Henri Chatelain; 1684–1743), французький картограф; мапи — «Carte historique chronologique et géographique de l'empire romain où l'on fait observer son étendue et diverses remarques pour l'intelligence de l'histoire...» та «Carte pour servir d'introduction à l'Histoire Romaine et à celle de l'Empire où l'on fait observer la Généalogie de César, d'Auguste et de Constantin; et la suite des Empereurs, ...». Опубліковані в його атласі “Atlas Historique” в семи томах, (виданий між 1705 і 1720 роками).

На першій карті назва **Sarmate** зустрічається двічі. Один раз на Правобережній Україні, східніше Поділля (Podolie), другий – між Доном та Волгою.

На іншій карті позначена Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**) та Сарматія Азійська (**Sarmatia Asiatica**). На північний схід від Каспійського моря міститься напис «**Scythia intra Imaum**».

1729 р. Крістоф Целларіус; карта — “A map of Colchis Iberia Albania and the Neighbouring Countries”. Територія України позначена як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**). Землі, що знаходяться південніше р. Дон – Сарматія Азійська (**Sarmatia Asiatica**), на північ від Каспію – «**Scythia**».

1729 р. Англійська карта «A Map of Colchis, Iberia, Albania, and the neighbouring countries». Українські землі позначені як Сарматія Європейська (**Sarmatia Europaea**), Кубань та Кавказ – Сарматія Азійська (**Sarmatia Asiatica**), територія на схід від Волги – Скіфія.

1794 р. Йован Раїч (Јован Рајић; 1726—1801), сербський поет, історик, педагог, монах, автор історії Сербів, Хорватів і

Болгар («История разных словенских народов, преимущественно болгар, хорватов и сербов, из тьмы забвения изъятая») яка була опублікована у Відні. В даній праці поміщена карта «Сармація Европейская и Азиатская». Карта була складена на основі англійської карти 1729 р. Українські землі позначені як Сарматія Европейська (**Сармація Европейская**), Кубань та Кавказ – Сарматія Азійська (**Сармація Азиатская**), територія на схід від Волги – Скіфія.

РУСЬ

Русь (давньорус. *роусь*, *роусьская земля*, давньоскан. *Garðaríki*, ср.-грец. Ῥωσία, лат. *Russia, Ruthenia*) — назва історичного регіону в Східній Європі з центром у середньому Подніпров'ї.

У XI — XIII ст. позначала так звану Руську землю довкола Києва, Чернігова і Переяслава. З II-ї половини XIII ст., після розпаду, Русь охоплювала усі території, які колись належали Києву — від Балтійського до Чорного моря. В середньовіччі використовувалася в титулах світських і духовних правителів Руського королівства, Литви, Польщі, Речі Посполитої, Новгородщини, Московії, Угорщини, Австрії тощо. У новому часі вживалася як одна із самоназв української козацької держави Війська Запорозького та Російської імперії. З XVIII ст. — архаїчно-поетична самоназва України, Білорусі та Росії.

Червона Русь (лат. *Russia Rubra, Rus Rubra, Ruthenia Rubra*; пол. *Ruś Czerwona*) – історична назва Галичини, Західної України, вперше вжита в Хроніці Констанцького собору Ульріха фон Ріхенталя (1420-ті рр.), згадується як «**rot Russen**». Назва була популярна переважно у польських джерелах XVI-XVIII ст. для визначення колишнього Галицького князівства (за адміністративним поділом у XV-XVIII ст. – Руське та Белзьке воєводства Польського королівства). Інколи цю назву поширювано і на східні українські землі.

Чорна Русь (*Russia nigra*) — історична назва (встановлена в історіографії з XVIII ст.) земель у північно-західній Білорусі, у басейні верхньої течії річки Німану. Це землі які увійшли до складу Великого князівства Литовського з середини XIII ст. на початковому етапі формування цієї держави – набагато раніше, ніж інші території сучасної Білорусі. За історико-географічними

уявленнями XVIII-XX ст., головними центрами Чорної Русі вважалися міста Новогрудок, Гродно, Вовковиськ, Слонім.

Назву «Чорна Русь» у XVI-XVIII ст. вживали також і в інших значеннях. Походження цієї назви не з'ясовано.

“Канонічний” порядок розміщення “кольорових” частин Русі з північного сходу на південний захід – Біла, Чорна, Червона – вперше зустрічається на карті **Фра Мауро (1459)**, на якій Чорна Русь (**Russia Negra**) показана на правобережжі Оки. Хоча окремі частини цієї тріади пізніше переміщалися по карті, така їхня взаємна орієнтація, як правило, зберігалася незмінною. На карті Скандинавії (Carta Marina) **Олафа Магнуса (1539)** **Russia Nigra** (Чорна Русь) показана на схід від Пскова, як і на глобусі **Меркатора (1541)**.

Біла Русь (лат. *Russia Alba*, *Ruthenia Alba*, фр. *la Russie blanche*, грец. *Λευκωσι(σ)ία*) — спочатку штучна географічна назва, використовувалась переважно в західноєвропейському науковому середовищі щодо різних регіонів Русі.

У XIII–XVII ст. “Біла Русь” — переважно назва земель Північно-Східної Русі у західноєвропейських джерелах. Близько 1255-1260 рр. “*Incipiunt Descriptiones terrarum*” вперше фіксує назву **Alba Russia** (щодо Новгородської республіки). Білу Русь (**Alba Russia**), починаючи з XV ст. і до середини XVI ст., європейські картографи відносили переважно до земель, що належали Великому Новгороду або Московському князівству. 1472 р., з втратою незалежності Новгорода, європейці переносять назву Біла Русь на Московську державу.

1154 р. Мухаммеда аль-Ідрісі. Пам'яткою світової картографії є карта світу 1154 р. арабського географа Абу-Абдаллага Мухаммеда аль-Ідрісі (1099-1164). Цю велику мапу (у вигляді срібної півкулі на папері) відомої на той час частини світу було складено за результатами мандрівок і пов'язану з мапою працю – “Книга розради для того, хто прагне подорожувати по областях” (зустрічається також назва “Книга Рожера”).

Карта аль-Ідрісі подає не тільки територіальне розміщення України, а й уперше на карті міститься назва “**Rusia**” (Русія, тобто Русь). На карті написи – “**Ard al Rusia**” – земля Русі (територія Правобережної та Лівобережної України), “**muttasil ard al Rusia**” – з'єднана земля Русі, “**minal Rusia al tuani**” – від Русі залежні.

Позначено та підписано річки – Дніпро, Дністер, Дунай, а також Київ (Kiau) та ін. українські міста.

1190 р. Карта “The Sawley Map” (карта світу); автор – **Гоноріус Аугустодуненсис** (лат. Honorius Augustodunensis; бл. 1080 – бл. 1156 – середньовічний схоласт, історик, географ. В молодості деякий час жив і навчався в Англії в Кентербері. Потім перебрався в південну Німеччину, в Регенсбург, в ірландську бенедиктинську громаду, де і залишався аж до своєї смерті. Мова карти – латинська. Українські землі на карті позначені як “**Ruffia**” (Руссія, тобто Русь). Топонім “Руссія” розташований на річці біля Карпат (можливо це р. Дністер, або р. Прут). Сучасна Росія позначена іншими назвами.

Межа XII–XIII ст. Солійська карта. Назва “**Руссія**” (**Dascia et Russia**) міститься біля гирла Дунаю на англійській Солійській карті (Карті Генріха Майнцького) [11].

На **Ісландській карті сер. XIII ст.** теж вже фігурує назва “**Rusia**” (Русія). На цій мапі позначені лише три міста у Європі: Рим, Константинополь і **Київ (Kio)**.

На **карті Джона Воллінгфордського сер. XIII ст.** написи – “**Russia**” (Руссія), “**Comannia**” (Куманія – “Половецька земля”).

На **німецькій Ебсторфській карті XIII ст.** показано державу Русь (**Rucia regio**), позначено **Київ (Kiwen)**, **Карпати**. У легенді карти вказано античні народи (скіфи, алани, даки, сармати, гети, калліпіди).

На **англійській Герефордській карті**, яка датується межею **XIII і XIV ст.**, зафіксовані слов'яни (Sclavi) і Русь (“**Hec et Rusia**” – “тут є Русія”). На карті нанесені річки Дон та Дніпро, Азовське море.

1375 р. Авраам Крескес (Cresques Abraham; 1325-1387) та його син **Ієгуда Крескес**, єврейські картографи. В їхньому Каталонському атласі поміщена мапа “Panel 4 – Eastern Europe” (Східна Європа), що має червоно-синій напис “**ROSSIA**” (на правому березі Дніпра). Ліворуч зображені гори, підписані: “**munt lussom de rossia**”. Каталонський атлас підготовлено в Пальма-де-Майорка. Атлас спочатку складався з шести аркушів пергаменту, які згодом були розрізані навпіл і натягнуті на дерев'яні щити. У першому та другому аркушах трактується питання космографії, астрономії та астрології (зокрема, наголошується сферична форма Землі). Також наведено прак-

тичні поради мореплавцям. Чотири останніх аркуші атласу є розгорнутою картою-портуланом з включенням інформації про заморські країни по Марко Поло та Джону Мандевілю. Північ за арабською традицією — знизу. Належність міст позначена прапорами. На карті зображено **Львів (civitat de Leo), Kiïv (Chiva)**. Львів позначено як європейське місто із прапором, герб якого зустрічається в кастильському гербовнику “Книга знань про всі королівства”. Київ розміщено в середній течії Дніпра. В українських причорноморських степах, на Лівобережжі – країна “CCUMANIA”, на Правобережжі – країна “BURGARIA”, на схід від Куманії (CCUMANIA) – країна “ALIANIA” (Аланія).

1380 р. (близько). **Гілейм Солері** (Guillem Soleri), каталонський картограф. На його карті-порталані на північ від Чорного моря, поблизу витоку Дніпра напис **“Rossia”(Россія)**. Карта не датована, але є підпис – “Guilmus Soleri civis maioricarum me fecit”. Зберігається в Паризькій національній бібліотеці.

1385 р. – датований порталан з підписом “Gujllmo soleij ciujjs Maoicaru me fecit Año A nt, dñj Mccclxx.v”.

1457 р. Паоло Тосканеллі (Paolo dal Pozzo Toscanelli; 1397–1482), флорентійський вчений. На його карті світу (перевидана 1912 р.), що виконана в толемейському стилі, вздовж Дніпра з півночі на південь нанесено надпис **“Roßia” (Русь)**. Також є напис *Ronia* (права сторона слова, в цьому випадку, зглажена і більше нагадує літеру “П”) поблизу Дністра (в Галичині). Зображення Індії та Азії набагато чіткіше ніж на пізнішій карті Фра Мауро (1459). Значна частина зображень базується на описі подорожей венеціанських купців та мандрівників – Марко Поло (1254–1324) та Нікколо Конті (1395–1469).

Карта Світу **1459 р.** венеціанського монаха **Фра Мауро або Мавро** (Fra Mauro) – одне з перших історичних джерел, в якому згадуються і виділяються три «кольорові» частини Русі: **Червона Русь (Rossia Rossa)**, Чорна Русь (**Rossia Negra**), Біла Русь (**Rossia Biancha**).

На карті територія в районі Наддніпров'я (українські землі Великого князівства Литовського) названа **Червоною Руссю (Rossia Rossa)**.

1460 р. Микола Кузанський (нім. Nicolaus Krebs, Nikolaus von Kues, Chrifftz; лат. Nicolaus Cusanus; 1401–

1464) німецький теолог, католицький кардинал склав рукописну мапу Середньої Європи, яка не збереглася в оригіналі. Але карта дійшла до наших часів завдяки пізнішим копіям. Карта була гравійована на міді в місті Ейхштедте 1491 р. Це перша датована карта, що відгравійована на міді (“Nova Europe Tabula” (Нова карта Європи). Вона вважається першою друкованою картою Німеччини й обіймає Середню Європу від південного узбережжя Скандинавського півострова до Середземного моря та від Нідерландів до Балтійських земель і Чорного моря. Мапу неодноразово перевидавали із незначними доопрацюваннями (Ніколаус Германус, Гейнріх Мартеллюс, Єронім Мюнцер, Мартін Вальдземюллер та ін.).

На мапі зустрічається назви: **RVSSIA** (Русь; охоплює Західну Україну) та **RVBEA RVSSIA** (Червона Русь; охоплює південний захід України, середню течію Південного Бугу). **На цій карті Микола Кузанський вперше позначив регіон Поділля (Podolia).**

Біла Русь (**RVSSIAE ALBAE PATS**) віднесена до Новгородської землі. На мапі позначено українські міста **Київ (CHIOVEA)**, **Львів (Leopolis)** та ін. Білоруські землі віднесено до Великого князівства Литовського (**LITVANIA MAGNUS DVCATVS**). Двічі зустрічається напис Литва (**LITVANIAE**).

Карта **Миколи Кузанського 1491 р.** під назвою “Tabula Moderna **Sarmatiae** Eur.” була опублікована у латинському видавництві “Географії” Птолемея (Argentorari, 1513). Написи на карті – **Rvssia** (Русь) та **Podolia** (Поділля). На ній знаходимо р. Дніпро, Київ та ряд інших українських міст. Назва Біла Русь означає Московію (**Russia Alba sive Moscovia**). Лежить ця місцевість на схід від Дніпра (Борисфена).

Видавець карти – Антоній Коберґер (Antonius Koberger), гравери – Міхаель Вольгемут (Michael Wohlgemut) та Вільгельм Плейденвурф (Wilhelm Pleydenwurff). Формат карти 57,8 x 39 см, мова – латинська. Опублікована у книзі у книзі: «REGISTRUM HUÏUS OPERIS LIBRI CRONICARUM CVM FIGURIS ET IMAGINIBUS AB INITU(M) MUNDI...». На полі карти підписані сторони світу: Mitnacht, Mitag, Occident, Orient. Карта охоплює територію від Англії (Anglia) та Ірландії на півночі, Бретані (Britania) та Нормандії (Normandia) на заході до західного узбережжя Чорного моря та дельти Дунаю на сході. Гори на мапі зображені художнім малюнком. Підписано назви: Мазовія

(Mosovia), Польща (Polonia), Волощина (Walachia), Трансильванія (Transilvana), Угорщина (Vngaria), Моравія (Moravia), Туреччина (Turchia), кордони не показано. Позначена незначна кількість міст, на території Західної України – **Львів (Lemberg)**, Польщі – Краків, Росії – Новгород (Nogradum), Псков (Plejšo) [2].

На Kartі Світу **1459 р.**, венеціанського монаха, **Фра Мауро** територія в районі Наддніпров'я (українські землі Великого князівства Литовського) названа **Rossia Rossa** (Червоною Руссю).

На mapі **1491 р.** Середньої Європи **Миколи Кузанського** міститься назва **RVBEA RVSSIA** (Червона Русь) (охоплює південний захід України, середню течію Південного Бугу).

1493 р. у Нюрнберзі опубліковано карту [Карта Середньої та Східної Європи] без назви. Карта поміщена в «Хроніці світу» нюрнберзького гуманіста Г. Шеделя (1440–1514). Автори mapи нюрнберзький лікар **Еронім Мюнцер** (Hieronymus Münzer; 1437–1508) та **Микола Кузанський**. Карта містить назву **Russia** (Русь) – на схід від Лівонії. Позначена незначна кількість міст, на території Західної України – **Львів (Lemberg)**, Польщі – Краків, Росії – Новгород (Nogradum), Псков (Plesgo).

У середньовіччі територія України зображалась на багатьох картах Європи, які виготовлялися для різноманітних видань «Географії» Птолемея. Карта давньогрецького вченого Клавдія Птолемея складається зі зведеної карти всього відомого на той час світу і 26 більш докладних карт: 10 регіональних карт Європи, 4 карти Африки, 12 карт Азії, що додавалися до «Географії» Птолемея. Трактат було написано близько 150 р. н. е. На картах перелічено близько 8 000 міст та місцевостей із зазначенням їх географічних координат. До епохи Великих географічних відкриттів Птолемей служив для європейців основним джерелом географічних відомостей. На основі його описів картографам епохи Відродження вдалося реконструювати і втрачену карту світу.

Довгий час знаменитий трактат Клавдія Птолемея «Географія» вважався втраченим. 1295 р. птолемеївську «Географію» виявив візантійський граматик, математик і теолог **Максим Плануд** (Maximus Planudes, Μάξιμος Πλανούδης; 1260–1305). Максим Плануд переклав «Географію» Птолемея на

латинь. Карти, які ілюстрували текст географічного опису світу, були відсутні й не знайдені досі.

Біля 1400 р. в Італію з Константинополя потрапив переклад “Географії” Птолемея латинською мовою, і з часом він опинився в бібліотеці Ватикану.

Одним із перших європейських дослідників “Географії” Птолемея був італійський гуманіст **Джакопо д'Анджело** (Jacopo d'Angelo; 1360–1410), який 1406 р. переклав її на латинську мову під назвою “Geographia Claudii Ptolemaei”. У всіх виданнях “Географії” починаючи з 1475 р. і аж до венеціанського видання 1511 р. використовується переклад Джакопо д'Анджело. Лише в Римському виданні 1478 р. текст був звірений з грецьким оригіналом його видавцем, італійським гуманістом **Доміціо Кальдеріні** (Domizio Calderini; 1446, Торрі-дель-Бенако – 1478, Рим), який вніс в текст деякі поправки. Доміціо Кальдеріні навчався у Вероні, Венеції та Римі. Був папським секретарем Сікста IV.

В рукописі “Географія” Птолемея **1420 р.** (автор не відомий), на карті «Сарматія» (Сарматіас) (назва карти умовна) вперше на карті міститься напис «Сарматія». В цьому рукописі на карті «Сарматія Азійська» (назва карти умовна) – напис «САРМАТІА АСІА» (Сарматія Азійська).

Данський географ та картограф **Клаудіус Клауссон Шварт** (Claudius Clavus; Claudius Claussøn Swart, 1388 р. – після 1467 р.), який прийняв латинізоване ім'я **Клаудіус Клавус** під час свого перебування в Італії з 1424 р. по 1427 р., з ініціативи французького кардинала Гійома Філастра (помер у 1428 р.) в **1427 р.** підготував “Географію” Птолемея. Він створив 27 карт для Птолемеївської “Географії”. Збереглися лише дві карти Північних країн, на які вперше наніс Гренландію. У картах, на обрисах суші, були вперше нанесені на рамці градуси широти і довготи, і, таким чином, започатковано наукову картографію. Копію першої карти Клавуса знайшли в 1835 р. у кодексі 441 муніципальної бібліотеки Нансі, переплетену разом з “Географією” Птолемея, що належала Філастру. Карта Клавуса дуже вплинула на картографію XV ст. Її не раз використовували для складання нових карт, копіювали, переробляли по ній карти Птолемея. Проте в другій половині століття вона зазнала суттєвих змін завдяки німецькому картографу Ніколаусу Германусу.

Уперше «Географія» Птолемея без карт з'явилася друком 1475 р. у Віченці. Друге видання з 26 античними картами вийшло у світ 1477 р. у Болоньї.

**Список основних друкованих видань праці Клавдія
Птолемея:**

Віченца 1475 р. — перше друковане видання (без карт);
Болонья: 1477 р. — перше видання з картами (26 карт);
Рим: 1478 (27 карт), 1490 (27 карт), 1507 (33 карти), 1508 (34 карти);
Флоренція: 1482 (31 карта);
Ульм: 1482 (32 карти), 1486 (32 карти);
Венеція: 1482, 1511 (28 карт), 1540, 1548, 1558, 1561, 1562, 1564, 1574, 1578, 1588, 1596 (64 карти), 1598 (64 карти), 1599 (69 карт), 1616;
Краків: 1512, 1519;
Страсбург: 1513 (47 карт), 1520 (47 карт), 1522 (50 карт), 1525 (50 карт), 1535 р., 1541 р.;
Нюрнберг: 1514 (без карт), видавець Йоган Вернер;
Відень: 1518;
Базель: 1533 (без карт), 1540, 1542, 1545, 1551, 1552;
Інгольштадт: 1533;
Ліон: 1535, 1541, 1546;
Париж: 1546, 1828;
Кельн: 1584, 1597 (64 карти), 1608 (64 карти);
Дюссельдорф 1602 (34 карти);
Амстердам 1605 (28 карт), 1704 (28 карт); 1730 (28 карт);
Арнем 1617 (64 карти);
Лейден 1618-19 (47 карт);
Франкфурт 1695 (28 карт), 1698 (28 карт), 1704.

1466 р. Ніколаус Германус (Nicolaus Germanus; 1420–1490), німецький картограф, гравер, ілюстратор, друкар, який працював у Флоренції, виконав креслення в трапецієподібній проекції карт Клавдія Птолемея, користуючись латинським перекладом його “Географії” **Джакопо д'Анджело** (1406). Він запропонував нові правила позначення гір, річок, озер та кордонів. Ще однією особливістю його роботи було те, що числові значення широти і довготи він підписував не на паралелях і меридіанах, а в проміжках між ними. Міста позначалися золотистими кружками, а ті міста, для яких були астро-

номічні координати, оточувалися чорними крапками. Манускрипт досі зберігається в бібліотеці д'Есте в Модені. Ця версія, від якої збереглося кілька рукописних копій, послужила основою для карт у виданні атласу в Болоньї у 1477 р.

1467 р. Н. Германус ще раз переробив зміст “Географії” (*Cosmographia Claudii Ptolomaei Alexandrini. Manuscript, 1467*). Рукопис знаходиться в “Biblioteka Narodowa” у Варшаві, в електронному виді доступний в CBN Polona (National Digital Library Polona). У цьому рукописі, на картах «Сарматія Європейська» (*Sarmatia Europe*) та «Сарматія Азійська» (*Sarmatia Asiatica*) були зображені українські землі. Він заново виготовив карту світу в новій проекції, додавши Скандинавію та інші країни Півночі; так само як і на оригінальній карті Клавдія Клавуса (1427), Гренландія розташована на захід від Скандинавії.

1468 р. Н. Германус виготовив свій третій варіант “Географії”, “пересунувши” на цей раз Гренландію на північ від Скандинавії, а Ісландію на північ до тієї ж широти, приблизно так, як вважав за потрібне Гійом Філастр. З карт цієї версії “Географії” (третього варіанту Н. Германуса) друкувалися карти Ульмських видань 1482 і 1486 рр.

До кінця XV ст. карти відтворювали рукописним способом. Перші друковані карти були ксилографіями, тобто гравірувалися на дереві (1472 р., Аугсбург; 1475 р., Любек). Наприкінці XV ст. в Італії виникло гравіювання на міді. Центрами картодрукування були відомі друкарські міста (Аугсбург, Амстердам, Антверпен, Базель, Болонья, Венеція, Нюрнберг, Рим, Страсбург, Флоренція). 1466 р. Н. Германус відновив карти К. Птолемея. 1477 р. за кресленнями Н. Германуса карти були гравіровані і видані в Болоньї («Географія» Птолемея, тираж 500 примірників). 1477 р. Болонья, карта «Сарматія Європейська». На карті написи – *Sarmacie in Europae, Sarmacia in Asia Pars*. 1477 р. Болонья, карта «Сарматія Азійська». На карті написи – *Sarmatiae Pars in Europa, Sarmatia in Asia, Scythie Pars*.

Н. Германус додав карти Англії та Ірландії, Іспанії, Галлії, Германії, Скандинавії, Італії, Сицилії, Палестини, інші та морську карту Середземномор'я.

Його вплив можна помітити в багатьох надрукованих пізніше картах і атласах, таких, як Римські видання Птолемея 1507 р. та 1508 р., Страсбурзьке 1513 р. та ін.

1478 р. Конрад Свенхейм (Conrad Swenheym; ?–1477) та **Арнольд Букінк** (Arnold Buckinck), німецькі картографи, що жили і працювали в Римі. Українські землі відображені на картах «OCTAVA EVROPE TABULA» (Восьма карта Європи) та «Secunda Asiae Tabula» (Друга карта Азії). Опубліковані в Римському виданні (видавець Арнольд Букінк) «Географії» Птолемея (Claudii Ptolemaei Alexandrini philosophi Geographiam Arnoldus Buckinck e Germania Romae tabulis aeneis in picturis formatam impressit...). Відомі Римські перевидання карт 1490, 1507 і 1508 років. На карті «OCTAVA EVROPE TABULA» українські землі представлені **Сарматією Європейською** (SARMATIA EVROPAE), яка розділена нереальними Рифейськими горами (RIPHEI MONTES) від Сарматії Азійської (SARMATIE ASIATICAE PARS). На карті зображені Чорне море (PONTVS EVXINVS), Азовське море (PALVS MEOTIS) та Балтійське море (OCEANVS SARMATICVS). Позначені ріки: Дніпро (BORYSTHENES FLVIVS), Західна Двіна (RVBON FLV.), Німан (CHRONES FLV.) та ін.

На карті «Secunda Asiae Tabula» українські землі представлені **Європейською Сарматією** (EVROPAE SARMATAE).

1482 р. Франческо Берлінгері (Francesco Berlinghieri; 1440–1501), італійський вчений та дипломат у Флоренції, розширив та перевидав «Географію» Птолемея (це третє видання з картами). Він розпочав роботу з перегляду праць К. Птолемея в 1464 р. Франческо Берлінгері оновив карти Птолемея. Видав він їх вперше народною італійською мовою. Карти Франческо Берлінгері ґрунтуються на проекціях **Маріна Тірського** (Μαρίνος ο Τύριος; прибіл. 70 р. — прибіл. 130 р.) грецького географа, картографа та математика, якого вважають засновником математичної географії. Карти також мають прямокутні рамки, а не трапецієподібні, які використовувалися в попередніх болонських та римських виданнях, а також в ульмських виданнях (1482 р. та 1486 р.). Гравер мап – Ніколаус Германус.

У цьому виданні, як і в попередньому Римському (1478), поміщена «Восьма карта Європи» (TABVLA OCTAVA DE EUROPA). На мапі написи: Європейська Сарматія (Sarmatia de Evropa), Азійська Сарматія (Par di Sarmatia in Asia), Таврика Херсонська (Tavrica Chersoneso) та ін. Густа мережа населених

пунктів позначена на території Кримського півострова, між Дністром (Tyrafe), Дніпром (Borystene) та Азовським морем (Maeotide Palvde). На схід від Карпат (Carpato mote) підписані назви племен: карпів (Carpiani), бастарнів (Basterne), певкінів (Pevcini) та ін.

Теж у цьому виданні поміщена карта світу «Caelestem Nic Terram Inspicias Terrestre Que Caelum». Східна Європа має на карті назву **Sarmatia Evropa** (Сарматія Європейська). По краях карти зображені голови з надутими щоками, що позначають 12 основних напрямків. Карта була надрукована з використанням двох окремих мідних пластин, які були розділені достатнім простором для того, щоб можна було б добре скласти та зшити карту в зв'язаний атлас, не впливаючи на вміст її. На карті «Caelestem Nic Terram Inspicias Terrestre Que Caelum» територію від Піренейського півострова до Азовського моря названо Європою (*Evropa*); на схід від Каспійського моря – Азія (*Asia*). Українські землі на карті зображено узагальнено. Нанесено Дніпро (*Borystene*) з правою, без назви, притокою, дві річки, теж без назв, на Правобережжі, а також Азовське море (*Paludes meotides*), Чорне море (*Mare pontium sive pontus evxinus*) та Кримський півострів (*tavrica*).

На «Другій карті Азії» (*Tabula Secunda de Asia*) показано південно-східну частину України, південь Росії та Кавказ. На мапі зображені частини: Європейської Сарматії (***Par di Sarmatia de Europa***), Азовського моря (*Meotide Palv*), Чорного моря, Приазов'я з Сивашем (*Bice Palv*), Кримського півострова (*Taurica Chersoneso*), Алаунських гір (*Alauno monte*) з яких витікає річка, яка впадає в Азовське море. На півночі мапи зображені Гіперборейські гори.

У Римських виданнях 1507 р. (33 карти) та 1508 р. (34 карти) вперше репрезентували обриси берегів Нового Світу. У цьому виданні була представлена вся територія сучасної України: Європейська Сарматія та Херсонес Таврійський; нанесені міста Ольвія, Феодосія, Пантикапей, інші географічні реалії Українського Причорномор'я.

1507 р. Бернард Ваповський на початку XVI ст. працював разом із картографом **Марко Беневентано** (Beneventano Marco) над картою Центральної Європи, яка була видана в **1507 р.** як «TABVLA MODERNA POLONIE VNGRIE BOEMIE GERMANIE RVSSIE LITHVANIE». (Сучасна карта

Польщі, Угорщини, Богемії, Німеччини, Русі, Литви) (мідерит, 38, 5 x 52 см). Надрукована ця мапа була в Римському виданні «Географії» Птолемея. Правобережна Україна позначена як Поділля (*Podolia*) та **Русь (Russia)**, Лівобережна Україна – Тартарія (*Tartaria*). Біла Русь або Московія (*Rvssia Alba sive Moskovia*) міститься на схід від Дніпра, північніше Тартарії. Ця карта цікава наявністю багатьох політонімів (назв державних утворень). На карті відсутні політичні та адміністративні кордони. **Відтоді на картах території України почали зображати міста (Коломия, Дрогобич, Стрий, Луцьк, Берестя, Жидачів, Перемишль, Хмільник, Остроз, Черкаси тощо).** Б. Ваповський відобразив також свої рідні села **Ваповичі й Радохонців** Перемишльській землі.

На українське походження Бернарда Ваповського вказує відомий історик Святослав Семенюк. Картограф народився у селі Радохінці біля Перемишля. Наприкінці XV ст. майже одночасно з польським астрономом Миколаєм Коперником вчився в Ягеллонському університеті в Кракові. По закінченні навчання отримав звання доктора права, був висвячений на священника, обіймав важливі церковні посади в Перемишлі й Кракові. Протягом 1510-1515 рр. був представником польського короля Сигізмунда I у Ватикані. Ймовірно, був королівським секретарем. Автор перших модерних мап Східної Європи, в тому числі України.

1526 р. видав у Кракові карти «*Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*» (Карта, в якій ілюстровані області Корони Польської та частково Великого князівства Литовського) та «*Tabula Sarmatiae, regna Poloniae et Hungariae utriusque Valachiae, nec non Turciae, Tartariae, Moscoviae et Lithuaniae partem comprehendens*» (Карта Сарматії, королівств Польського та Угорського, обох Волощин, а також Туреччини, Татарії, Московії та Литви частин прилеглих). «Карта Сарматії...» складалася з двох аркушів, що представляли відповідно південну та північну Сарматію, відтак у літературі іноді мовиться не про дві, а про три карти Б. Ваповського. Надруковані карти були Унґлером. Масштаб – 1:2 900 000.

Карта «*Tabula in qua illustrantur ditiones Regni Poloniae ac Magni Ducatus Lithuaniae pars*» була частково втрачена, збереглися два її фрагменти: «Частина Великої Польщі та

Померанії» та «Частина Жемайтії та Східної Прусії». Масштаб мапи 1: 1 000 000.

Бернард Ваповський, на своїх картах, застосував українську транскрипцію написання багатьох географічних назв. Саме за картою Південної Сарматії Бернарда Ваповського європейські картографи протягом 120 років (до появи карт Боплана) зображували територію сучасної України. Він жив переважно не в Кракові, а в Радохінцях біля Перемишля, де працював над цими картами, а також зробив математичне обчислення геліоцентричної системи Миколи Коперника, який був його особистим другом ще з часів навчання в університеті.

1507 р. Йоханнес Рюйш (Johannes Ruysch; 1460-1533), німецький картограф й астроном нідерландського походження. Його карта “Uniuersalior cogniti orbis tabula ex recentibus confecta obseruationi” (Універсальна карта світу з відомими і новими спостереженнями) опублікована в Римському виданні «Географії Птолемея». Йоханнес Рюйш дає про світ ширше уявлення ніж Фра Мауро (1459), тому, що вже подає дані про відкриття португальських та іспанських мореплавців. Але і вона описує світ відповідно до ідей К. Птолемея. Територія України – **Русь (RVSSIA)**, Поділля (PODOLIA); на карті показано Чорне море (PONTVS EVXINVS). Білоруські землі показано, як Біла Русь (RVSSIA ALBA), а московські (російські), як Московія (MOSKOVIA), на схід від якої – Казань (CASAN). На карті позначені: TARTARIA (Тартарія), POLONIA (Польща), LITVANIA (Литва), PRYSSIA (Пруссія), ORIGA (Латвія), LIVONIA (Лівонія) і т. д. Річка TANAIS (Дон) – межа між Європою та Азією.

1511 р. Бернард Сильван (Bernardus Sylvanus; 1465 р., Еболі - ?), італійський географ та гуманіст, що жив у Венеції, видав там «Географію» К. Птолемея з 28-ма дереворитними картами, у тому числі карту світу у формі серця. Усі 27 античних карт Б. Сильван осучаснив та актуалізував їх картографічний зміст, додавши сучасні назви. Особливістю цього видання є те, що вперше карти були видрукувані у дві фарби (чорна, червона), до того ж двосторонньо. Чорним підписано назви місцевостей, лісів і гір, червоним – морів, племен і країн. Видавець та гравер карт – Якобо Пент з Леуки (Jacobus Pentius de Leucho). Мова мап латинська.

Українські землі показано на Восьмій карті Європи (OCTAVA•EVROPAE•TABVLA) та частково на: Четвертій карті Європи (QVARTA•EVROPAE •TABVLA), Дев'ятій карті Європи (NONA • EVROPAE • TABVLA), Другій карті Азії (SECVNDA • ASIAE • TABVLA).

На Восьмій карті Європи (OCTAVA• EVROPAE•TABVLA) написи: **Сарматія Європейська** (*Sarmatia Evropaе*), **Сарматія Азійська** (*Sarmatiae Asiaticae Pars*), Таврика Херсонська (*Taurica Chersonesus*) та ін. Густа мережа населених пунктів позначена на території Кримського півострова, між Дністром (*Tyras f.*), Дніпром (*Boryfthenes f.*) та Азовським морем (*Palvs Maeotis*), серед них: *Ordesus*, *Olbia*, *Firim*, *Amadocba*. *Amagarium*. На території Таврії підписано назву племені тавроскіфів (*Tavroscytae*), вище *Карпат* (*Carpates mons*) – *карнів* (*Carpiani*) і т. д. На пам'ятці було зображено *Azagarium* на місці розташування Києва.

В тій частині Четвертої карти Європи, що охоплює українські землі (до неї відноситься назва *Sarmatiae* Evropaе pars) позначені тільки Карпати (*Carpatus mons*), а також землі де проживало плем'я язигів.

На Дев'ятій карті Європи (NONA•EVROPAE•TABVLA), яка охоплює територію від Балканського півострова (територію сучасних Румунії, Болгарії та європейської частини Туреччини) до Карпат (*Carpatus mons*), на північ від яких показано Сарматію Європейську (*Sarmatiae Evropaе Pars*).

На карті подано країну українських земель, що названа Нижньою Мізією (*Mysia infe.*). Показано дельту Дунаю (*Ister f.*), гирло Дністра (*Tiras f.*), Дніпра (*Boristhenis f.*), Тилігулу (*Axiaces f.*). Уздовж річок позначені міста: Тіра (*Tyras*) – *менер м.* Білгород-Дністровський, Ніконіум (*Niconium*), Офіуса (*Ophiusa*), Физея (*Physeа*), На узбережжі Чорного моря (*Mare. Ponticvm vel. Pontus Evxinvs*) та в дельті Дунаю показані грецькі колонії *Thiagola*, *Psedosimus*, *Calestemium*, *Chilia*, *Arpiepolis* та Тилігульський лиман, зображений у вигляді озера (*Thiagola palus*), на 47 паралелі – острів Зміїний. Вище русла Дністра – малюнок у вигляді широкого пасма гір (зображено Карпати) [2].

Друга карта Азії (SECVNDA • ASIAE • TABVLA) охоплює територію частини Сарматії Європейської та Сарматію Азійську – від Кавказьких гір (*Saucaus mons*) на півдні до витоків Волги (*Rha f.*) на півночі. Європейська і Азійська Сарматія

розмежовані річкою Дон (*Tanais f.*). У Кавказьких горах зображено дві Сарматські брами (*Sarmatiae porte*). Українські землі представлені західним узбережжям Азовського моря (*Palvs Meotides*) і Кримським півостровом (*Tavrica Chersonesvs*), на яких не позначені населені пункти, річки та гори.

1513 р. Мартін Вальдземюллер продовжив справу Ніколауса Германуса та Бернарда Сильвана. Важливим етапом стало Страсбурзьке видання 1513 р. «Географії» Птолемея підготовлене Мартіном Вальдземюллером і Маттіасом Рінгманном (Matthias Ringmann; 1482–1511; німецький картограф) на абсолютно новій основі (повтор Страсбурзького видання – 1520 р.). Перш за все, вони розшукали в Базелі (Швейцарія) та в Італії грецькі рукописи «Географії», за якими внесли ряд виправлень в її текст. При підготовці видання автори поставили за мету показати відмінності між давньою та новою географією. У це видання було включено 20 нових карт, які відомий географ, мандрівник та полярний дослідник Адольф Ерік Норденшельд (1832-1901) назвав «першим новим атласом світу». Видавець карт – Якобо Есслер (Jacobus Eszler) та Георгій Убелін (Georgius Uebelin), друкар – Йоганн Скотт (Johann Schott).

Карти Мартіна Вальдземюллера, що охоплюють територію України: «Octava Europe Tabula» (Восьма карта Європи), «Tabula Moderna Sarmatie, Eur, Sive, Hungarie, Polonie, Russie, Prussie, Et, Vvalachie» (Сучасна карта Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини), «**GENERALE PTHOLEMEI**» (Генеральна карта світу Птолемея), «**SECUNDA ASIAE TABULA**» (Друга карта Азії), «**Orbis Typus Universalis**» (Карта світу), «**Carta itineraria europaе**» та ін.

На «Восьмій карті Європи» (OCTAVA• EVROPAE•TABVLA) написи: Сарматія Європейська (*Sarmatia Evrope*), Сарматія Азійська (*Sarmatiae Asiaticae Pars*). Ця карта майже без змін повторювалася у всіх виданнях Географії К. Птолемея, починаючи від Ульмського (1482 р., Ніколаус Германус) і до видання 1541 р.

На «Генеральній карті світу Птолемея» (**GENERALE PTHOLEMEI**) Європою (*Europa*) названо територію від Піренейського півострова до Азовського моря; Азією (*Asia*) – на

схід від Каспійського моря. Східна Європа має на карті назву **Сарматії Європейської (Sarmatia Europa)**.

Українські землі на карті зображено узагальнено. Нанесено Дніпро (*Borystenes fl*) з правою, без назви, притокою, дві річки, теж без назв, на Правобережжі, а також Азовське море (*Paludes meotides*), Чорне море (*Mare pontium sive pontus evxinus*) та Кримський півострів (*tavrica*).

Мапа створена на основі карти **Франческо Берлінгері** «Caelestem Nic Terram Inspicias Terrestre Que Caelum» (1482 р.).

На «Сучасній карті Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини» (*Tabula Moderna Sarmatie Eur Sive Hungarie Polonie Russie Prussie et Wallachie*) найдетальніше показано територію від Одери до Дніпра і західного узбережжя Чорного моря. Позначено частину України – Русь (*Rvssia*) на північному сході від Герцинського лісу (*Silua Hertinia*) та Поділля (*Podolia*) на південь від заліснених Карпат (*Carpatus Mons*). Українське Лівобережжя подано схематично. На карті вперше позначено багато українських міст, зокрема на Львівщині: **Львів (Leopolis)**, Самбір (*Sambor*), Стрий (*Striy*), Глиняни (*Gliniani*), Буськ (*Bujzco*), Городок (*Grodeck*) та ін.

Землі на захід від Одери названа частиною Великої Німеччини (*Magne Germanie pars*). У верхньому правому куті зображено Московське князівство (*Dvcatvs Mosckovia*), на південь від нього – Біла Русь або Московія (*Rvssia Alba sive Mosckovia*), на півдні – Перекопська Тартарія (*Tartaria Precopiensis*).

Мапа створена на основі карт Центральної Європи Ергарда Етцлауба та Марко Беневентано й карти «*Tabula Moderna Polonie, Ungarie, Boemie, Germanie, Lithuanie*» Бернарда Ваповського, що входила до римського видання «Географії» К. Птолемея 1507 р.

На «Другій карті Азії» (*SECUNDA ASIAE TABULA*) зображені частини: **Сарматії Європейської (Sarmatiae in Europa pars)**, Азовського моря (*Palvs Maeotis*), Приазов'я з Сивашем (*Bicis Palus*), Кримського півострова (*Taurica Chersonesus*), Чорного моря (*Ponti Euxini pars*), ланцюга Алаунських гір (*Alauni montes*), що переходять у Ріфейські гори (*Ripbei montes*). З Алаунських гір витікають три річки без назви, які перетинають Приазов'я і впадають в Азовське море.

1507 р. Мартін Вальдземюллер (Martin Waldseemüller; бл. 1470-1522), німецький картограф, автор «Вступу до космографії», видав свою класичну працю «Вступ до космографії» (*Cosmographiae introductio cum quibusdam geometriae ac astronomiae principiis ad eam rem necessariis. Insuper quatuor Americi Vesputii navigationes. Universalis Cosmographiae descriptio tam in solido quam plano, eis etiam insertis, quae Ptholomaeo ignota a nuperis reperta sunt*).

Сен-Дьє взагалі був незвичайним містечком. Невелика група його жителів, в тому числі й М. Вальдземюллер, створила літературний салон, спрямований на вивчення філософії, космографії та картографії, так звану вогезьку гімназію. Покровителем групи був канонік **Вотрен Люд** (Vautrin Lud Prize), секретар герцога Лотаринзького. Люд встановив в Сен-Дьє друкований прес – спеціально для того, щоб публікувати власні твори, а заодно й праці інших членів гімназії. Безпосередньо друком займалися Мартін Вальдземюллер і **Матіас Рінгманн (Matthias Ringmann)**.

Рінгманн і Вальдземюллер готували видання Птолемеєвої «Географії», а тому проводили багато часу в бібліотеках Страсбурга й Базеля в пошуках і порівнянні різних манускриптів і карт. Однак вони не могли залишити без уваги нові відкриття іспанців і португальців. М. Вальдземюллера дуже зацікавила постать Америго Веспуччі. В результаті Птолемей був відсунутий в бік, і замість його «Географії» була написана й видана «Космографія».

Слід зазначити, що в 1505 р. в Страсбурзі Матіас Рінгман опублікував лист Веспуччі (*Mundus Novus*) під назвою «De Ora Antarctica» (Молитва про Антарктику) зі своєю віршованою передмовою. Мабуть, це послужило поштовхом до того, що Вальдземюллер і Рінгман, не чекаючи закінчення роботи над Географією Птолемея, ще на етапі збору матеріалів, вирішили першими проілюструвати революційну ідею Веспуччі і видати карту світу, що складається не з трьох, як передбачалося раніше, а чотирьох частин світу. На додаток до карти, вони підготували брошуру з коротким вступом в картографію і листом самого Веспуччі про новий світ.

25 квітня 1507 р. була надруковано їх творіння: «Вступ до космографії з необхідними основами геометрії і астрономії. А також чотири плавання Америго Веспуччі». Невелика книжечка

«Вступ до космографії» (*Cosmographiae Introductio*) складалася з чотирьох частин. У першій М. Вальдземюллер коротко та в кращих традиціях виклав принципи космографії, розбирав геометричні теореми, подав визначення сфер, кіл, осей та кліматів. У праці розповідалося про частини Землі, головні вітри, моря та острови і про різні відстані між пунктами. Крім рутинних фактів, він включив у текст власну пропозицію, і це була свіжа ідея. Розповідаючи про нові території, що були описані Веспуччі в його «*Quatour Navigationes*» як четверта частина світу (*quarta orbis pars*), М. Вальдземюллер запропонував назвати їх Америкою на честь першовідкривача. Більш того, він помістив назву «Америка» на двох картах, які додавалися до «Вступу до космографії».

У «Космографії» була поміщена карта «*Universalis Cosmographia Secundum Ptholomaei Traditionem et Americi Vespucii Alioru [m] que Lustrationes*» (Карта світу, побудована відповідно до методу Птолемея і доповнена новими землями від Америго Веспуччі). Це була перша карта на якій з'явилася назва «Америка». Ця карта повинна була скласти третю частину «Космографії», але навряд чи її екземпляри опрацьовували разом з книгою. Маленька книжечка і велика карта набули популярності. У перший же рік (1507) вийшли два видання - у квітні й в серпні. У 1508 р. М. Вальдземюллер писав своєму компаньйону Рінгманну, що книга широко розійшлася, а пізніше стверджував, що було продано 1000 примірників. І текст, і карту багаторазово перевидавали і «адаптували», кожне видання зайвий раз підтверджувало, що Новий Світ слід називати Америкою.

Карта Вальдземюллера – одна із перших карт з точно нанесеними координатами (широти та довготи). Карта була надрукована на 12 дерев'яних секціях, її розміри – 46 × 62 см. Вона містить нові географічні відкриття кінця XV — початку XVI ст. Мартін Вальдземюллер працював у той час у місті Сен-Дьє-де-Вож (герцогство Лотарингія Священної Римської імперії). На карті зображено Америго Веспуччі.

Створюючи нову географічну карту, М. Вальдземюллер назвав спершу «Америкою» лише північно-східну частину Бразилії, яка у португальців уже мала назву Санта-Круш (Земля Святого Хреста), в Іспанії ще довгий час на картах вживалися назви «Індія», «Вест-Індія», а

потім “Новий Світ”. М. Вальдземюллер, запропонувавши в 1507 р. назвати четверту частину світу “країною Америго або Америкою” (тоді вважалося, що материкам слід давати жіночі імена), не мав на увазі применшити таким чином славу вже померлого Колумба, оскільки географи того часу не мали сумнівів, що генуезець і флорентієць відкрили різні землі (щоправда, сам Веспуччі ніколи не стверджував, ніби відкрив новий материк, але захоплююче описав його у листах про свої плавання до банкіра Медичі в 1503 р. та гонфалоньєра Флоренції Садеріні в 1504 р., що передруковувалися в багатьох країнах Європи). На карті позначено м. Львів (*Lemburg*).

1513 р. на базі цієї карти була складена карта “*Orbis Typus Universalis*” (Сучасна карта світу). Цю карту часто називали “*Admiral's Map*” (Карта адмірала), ймовірно мова йшла про Христофора Колумба – “адмірала океанів”. Українські землі позначено як “**Russia ...**” (Русь ...). На оновленій карті світу **1513 р.** назва “Америка” відсутня. Обґрунтування цього відступу – інша карта (*Tabula Terre Nove*). На регіональній карті Карибського басейну та Атлантичного океану (*Tabula Terre Nove*) Південна Америка позначена як “*Terra Incognita*” (Невідома земля) і має напис, що вказує на те, що ці землі були виявлені Колумбом, без будь-яких ознак ролі Америго Веспуччі в розвідці північного узбережжя Південної Америки. Карта фокусується на Карибських островах та Північній і Південній Америках, які розміщується в західній частині карти, без ознак західного узбережжя цих материків. На мапі Меркатора, опублікованій в 1538 р., назву “Америка” було поширено на Північну Америку.

1520 р. Мартін Вальдземюллер у Страсбурзі видав карту «*Carta itineraria euorae*» (Карта Європи). Робота над картою тривала 9 років (розпочав – 1511 р.). З першого видання «Карті Європи» в 1511 р. відомо лише описовий текст, сама карта все ще вважається втраченою, карта 1520 р. відома лише в одному примірнику. На карті представлено герби європейський держав і земель, що належали німецькому імператору Карлу V. Карта присвячена теж йому.

Назва «**RVSSIA**» (**Русь**) на карті зустрічається два рази. На цій мапі позначено Поділля (*Podoliae Pars*) та **Карпати** (*Carpatus mons*).

1514 р. Йоганн Вернер (Johannes Werner; 1468-1522), німецький географ, картограф та астроном видав у Нюрнберзі «Географію» Птолемея без карт, зробивши спробу внести в текст нові відомості, зокрема деякі таблиці. Ці доповнення Вернера були більш ніж довільними і лише заплутували розуміння тексту К. Птолемея.

Картографічна традиція Страсбурзьких видань 1513 р. та 1520 р. була продовжена німецьким картографом **Лоренцом Фрізом** (Lorenz Fries; 1489-1550), який проілюстрував наступні Страсбурзькі видання «Географії» Птолемея (1522, 1525, 1535, 1541 рр.).

Починаючи з видання 1525 р. текст «Географії» Птолемея був поданий в новому латинському перекладі, здійсненому відомим гуманістом-істориком **Вілібальдом Піркхаймером** (1470-1530), а два останніх видання були виправлені іспанським філософом, математиком, географом та медиком **Мігелем Серветом** (Miguel Serveto y Conesa, Michael Servet; 1511-1553). У своїй праці по редагуванню перекладу Піркхаймера М. Сервет використовував нове видання грецького тексту «Географії» (1533 р., Базель, без карт) **Еразма Роттердамського** (Desiderius Erasmus Roterodamus; 1466-1536). Еразм Роттердамський – один із найвідоміших мислителів епохи пізнього Відродження, філолог (чудово знав грецьку мову) і добре розумів значення праці К. Птолемея в епоху розвитку торгівлі і мореплавання.

Мапа Лоренца Фріза 1522 р. “Tabula nova Polonia, Ungariae, & Russiæ” (Нова карта Польщі, Угорщини та Русі), яка була поміщена в Страсбурзькому виданні, є поєднанням картографії Птолемея з новими політико-географічними даними епохи. Західна Україна позначена як Русь (Russia), включаючи Галичину, Холмщину та Берестейщину; центральноукраїнські землі – Поділля (Podolia); центральноукраїнські землі – Поділля (Podolia). Це одне з перших джерел, де західноукраїнські землі позначені як «Русь» (Russia). Картографічна неточність – Карпатські гори надруковані перевернутими.

В цьому ж виданні була поміщена карта Лоренца Фріза «Tabula noua totius orbis» (Карта світу) де українські землі позначено як **Русь (Russia)** – територія Правобережної України.

1530 р. Йоганн Гонтер, трансільванський вчений і теолог німецького походження, відомий своїми роботами в галузі картографії, опублікував у Кракові підручник з космографії «*Rudimentorum Cosmographicae libri duo*». Видання містило дві карти – карту світу і східної півкулі.

1542 р. в Брашові (Румунія) учений перевидавав свій підручник під назвою «*Rudimenta Cosmographica cum vocabulis rerum*». Текст підручника мав віршовану форму, оскільки, Гонтер припускав, що це допоможе студентам запам'ятати зміст книги. В новому виданні Й. Гонтер додав ще 16 нових карт. Книга була настільки вдалою, що витримала 39 перевидань: Краків – 1530, 1532, 1534 рр.; Брашов (Corona) – 1541, 1542 рр.; Цюрих (Tigurium) – 11 разів з 1542 до 1549 рр.; Базель – 1548, 1552, 1561, 1585 рр.; Антверпен – 5 разів з 1548 до 1555 рр.; Прага – 1595 р. Останній раз її видав Маттіас Квад (Matthias Quad) 1600 р. у Кельні, проте окремі розділи включалися в інші книги аж до 1692 р.

У Космографії містяться карти де позначені українські історико-географічні землі. Карта Центральної Європи (без назви). На карті написи – Русь (Russia) зі Львовом (Leopolis) – територія Західної України, Поділля (Podolia) та ін. Приазов'я позначене як Скіфія (Scytia).

Карта Південної і Центральної Європи (без назви). На карті написи – Львів (Leopolis), Поділля (Podolia) та ін.

Саме з праць Лоренца Фріза (1522 р.) та Йоганна Гонтера у європейський обіг географічних назв входять назви Поділля (Podolia) щодо Центральної України та Русь (Russia) щодо Західної.

1544 р. Йоганн Гонтер, Себастьян Мюнстер; карта – «TRANJYLUANIA / SIEBENBÜRGEN» (Трансільванія / Семигород). Карта є переопрацюванням, виконаним С. Мюнстером, карти Дунайських князівств (Die Donauländer) зі шкільного підручника Й. Гонтера «*Rudimenta cosmographica Joannis Honteri. Ex inclyta Transylvaniae Corona M.D.XLII*». Опублікована в «Космографії» (Cosmographia) С. Мюнстера. Українські історико-географічні землі представлені Руссю (Rüfen) зі Львовом (Lempurg), Поділлям (Podolia) з Кам'янцем (Caminetsi) і Гетія (Gete).

1578 р. Йоганн Гонтер, Себастьян Мюнстер; карта – «BESCHREIBUNG ALLER LÄNDER SO ETW'AN DEM

KÖNIGREICH POLAND VNDERWORFFEN SEIND GEWESEN, ODER SUNST MIT IM ZÜSCHAFFEN GEHEBT (Опис усіх країн, які коли-небудь підкорило Королівство Польщі, або взагалі мали з ним справу). Видана в Базелі («Космографія» С. Мюнстера). Українські землі (**Rüffen**) представлена містами Львів (Lemburg) і Кам'янець та річками Прут (Prut fl.) і Дністер (Nefter fl.).

Карта є переопрацюванням, виконаним С. Мюнстером, карти Дунайських князівств (Die Donauländer) зі шкільного підручника Й. Гонтера «Rudimenta cosmographica Joannis Honteri. Ex inclyta Transylvaniae Corona M.D.XLII». Правдоподібно, Й. Гонтер створив карту на основі своєї праці «Chorografia Transylvaniae – Sybesburgen, Basileae. – MD XXXII», написаної під час перебування в Кракові. Карта багато разів передруковувалася в наступних виданнях «Rudimenta...». У Космографії С. Мюнстера, яку видавав Г. Петрі в Базелі, карту вміщували в різні розділи і під різними назвами [Вавричин, 2004].

1538 р. Займаючись підготовчими роботами до своєї «Космографії» й вивчаючи спеціально твори стародавніх географів, С. Мюнстер прийшов до висновку, що чинні видання цих вчених не в змозі задовольнити вимогам людей, що займаються землезнавством. Він зважився сам поповнити цю прогалину й видати Гая Юлія Солінуса (Caius Julius Solinus, III ст.), Помпонія Мелу (Pomponius Mela) й Птолемея, що дійсно і зробив: у 1538 р.

С. Мюнстер надрукував «Polihistor`a» Солінуса разом з твором Мели “de situ orbis” в одному томі, з поясненнями, примітками й безліччю карт, під заголовком “C. Ivlii Solini Polihistor ... hvic ... Pomponii Melae de sitv orbis libros tres ... adiunximus. Basileae, 1538, fol” [Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии. 1899].

До свого тексту С. Мюнстер доклав складену ним же картку Русі, на якій зображені найважливіші річки Східної Європи – Західна Двіна, Дніпро, Волга й Дон, що беруть початок на рівнині, причому Західна Двіна на карті витікає з озера. Гори на карті не зображені. Карта Русі – одна із перших друкованих карт східної Європи не птолемеївської традиції. Для свого часу зображення дивно бідне географічними відомостями, зате схема річок – важливих транспортних шляхів – вказана досить

чітко. Відзначено три старовинних центри руської культури: Київ, Великий Новгород, Полоцьк, а разом з ними інші важливі міста: Смоленськ; в Литві (Lithuania) Вільнюс і Гродно; Рига в Лівонії; в Московії власне Москва, Твер, Рязань та інші.

Себастьян Мюнстер був учнем відомого німецького астронома і математика Йоганна Штеффлера (Johannes Stöffler; 1452-1531), автора коментарів до “Географії” Птолемея. Допмагаючи Штеффлеру, С. Мюнстер взяв участь в транскрибуванні географічних назв і термінів, використаних Птолемеєм, на латинську мову. При підготовці Базельського видання (1540) “Географії” Птолемея (**Geographia Universalis**) С. Мюнстер взяв за основу Страсбурзьке видання 1513 р., але набагато поліпшив його. Видання було присвячене Базельському єпископу, який на цей час вже помер. При підготовці карт він використовував, як вихідний матеріал карти ульмського видання 1486 р., грецький текст “Географії” Еразма Роттердамського та її Ліонське видання 1535 р., що містило поправки Сервета. Таким чином, він постарався якнайкраще використати праці своїх попередників.

З 27 карт Птолемея «Загальна карта світу» побудована в другій, або геометричній, проекції Птолемея, як і карти Азії під номерами VII і VIII. Решта регіональні карти побудовані в трапецеїдальній проекції Ніколауса Германуса (редактора Ульмського видань 1482 р. і 1486 р.). Виключення «Карта XII Азії», складена в прямокутній проекції географа та картографа Маріна Тірського. По конструкції й по малюнку карти Птолемея в Базельському виданні (1540) близькі до Ульмського, але за географічним змістом дуже відрізняються від них і від останніх Страсбурзьких та Ліонського видання (1522-1535). С. Мюнстер застосував новий спосіб друкування географічних назв – відливав цілі слова і рядки та впроваджував виливок у дерев'яні дошки, на яких гравіювалося зображення. Це дозволяло йому застосовувати одноразове, а не дворазове друкування кожного аркуша. [1].

До 27 карт К. Птолемея С. Мюнстер додав 21 нову карту: одну «Загальну карту світу» (з Америкою) і 20 регіональних. «Загальна карта світу» виконана в еліптичній проекції, регіональні - в прямокутній проекції, але без координат і з різним орієнтуванням (вгорі – то північ, то південь, то схід).

Крім першого видання “**Geographia Universalis**” 1540 р. С. Мюнстер видав ще чотири, всі в друкарні Генріка Петрі (1542 р., 1545 р., 1551 р., 1552 р.). На титульному аркуші видання “**Geographia Universalis**” 1545 р. зображений Птолемей-астроном. В цьому та в останньому Базельському виданні 1552 р. замінені й додані деякі «нові» карти.

1540 р. Себастьян Мюнстер, карта – “**EVROPA PRIMA NOVA TABVLA**” (Європа...). Вперше ця карта була надрукована в “**Geographia Universalis**”. Українські землі – **Rvssia** (Русь), **Podolia** (Поділля), **Volhinia** (Волинь).

1540 р. (з 1568 р. нова редакція) **Себастьян Мюнстер**, карта – “**POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA**” (Нова карта Польщі та Угорщини). Вперше ця карта була надрукована в “**Geographia Universalis**”. У виданнях 1545 і 1552 рр. заголовок в назві карти має позначення “**XX**”, в інших виданнях – “**XV**”, або без римських цифр. Гравером карти був відомий німецький художник Ганс Гольбейн-молодший. Формат мапи 34,5 x 25,7 см.

Мапа цікава тим, що на ній чи не вперше присутні регіональні назви українських земель: **Rvssia** (Русь; між р. Західний Буг та р. Сян) зі **Львовом (Leopol)**, **Podolia** (Поділля), **Volhinia** (Волинь), **Pokutze** (Покуття), **Codimia** (Кодимія), **Bessarabia** (Бессарабія), **Tartaria minor** (Мала Татарія), **Tartaria Przecopen[is]** (Перекопська Татарія) (останні дві території належать до Північного Причорномор'я і Кримського півострова). Показано сусідів українських історико-географічних регіонів – Молдову (**Mvldavia**), Трансільванію (**Transilvania**), Волощину (**Valachia**) та ін.

На північному сході від Києва позначена Біла Русь (**Rvussia Alba**), і вже далі на схід – Московія (**Moscovia**).

Біла Русь та Московія знаходяться на схід від Дніпра, в районі річок Десни і Сейму. Розташування річок та міст на мапі ще доволі приблизні, але можна чітко локалізувати по кордоні річок Сейм (де видно Путивль та Рильськ) та Десни. За цим кордоном починається на мапі Московія. Цікава сама назва міста Москви – **Moschia** (Мосхія). В праці (1773) В. М. Татищева та Г. Ф. Міллера “Исторіиа російская с самых древнейших времен неусыпными трудами через триттсать лѣтъ собранная и описанная покойным тайным совѣтником и астраханским

губернатором Василем Никитичем Татищевым: Том 2” теж згадується топонім «Мосхія» (ріка).

Мапа регулярно перевидавалася аж до 1628 р. (близько 40 видань). 1540 р. карта була поміщена в першому виданні “Geographia Universalis”. Карта друкувалася в понад 25 виданнях «Космографії» С. Мюнстера, починаючи з 1544 р.

1544 р., карта – “Landtafel des Ungerlands/ Polands / **Reuffen** / Littaw / Walachei / Burgarei” опублікована в «Космографії» Себастьяна Мюнстера. Основою карти стала карта “POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA” (1540 р.). Західноукраїнські землі позначено як «**Russia**» (Русь).

Подібною до цієї є його карта “Nouvelle defcription de Poloigne & Hongrie” (Новий опис Польщі та Угорщини), видана в цьому ж швейцарському місті **1550 р.** Позначені ті ж самі українські регіони, і теж без кордонів. На мапі показано гори Карпати (без назви). Ці карти С. Мюнстера були складені на основі карти Бернарда Ваповського 1526 р.

1544 р. Себастьян Мюнстер; карта – «EUROPA DAS EIN DRITTHEL DER ERDEN, NACH GELEGENHEIT VNSER ZEITEN» (Європа, третина землі, за станом на наш час). Видавництво Базель (опублікована в «Космографії»). Українські історико-географічні землі представлені Руссю (**Ruffia**), Волиню (Volbinia), Поділлям (Podolia).

1550 р. Себастьян Мюнстер; карта – «VON DEM POLAND. BESCHREIBUNG ALER LÄNDER SO ETWAN DEM KÖNIGREICHE] POLAND VNDERWORFFEN SEIND GEWESEN ODER SONST MIT IM ZUSCHAFFEN GENABT. CAP. LIII» (Про Польщу. Опис усіх країн, які коли-небудь підкорило Королівство Польщі, або взагалі мали з ним справу. Розділ 54. (опублікована в «Космографії»). Карта укладена на основі карти Й. Гонтера (Johann Honter) доданої до його віршованого підручника з географії «Rudimentorum Cosmographicae libri duo» (Краків, 1530 р.). Карта є однією з шести карт окремих країн, виготовлених самим Гонтером. Вона друкувалася в наступних виданнях «Космографії» С. Мюнстера.

Українські історико-географічні землі представлені Руссю (**Rüssen**) – між Холмом (Chelm) та Львом (Letmburg) і Поділлям (Podolia); у південно-західній частині – гори без назви (Карпати). З українських міст позначено також Луцьк (Lutcko).

1550 р. Себастьян Мюнстер; карта – «VON DEM KONIGREICH POLAND, DAS IN SARMATIA...» (Про Королівство Польщі, що також розташоване у Сарматії) (опублікована в «Космографії»). Карта є переопрацюванням карти Дунайських країн Й. Гонтера (1534 р.). Карта Й. Гонтера була створена на основі карти Південної Сарматії (1528 р.) Б. Ваповського до шкільного підручника «Rudimentorum Cosmographicae libri duo» (1530 р.).

Українські історико-географічні землі представлені Руссю (**Rüssen**) з містами Львів (Letmburg), Перемишль (Premifel), Луцьк (Lutsko) та Карпатами (без підпису), Поділлям (Podolia) – між річками Південний Буг та Дністер. Приазов'я позначене як Скіфія (**Scytia**). Московські землі – Московія (Mofcou), Тартарія (Tartaria) та Псковщина.

1548 р. Джакомо Гастальді (Giacomo Gastaldi). 1548 р. центр видань «Географії» Птолемея перемістився до Венеції, де до 1599 р. вийшло понад десять видань італійською мовою. Видання до 1561 р. засновані на перекладі італійського вченого **П'єтро Андреа Маттіолі** (Pietro Andrea Gregorio Mattioli; 1501–1577), з коментарями перекладача і з 34 новими картами, які створені **Джакомо Гастальді** на базі карт Мюнстера. Над картами він працював з 1542 р. Венеціанське видання 1548 р. містило регіональні карти Америки. Д. Гастальді та його видавець зменшили об'єм карт, таким чином зробивши перший “кишеньковий” атлас. Нарешті, робота Гастальді також показала зміну картографічної техніки за допомогою використання мідного гравіювання, де гравер міг надати набагато вищий рівень вишуканості та деталізації. До цього часу більшість карт друкувалися з дерев'яних пластин.

На карті **1548 р.**, Д. Гастальді “Germania Nova Tabula MDXXXII” Галичина позначена як **RVSSIA** (Русь).

1558 р. Вацлав Гродецький (Wacław Grodziecki; бл. 1535–1591), польський картограф, вроцлавський канонік. Навчався у Краківській академії (1550-1555), вивчаючи математику і філософію, потім продовжив свою освіту в університеті у Лейпцігу. 1558-1561 рр. перебував у Римі, а повернувшись, продовжив навчання у Краківській академії, де у 1564 р. отримав ступінь магістра вільних наук. Згодом висвятився і став оломоуцьким єпископом. Після 1572 р. оселився у місті Брно, де разом з братом заснував єзуїтську колегію.

Карта – “POLONIAE FINITIMARUMQUE LOCORUM DESCRIPTIO. AUCTORE WENCESLAO GODRECCIO. POLONO” (Польща, описана в [її] кордонах і місцевостях Вацлавом Гродецьким, поляком). Вперше видана 1562 р. у Базелі (рукописний варіант був завершений у 1558 р.) з дедикацією польському королю Сигізмунду Августу. Це перепрацювання карти Б. Ваповського (1526 р.). Оскільки наклад карти Б. Ваповського згорів при пожежі Кракова (1528), карта В. Гродецького стала єдиною оригінальною картою тогочасної Польщі, вона мала велике значення для розвитку європейської картографії і перевидавалася багато разів. У порівнянні з картою Б. Ваповського В. Гродецький доповнив її територією над Дніпром, Прип'яттю, долішнім Дністром і Бугом. Масштаб мапи близько 1:750 000, формат – 49 × 36,4 см.

На мапі позначені межі й назви: **Rvssia** (Русь) (в склад якої входять Руське, Белзьке та Берестейське воєводства з містами Холмом та Ярославом), Поділля (Podolia) та Волинь (Volhinia). Крім Львова, на мапі позначено й інші галицькі міста. Тут знаходимо Перемишль, Галич (Halycz), Рогатин (Rohatina), Долину (Dolina) і т. д. Межа між Руссю та Поділлям проходить по р. Збруч, між Волинню та Поділлям по р. Случ. **Це стає надалі стандартом подачі адміністративного устрою Західної України до кінця XVIII ст.**

В. Гродецький показує на ній татарське прикордоння й називає його «пограничними місцевостями» (finitimarumque locorum). Її у зменшеному вигляді опублікував Абрагам Ортеліус у всіх 16 виданнях атласу світу, починаючи від першого з латинським текстом 1570 р. (Антверпен) до 1592 р. У першому виданні атласу (1570 р.) містилося 70 карт і 87 посилань на джерела (багато з яких нині втрачені), а в 31-му виданні 1612 р. — вже 167 карт з посиланням на 183 джерела.

Карта має багато і неточностей. Для прикладу, помилковим є локалізація Снятина у складі Молдавії (Moldaviae Pars), адже місто у той час входило до складу Руського воєводства Речі Посполитої.

Відомо багато копій з цієї карти в атласах малого формату, виданих наприкінці XVI – початку XVII ст. Одна із копій, що була видана в Кельні **1592 р.** мала назву “POLONIAE FINITIMARUMQUE LOCORUM DESCRIPTIO AUCTORE WENCESLAO GODRETCIO POLONO JOHANN BUSSEMECHER

ЕХС. HENRICUS NAGEL FECIT” (Польща, в її межах і територіях, описана Вацлавом Гродецьким, поляком, зображена Йоганном Буссемехером, виконана Генріхом Нагелем).

1595 р. карту Польщі В. Гродецького в атласах Абрагама було замінено картою чеського картографа Андрія Пограбки (Andreas Pograbijs, Andrea Pograbis). Перший варіант цієї карти “Poloniae Lituaniaeque descriptio. Auctore Wenceslao Godreccio; et correctore Andrea Pograbis Pilsnensi” надрукований у Венеції 1570 р. як окрема публікація.

1561 р. Джироламо Руселлі (Girolamo Ruscelli; 1520–1566), італійський вчений та картограф зробив новий переклад «Географії» Птолемея на італійську мову (La Geografia Di Claudio Tolomeo Alessandrino, Nouvamente Tradatta Di Greco in Italiano) безпосередньо з грецького. Цей переклад використовувався у всіх інших Венеціанських виданнях аж до 1600 р., основою для карт як і раніше служили карти Д. Гастальді.

Герард Меркатор (Gerhardus Mercator; 1512–1594), математик, філософ, теолог, географ та картограф; вніс надзвичайно вагомий вклад у розвиток картографії. Його сучасники назвали «Птолемеєм свого часу». Г. Меркатор закінчив університет у Лувені, де й став займатись укладанням і гравіюванням карт, а також виготовленням глобусів і астрономічних інструментів. З 1552 р. він жив і працював у Дуйсбурзі, де вийшли у світ його знамениті картографічні твори. **Герард Меркатор** був великим шанувальником праць Птолемея. Г. Меркатор визнавав оригінальні праці Птолемея, а не відредаговані їх версії. Подібно до багатьох інших картовидавців Меркатор опублікував **1578 р.** власне видання «Географії» Птолемея (без тексту). Але замість того щоб представити читачеві «Географію» Птолемея під редакцією Меркатора, він спробував відтворити карти в їх первинному вигляді. Ці 27 карт, вигравіюваних на міді, вважаються кращими з наявних карт К. Птолемея. Ще через шість років (1584 р.) у Кельні Меркатор видав “Географію” Птолемея з текстом і картами; для цього він зіставив п'ять різних видань і очистив їх від випадкових вставок, змін і помилок. У такому вигляді «Географія» перевидавалася аж до 1730 р. (1602 р. – Дюссельдорф; 1695, 1698, 1704 рр. – Франкфурт; 1730 р. – Амстердам).

У 1842-1845 рр. «Географія» Птолемея була видана в Лейпцигу в новому перекладі німецькою мовою під редакцією К. Ф. Ноббі. І вже в 1966 р. в Амстердамі було здійснено факсимільне перевидання Базельського видання 1540 р. Себастьяна Мюнстера з вступною статтею Р. А. Склетона.

1538 р Герард Меркатор видав карту світу в подвійній серцеподібній проекції. Однією з особливостей цієї карти була нова інтерпретація назви «Америка». Як відомо, новий континент назвав «Америкою» Мартін Вальдземюллер в 1507 р., при цьому назва відносилася тільки до південної частини континенту. Потім протягом багатьох років ця традиція зберігалася. Однак Меркатор був переконаний в єдності відкритої Колумбом частині світу і на карті 1538 р. він підписав відповідно: «Америка. Північна частина» і «Америка. Південна частина». **Українські землі на карті позначені як Поділля (Podolia).** Карта була замінена новою в 1569 р. І що дивно, карта 1538 р. не тільки була точнішою, ніж пізніша, але і містила в собі коректні вимірювання географічної довготи.

Якщо у Себастьяна Мюнстера є назви українських регіонів, але відсутні адміністративні кордони, то останні з'являються вже невдовзі (1554 р.) на карті «Європа...» Г. Меркатора. Це настінна карта форматом 165 × 135 см (65 × 53 дюймів).

1552 р. Г. Меркатор почав роботу над великомасштабною картою Європи (Опис Європи) на 15 аркушах, яку й закінчив у **1554 р.** (масштаб близько 1:3600000 (по 5 арк. у 3 ряди, мідерит, загальний розмір приблизно 159 x 132 см). Українські землі було відображено на аркушах Литви (майже 120 населених пунктів) і Таврії. **На карті можливо чи не вперше виділено межі воєводств, що були на території України.**

Ця карта мала набагато більше безпосереднє значення, ніж всі його попередні роботи. Європа в той час була картографована дуже погано, зате в будь-якому місті можна було придбати дуже художні твори, створені нібито на підставі зйомки. Меркатору довелося збирати інформацію по крихтах з різних джерел, але в результаті йому вдалося майже скрізь значно підвищити точність карти. У Птолемея, наприклад, довжина Середземного моря складала 62 градуси. Меркатор вже на глобусі 1541 р. зменшив її до 58 градусів, а на новій карті ще зменшив до 53 градусів. Крім того, він зсунув мис Фіністерре та прилегле до нього узбережжя Іспанії на 15 градусів на схід.

Зменшену копію цієї карти пізніше опублікував син Меркатора Румольд.

На мапі українські землі представлені тільки Поділлям (Podolia). Частина Поділля – *Codimia* (Кодимія).

Карта “Опис Європи”, з уточненнями, була перевидана в атласах Меркатора: “Атлас Європи” (1570-1572 pp.) та “Atlas Sive Cosmographicae Meditationes de Fabrica Mundi et Fabricati Figura; 1595”. Відоме видання мапи 1589 р. **Саме у виданні 1595 р., вперше, тематична, детально опрацьована збірка карт названа «атласом».**

1569 р. Г. Меркатор здійснив справжній переворот у картографії, заклавши у ній математичні основи. На великій карті світу (Нове і найбільш повне зображення земної кулі, перевірене та пристосоване для застосування в навігації), яку видано **1569 р.** на 18 аркушах (1,24 м × 2 м) він у перше застосував рівнокутну циліндричну проекцію (яка застосовується й нині під час укладання морських карт), пояснив її значення й зручність використання для мореплавання, а також на морській карті замінив компасні румби сіткою з меридіанів і паралелей. Проекція надалі отримала назву меркаторської (або циліндричної) проекції. Г. Меркатор проводив початковий меридіан через острів Корво (з групи Азорських островів), де було нульове схилення магнітної стрілки. 1634 р. було прийнято початковим вважати меридіан острова Ферро як крайнього західного пункту Старого світу.

При складанні карти він ставив перед собою завдання показати земну кулю на площині так, щоб зображення всіх точок земної поверхні відповідали їх справжньому положенню, а вигляд країн, по можливості, не викривлювався. Ще одна мета полягала в зображенні Старого Світу, і його місце на Землі. На його карті на місці Антарктиди показана «Невідома земля» (лат. *Terra Incognita*), а Північна Америка простягається аж до Північного полюса. Хоча в результаті історико-картографічних досліджень було встановлено, що таку проекцію використовували ще в 1511 р., широкого застосування вона набула лише завдяки Меркатору.

Карта була занадто велика, багато частин океанів були покриті текстовими записами латинською мовою, і інструкції по використанню його методу склали лише невелику частину тексту. Карта з прекрасним орнаментом, барвистими ілюстра-

ціями, цікавими історіями, і увагою до останніх відкриттів нових земель, краще підходила як прикраса на стіну або навчального посібника, ніж допоміжний засіб для мореплавців. Проекція Меркатора була не єдиною інновацією на карті. Меркатор прийняв основні обмеження на своїй карті. Оскільки недоліком цієї проекції було те, що чим ближче до полюсів, тим було більше спотворень. Тому в нижньому лівому кутку карти Меркатор помістив вставку, яка зображує район північного полюса (на північ від 70° широти). **Українські землі на карті позначені як *Podolia (Поділля)*.**

“Атлас Європи” (1570-1572 рр.) – унікальна колекція карт, зібрана на початку 1570-х років. Це умовна назва, адже Меркатор не назвав цю збірку карт атласом. Багато карт Атласу зібрано з попередніх частин карт Меркатора: 9 з Європи (1554), 6 з Британських островів (1564) та 2 з карти світу (1569). Карта Європи є частиною карти світу 1569 р. В Атласі містяться 2 рукописні карти Меркатора та 13 карт з «Theatrum Orbis Terrarum» (1570 р.) Абрагама Ортеліуса.

1587 р. Г. Меркатор разом зі своїм сином **Румольдом** видав ще одну карту світу «Orbis terrae compendiosa descriptio quam ex magna universali Cerardi Mercatoris... M.D.LXXXVII».

На цій карті українські землі теж позначені як *Поділля (Podolia)*.

Ці карти (1569 р. та 1587 р.) були складені на основі карти світу **1538 р.**, яку він видав в подвійній серцеподібній проекції.

“Атлас світу” (1595 р.). Великою подією у розвитку картографування світу стало видання капітального Атласу Г. Меркатора. Завдяки виходу саме цього видання у вжиток увійшов термін «атлас», що означає систематизоване зібрання географічних карт, опрацьованих за загальною програмою як цілісний твір.

1595 р. Г. Меркатор виділив українські історико-географічні регіони з межами й на карті “Lithuania” (Литва). Масштаб приблизно 1:3 000 000 (мідерит, 43,5 x 37 см). Карта теж поміщена в “Atlas sive Cosmographicae Meditationes Fabrica de Mundi et Fabricati Figura”. Це точна копія частини великої карти Європи 1572 р. На ній землі України представлені **Rvssia** (Руссю), Волинню (Volynia) та Поділлям (Podolia). Карта неодноразово перевидавалася, як окремо, так і в атласах.

Карта Литви охоплює територію від Балтики на півночі до дельти Дніпра і Південного Бугу на півдні. Окреслено межі князівства з Курляндією (Curland), Лівонією (Liviniae Pars), Московією (Moscoviae Pars), Польщею (Polonia) і Пруссією (Prussiae Pars). На карті рясно нанесені населені пункти, багато з них вперше. Територіальні втрати після Люблінської унії 1569 р. показані неточно: Підляське воєводство включено в межі князівства, Волинь і частина Поділля відокремлені. Показово, що межами відокремлено і Полоцьке князівство, що знаходилося в складі ВКЛ з початку XIV ст., але зберігало свою культурну і політичну особливість. Зі зворотного боку на карті зазвичай присутній описовий текст, що стосується Великого князівства Литовського. Карта в пізніх перевиданнях або взагалі не мала змін, або вони були незначними, а ось текст зі зворотного боку відрізняється інформативністю, компонованням і літерами. З появою в Європі Карти Радзивілла 1613 р. “меркаторська” Литва втратила свою актуальність.

У Атласі **1595 р.** міститься карта “**Rvssia** cum Confinijs”. **Rvssia** на карті охоплює територію від Московії до Уралу. Українські землі представлені Руссю (**Rvssia**), що охоплює Руське воєводство, Поділлям (Podolia) та Волинню (Volhinia). *Moscovia* (Московія) позначена як одна із місцевостей **Rvssia**.

1596 р. Джованні Антоніо Маджіні (Giovanni Antonio Magini, 1555—1617), італійський картограф, астроном і математик. Він відомий перекладом і виданням «Географії» Птолемея. Його видання «Географії» Птолемея вперше з’явилося у Венеції в 1596 р., а через два роки вийшло в італійській версії (переклад здійснив Леонардо Чернолі (Leonardo Cernoli). Італійське видання (1598) має значний коментар. В Географії Маджіні (1596) до 27 карт Птолемея додано ще 37 нових, тонко вигравірованих на міді Г. Порро (G. Porro), які разом утворюють справжній сучасний Атлас. У цьому латинському виданні міститься й карти українських земель та Московії. На карті Московії (*Moscoviae Imperium*) показані українські землі – Бессарабія та Кодимія.

Magini G.A. Geographiae universae. Venice, 1596.

Magini G.A. Geografia cioe descrizione universale della Terra partita in due volumi, nel Primo de quali si contengono gli otto libri della Geografia di Tolomeo, nuovamente con singolare studio

rincontrati & corretti. da Gio. Antonio Magini Padovano. Venice, Gio Batt. e Giorgio Galignani Fratelli, 1598. 512 p.

Magini G.A. Geographiae universae. Venice, 1616.

1561 р. Джироламо Рушеллі видав карту “POLONIA ET HUNGARIA NUOVA TAVOLA” (Нова карта Польщі та Угорщини).

Надрукована мапа у Венеції. Мапа цікава тим, що на ній присутні регіональні назви українських земель: **Rossia Rossa** (Червона Русь) на схід від Volhinia (Волині), Podolia (Поділля), Codimia (Кодимія), Potchvze (Покуття). На карті вказаний Вишгород, а Київ – ні. Червона Русь «**Rossia Rossa**» на мапі – Правобережна Україна.

1570 р. Абрагам Ортеліус; карта – «EVROPAE» (Європа). Карта опублікована в атласі “Theatrum Orbis Terrarum” й неодноразово перевидавалася. Українські історико-географічні землі представлені Руссю (*Russia*) – напис біля Львова (*Leopolis*), Поділлям (*Podolia*), Сіверщиною (*Zevera*), Приазов'ям, Кримським півостровом (*Gazaria*).

1578 р. Герард де Йодє (*Gerard de Jode; 1509-1591*), голландський художник, видавець та картограф. Карта – «POLONIÆ AMPUSSIMI REGNI TYPVS GEOGRAPHICVS» (Найпросторіше Королівство Польщі у географічному зображенні). На карті – зліва портрет короля Стефана Баторія, який був замінений у виданні **1593 р.** портретом Сигізмунда III. Українські землі представлені Руссю (**Rvssia**) та Волиню (*Volbinia*). Густа мережа населених пунктів показана без поділу на категорії: Львів (*Leopolis*), Холм (*Cbolmo*), Самбір (*Sanabor*), Золочів (*Sloczow*), Добротвір (*Dobrodwor*), Скала (*Skala*), Заслав (*Saslaw*), Дубровиця (*Dubrotvicza*), Кам'янка-Бузька (*Kamionka Buska*), Олесько (*Oleska*) та ін.

1581 р. Генріх Бюнтін (Бантіус, Бантінг; *Heinrich Bünting; 1545-1606*), протестантський богослов, географ та літописець видав книгу «*Itinerarium Sacrae Scripturae*» з образними емблематичними ілюстраціями. В «*Itinerarium Sacrae Scripturae*» було поміщено карту «Еуропа регіна». «*Europa regina*» - карта-картина де європейський континент зображений у вигляді королеви. Європу показано у вертикальному положенні. На карті українські землі позначено як **RVSSIA** (Руссія, Русь). Територія теперішньої Росії на карті – *Moscovia*.

В це видання ввійшла і карта «Die ganze Welt in einem Kleberblat» де українські землі позначено як **REUSSEN** (Русь). Територія теперішньої Росії на карті – Moschatv (Московія).

1630 р. Віллем Янсзон Блау (Willem Janszoon Blaeu; 1571–1638), голландський картограф та видавець. Карта Європи – «Europa recens descripta à Guilielmo Blaeuw». Холмщина та Підляшшя позначені як **Russia** (Русь). **На карті позначено м. Львів (Leopolis).**

1640 р. Віллем Янсзон Блау. Карта «Nova Totius Terrarum Orbis Geographica ac Hydrographica Tabula auct: Guiljelmo Blaeuw [and] Africae nova descriptio [and] Americae nova Tabula [and] Asia noviter delineata [and] Europa recens descripta». Видавництво Амстердам. Холмщина та Підляшшя позначені як **Russia**. **Московитів зображено серед азійських народів.**

1606 р. – **перше видання карти світу** «Nova Totius Terrarum Orbis Geographica Ac Hydrographica Tabula auct Guiljelmo Blaeuw». Українські землі представлені Поділлям (Podolia).

1755 р., у Лондоні, видали атлас «Atlas Methodique, Compose pour l'Usage de son Altesse Serenissime Monseigneur le Prince d'Orange et de Nassau Stadhouder des Sept Provinces-Unis, etc.. etc. etc. Par Jean Palairret, Agent de LL. HH. PP., Les Etats Generaux, a la Cour Britannique. Se Trouve a Londres, Chez Mess. J. Nourse & P. Vaillant dans le Strand; J. Neaulme a Amsterdam & a Berlin & P. Gosse a La Haye. 1755». Це збірка карт 1754-1763 рр. Карті – англійською та французькою мовами. Над його створенням працювала ціла група картографів в Лондоні, Берліні та Амстердамі. Головний редактор – французький картограф **Жан Паларет** (Jean Palairret; 1697-1774). Карті - «I. Carte de l'Europe. 1754», «II. Carte de l'Europe», 1754. «III. Carte de l'Europe. 1754» є дуже схематичними. Карта «A Map of Europe Divided into its Empires, Kingdoms, etc. 1755» - більш детальна.

«4 Carte de l'Europe divisee en ses Principaux Etats. 1755.» в даний атлас поміщена не була.

Аналіз подано за картами «A Map of Europe Divided into its Empires, Kingdoms, etc. 1755» та «4 Carte de l'Europe divisee en ses Principaux Etats. 1755.» так, як вони є більш детальними і з великим фактичним матеріалом.

На даних картах **Russie** (Русь) зображена на місці теперішньої України. Назва РУСЬ охоплює Київську, Белгородську (1 березня 1727 р. Белгородська губернія була виділена з Київської губернії) та Воронежську губернії. На північ від «**Russie**» показана велика територія, яка називається «**Moscovie**» (Московія). Московія починається від м. Москви і простягається на захід до Західної Двіни, на північ – до Північного Льодовитого океану, на схід – до 75-го меридіана, тобто – за Урал і охоплює більш ніж половини Сибіру.

Місто Москва розташоване на кордоні РУСИ і МОСКОВІЇ. Район навколо Москви позначений як «**Gouvernement de Moscow**». Усередині РУСИ на карті відзначена область навколо Києва і написано: «**Gouv-T de KIOWIE**», тобто “уряд Києва”. Отже, Київщина ще в XVIII ст. називалася Руссю.

На картах південь сучасної України названий «**Petite Tartarie**» (Мала Тартарія). В середині Малої Тартарії позначена область «**Cosaques Zaporiski**» (Козаки Запорозькі). Галичина позначена на мапах як «**Russie Noire**» (Чорна Русь). Цей напис поміщено біля Львова (Lemberg).

На захід від Литви й на північ від Польщі на березі Балтійського моря в районі Кенігсберга (Konigsberg) і Данцига (Dantzick) досить велика область позначена як «**RUSSE**» (Русь). Виникає думка, що тут малася на увазі Пруссія – PRUSSE. Але на мапі чітко написано RUSSE. Немає ніяких слідів латинської букви «Р».

Таким чином, слово «Русь» (**Russie, Russe**) міститься на картах Європи 1754 та 1755 рр. в різних регіонах.

РУТЕНІЯ

Рутенія — назва України в історичних джерелах, написаних латиною XII—XIX ст.

На Західній Україні, в Галичині та Закарпатті, українське населення називалося русинами (лат. **Ruthenus**; мн. **Rutheni**). Ця назва пізньою латиною зберігається і в XX ст., коли французи «русинами» називали українців Галичини, Великого князівства Литовського та Угорщини, та, відповідно, країну, де вони жили — **Ruthenia**.

«**Ruthenia**» у XVI ст. зіткнулася із набагато міцнішим конкурентом — «Роксоланією».

1325-1339 р.р. Ангеліно Дульсерт (Dulcert Angelino, Angellino de Dalorto) – картограф другої чверті XIV ст. До нашого часу збереглися три карти-портолани Дульсорта Ангеліно.

1. *Портолан Середземного та Чорного морів*. Датується 1325-1330 рр. Приписується Ангеліно. Легенда: "Nos opus fecit Agellinus de da lorto ano dni m ccc xxy, de mense martii, camposuit nos" (має нечітку римську дату, яку було прочитано як МСССXXII, МСССXXV та МСССXXX). Зберігається: Італія, Флоренція, бібліотека Томазо Корзіні.

2. *Портолан Середземного та Чорного морів*. Дана карта-портолан не датована. Дослідники портоланів відносять його виготовлення до 1327-1340-х років: А. Ю. Гордєєв – до 1327 р., Н. Winter – 1327–1330 рр., М. Destombes – 1335 р., Т. Campbell (Тоні Кемпбелл) – 1339 р., R. Pujades (Рамон Пуядес) – 1340 р. Зберігається: Велика Британія, Лондон, Британська бібліотека, Additional MS 25691.

3. *Портолан Середземного та Чорного морів*. Датується серпнем 1339 р. Виготовлений на о. Мальорка. Всього 176 топонімів. Легенда: "Nos opus fecit angelino Dulcert ano МСССXXXVIII de mense augusti in ciuitate maioricarum" ("Цю роботу було виконано Ангеліно Дульсертом у місяці серпні 1339 року в місті Мальорка"). Зберігається: Франція, Париж, Національна бібліотека, відділ карт та планів, GE B 696. [5].

Всі три портолани Середземного і Чорного морів мають приблизно однакові формати: перший – 1070×660 мм, другий – 1025×540 мм, третій – 1020×750 мм.

На його першому портолані (1325–1330 рр.) Середземного та Чорного морів є напис **"RUTENIAM"** (біля витоків Дніпра).

На другому портолані (1327 р.) Середземного та Чорного морів є напис **"Civit de Leo"** (Львів). **Це одне із перших зображень Львова.** На інших українських землях більше ніяких міст не позначено, навіть Києва, виняток – густа мережа ойконімів на узбережжі Чорного моря. Це, швидше за все, тому, що друга половина XIII – перша половина XIV ст. – постмонгольсько-золотоординський період спустошення і занепаду цього простору. Київ було вперше звільнено з-під золотоординського панування литовсько-руськими військами після битви на ріці Ірпінь у 1321 р.

Між написами «Civit de Leo» та "mont de Lusom/rossie" (гори Русі) на карті нанесено лінії румбів і напрям вітру – «Grecho» (Греко) – північно-західний. Лінії румбів відходять також і від Львова.

Значок міста Львова увінчує прапор, де на зеленому полі зображено червоний хрест, який "виростає" з півмісяця. Цей прапор згадується також у творі іспанського подорожника, ченця ордену Францисканців середини XIV ст. «Книга знань про всі королівства...» (*Libro del conocimiento de todos los reynos y tierras y señoríos que son por el mundo, et de las señales et armas que han cada tierra y señorío por sy y de los reyes y señores que los proueen*)

У «Книзі знань про всі королівства, землі й володіння, що є у світі, а також герби і знаки кожної землі й володіння, або королів й володарів, що керують ними» згадується Руське королівство. Воно розташоване на схід від Польщі й називається королівством Львівським (*Leon*). Німці звать його Люнбреком (*Lunbrec*). Це королівство має 5 великих міст: Львів (*Leon*), Київ (*China / Chiva*), Володимир (*Basadino*), Турів (*Trues*) і Сівер (*Çever*). Королівство межує із *Romania* (Візантією) та Швабським королівством (*Suava / Suana*). Львівський король має за прапор зелений стяг із червоним хрестом. На окремих таблицях вказано львівський герб — червоний хрест-якір. Цей самий герб зустрічається в «Каталанському атласі» 1375 року як герб Польщі. Зелені прапори із цим гербом стоять на карті у Львові й Кракові, позначаючи межі Польського королівства [*Book of the Knowledge of All the Kingdoms, Lands, and Lordships that are in the World / translated by C. Markham. — London, 1912; Marino, Nancy F. El libro del conocimiento de todos los reinos = The book of knowledge of all kingdoms. — Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999*].

Львів та регіон названо "Леон" через подібність назви з іспанським королівством Леон, поглинутим у XIII ст. Кастилією і трансформованим пізніше у Кастилію-Леон. Щодо кольорів, то у XIX ст., наприклад, всі тодішні п'ять діляниць міста Львова мали власні барви. Червоний і зелений були закріплені за середмістям та Краківським (західним) передмістям відповідно. Окреме питання, що означає хрест з півмісяцем? Доктор історичних наук, президент Українського геральдичного товариства Андрій Гречило наводить шість версій походження

цього символу. Нам найбільше імпонує та, в якій він трактує символ як різновид проквітлого хреста. Проквітлий (пророслий) хрест, орнаментований рослинами, з'являється в IV ст. Від VIII ст. орнамент стає суворішим, канонічнішим, стриманішим. В Русь-Україну проквітлий хрест потрапив з Візантії безпосередньо і при посередництві Криму в період після офіційного прийняття християнства. Близьким до проквітлого хреста є також вірменський меморіальний, орнаментований, скульптурний хрест-хачкар. Вони збереглися в Україні у Криму, Кам'янці-Подільському, Львові (в останньому, зокрема, з середини XV ст.). Вірмени з'явилися у Львові у другій половині XIII ст. З 1267 р. місто стає їхнім важливим релігійним осередком.

На третьому портолані (1339 р., зі збірок Паризької Національної бібліотеки, складеного на Мальорці) Середземного та Чорного морів підписано назви країн: на схід від Львова – Русь (**RUTENIA** - великими літерами; біля витоків Дніпра) та на захід від нього – Польща (*Polonia*). Ліворуч напис **montes Rossie** (гори Русі) і малюнок гір, з яких у бік Чорного моря витікає Дніпро. Нижче “гір Русі” ще кілька дрібних написів **Rossia**.

На карті зображено **Львів** (**Civita de Leo**) як європейське місто і теж з прапором. Під значком міста напис латинською мовою: «До цього міста прибувають купці із прянощами, які пізніше вирушають через Готландське море до Фландрії, здебільшого у Брюгге». Готландське – це колишня назва Балтійського моря».

Києва на цій карті немає. Натомість в українських причорноморських степах на Лівобережжі є країна **ALIANIA** (Аланія), на Правобережжі – країна **BURGARIA**, на схід від Аланії – країна Куманія (**QVMANIA**). Під написами **ALIANIA** та **QVMANIA** зображені символи влади Золотої орди (тамга Бату (Батия) з півмісяцем). На краю карти на схід від Причорномор'я, зображений хан Узбек і ті ж символи.

1367 р. Карта братів **Франциска** та **Домініка Піццигані** (*Pizzigani*), венеціанських картографів та купців XIV ст. На мапі містяться написи: “**Rossia**”, “**Rutenia qu Rossia**” і, двічі, “**Rutenia q Rossia**”, де “qu” і “q” є скороченням від “quasi”. Це можна перевести як “Рутенія можливо Русь”, тобто, укладачі карти чомусь не були впевнені в правильності такого

порівнювання назв однієї території. Можливо, через звичку до чисто латинського “Rutenia”.

Франциск і Домінік Піццигані відомі складанням 1367 р. докладного географічного довідника-портулана, який охоплює не тільки Захід, а й Схід Європи (що для італійських карт XIV ст. було рідкістю). Формат мапи 138 x 92 см. Карта призначалася для торговців і мореплавців, містила докладні коментарі маршрутів, географічних об'єктів та історичних місць. Зберігається в Палатинській бібліотеці міста Парма. Братам Піццигані приписується ще декілька портуланів, що зберігаються в Паризькій національній бібліотеці, Амброзіанській бібліотеці та бібліотеці музею Коррер.

1546 р. Перша з відомих карта Московії “Moscovia Sigismundi liberi Baronis in Herberstein, Neiperg, et Gutenhag anno M. D. XLVI” знаного австрійського дипломата, посла Священної Римської імперії в краю московитів **Зигмунда Герберштайна** (Siegmund Freiherr von Herberstein; 1486—1566). Фінська затока названа «Sinus Livonicus et Ruthenicus». Балтійське побережжя на карті назване лівонсько-рутенською дугою (**Sinus livonicus et ruthenicus**) та краєм рутенів або московитів (**Ruthenorum seu Moscovitarum fine**). Перераховуються рутенські (ruthenice) назви Волги та Дону. Українські землі – **PODOLIA** (Поділля) та **SEVERA** (Сіверщина).

Перший варіант карти “Moscovia...” був гравійований талановитим гравером Гіршфогелем. **1549 р.** карта поміщена в трактаті З. Герберштайна «*Rerum Moscoviticarum Commentarii*» (Записки про московитські справи). Відрізнявся трішки від оригіналу 1546 р. Гравер Гіршфогель. Поряд з картою Московії, також в книзі була присутня й карта Москви. Праця видана у Відні (латинська мова). Це – трактат про Московію та сусідні країни. Одне з перших докладних джерел у Західній Європі про Московію.

До італійського видання книги в **1550 р.** була додана карта 1549 р. вже зі значними змінами. Вона була гравійована на дереві Д. Гастальді у вигляді трапеції. Назва **ПОДІЛЛЯ** (**PODOLIA**) на карті відсутня, але з'являються назви Кодимія та Бессарабія. Нове, виправлене і перероблене видання “Записок...” видано Герберштайном у **1551 р.** З карти зник герб видавця, вона була трохи більша від карти 1549 р., там де раніше був підпис гравера з'явилася масштабна лінійка й напис

“Distantia per Miliaria”. На карті – дата 1549 р. (MDXLIX), але насправді вона створена у 1551 р., просто гравер не став виправляти заголовок оригінальної карти. Незабаром, у **1556 р.**, був ще надрукований варіант з показанням лісів: “Moscovia Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain. Designatae syluae non carent suis incolis”. **1557 р.** в Антверпені з’явився передрук латинського Базельського видання 1556 р. “Записок...”. У цьому виданні карта була значно зменшена і спрощена. У тому ж **1557 р.** вже сам Герберштайн видав свою книгу німецькою мовою. До цього видання карту також частково переклали німецькою та значно переробили оформлення. Але по суті, всі видання за змістом повторювали найперше видання 1546 р.

1567 р. Карта – «Andere Landtaffel: in welcher der Moscoviten gebüet, mit sampt den Welden [Wälden] und Bergen auch etlichen gebreüchen und allen umligenden Landschaften begriffen». На карті позначено Київ. Очаків, Белгород та ін.. міста.

1555 р. Каспар Вопель (Caspar Vopel; 1511-1561), німецький картограф, математик та медик, видав мапу Європи (Europakarte). Правобережна Україна (територія між Дніпром та Південним Бугом) позначена як **RYTENIA** (Рутенія), на захід від Рутенії – Поділля.

МАЛА РУСЬ

Назви «Мала Русь» і «Велика Русь» виникли задовго до того, як на землях сучасної Росії сформувалась єдина держава. Їх започаткували галицько-волинські князі, ініціювавши створення власної митрополії в межах колишньої загальноруської (**близько 1303 р.**). Цей феномен був осмислений візантійськими ієрархами як виділення зі складу «Великої Русі» (грец. *Ρωσία Μεγα*), що охоплювала 19 єпархій, «Малої Русі», в складі галицької, холмської, перемишльської, володимиро-волинської, луцької та туровської єпископій (тобто Галичини, Волині й Турово-Пінщини). Попри всю ефемерність цього новотвору, запроваджена греками термінологія прижилась на місцевому ґрунті, потрапивши й до світської титулатури: останній галицько-волинський володар Юрій-Болеслав II у 1330-х іменував себе «князем усієї Малої Русі» (*dux totius Rusiae Minoris*); «королем Ляхії та Малої Русі»

називали польського короля Казимира, котрий поширив свій політичний контроль на значну частку володінь Юрія-Болеслава. У церковному вжитку межі «Малої Русі» як поняття не залишалися сталими, оскільки ця назва поширилась і на створену близько 1317 р. литовську митрополію з центром у Новогрудку.

1595 р. Абрагам Ортеліус; карта – «POLONIÆ, LITVANIÆ Q. DESCRIPTIO» (Польща, Литва). Карта неодноразово перевидавалася (1595, 1598, 1601, 1602, 1603, 1606, 1608, 1609, 1655 pp. і т. д.). Українські історико-географічні землі представлені Малою Руссю (**Minor Russia**) – Західна Україна, Поділлям (Podolia) та Волинню.

1654 р. П'єр Дюваль. Карта – «Carte de Pologne et des Etats qui en dependent». Видавництво Париж. Західна Україна на карті позначена як Русь Мала, або Чорна (**RUSSIE PETITE** ov **NOIRE**), Московщина (Росія) позначена як Велика Біла Русь, або Московія (**La GRANDE BLANCHE RUSSIE** ov **MOSCOVIE**).

Щодо появи на московських картах назви **“Мала Руссія”**, **“Мала Русь”** то вона уперше появилась у **1699 р.** Начерк мапи виготовили іноземці на московській службі: лівонський картограф, генерал-майор **Джордж фон Менгден** (George von Mengden; Юрій фон Менгден; Юрій Андрійович Фаменден; 1628-1702) та шотландський картограф, фельдмаршал **Яків Брюс** (James Daniel Bruc; 1670-1735), а гравером був голландець **Ян Тессінг**.

Юрій Фаменден у 1696 р. отримав завдання виміряти та описати землі від Москви до берегів Малої Азії і Кримської Татарії. З цього опису капітан Я. В. Брюс склав карту. Під час Великого Посольства (березень 1697 р. – серпень 1698 р.) ця робота Менгдена і Брюса була вивезена в Голландію.

“Географічна карта країн Малої та Великої Руссії” (Непобедимейшему и августейшему царю, государю и великому князю Петру Алексеевичу на великую и бессмертную славу пресветлейшего его царского величества желаемое сердца знамение со всяким почтением сию карту в ней же описана часть Великие и Малые России, Польские земли, Татарские, Понта Евксинского или Чорнаго моря и Анатолии содержится. Приписует, приносит и вручает нижайший и покорнейший Иван Тесинг амстердамский с привилеем) була видана в Амстердамі у двох варіантах – російською та латинською мовами. Ця карта

стала першою гравійованою картою, що була видана російською мовою. На карті латинською мовою Україна позначена як “Країна Мала Руссія” (**Pars Russiae Minor**), у межах Наддніпрянщини і без тодішнього польсько-московського поділу по Дніпру; на карті російською мовою – “Мала Россія” (**Малыя Россіи**).

Карта ця в 1910 р. передрукована Кордтом у видаваних їм матеріалах з історії російської картографії.

Формат латинського видання карти 55,5 x 48,5 см. У картуші показано чотири шкали лінійних масштабів: у верстах, а також у польських, німецьких та французьких милях. Зображено на картуші й Петра I (в російському виданні цього зображення немає). Подано ім'я гравера: G. Lambrechts. Латинський варіант карти має деякі відмінності в зображуваних землях (наприклад, форма гирла річки Дніпро).

Цит. за «Карта южной России Брюса-Менгдена, 1699 г. – Папакома»: «Відомо чотири примірники гравюри цього стану. Після смерті Яна Тессінга гравюрна дошка перейшла в амстердамське видавництво Йоханнеса Лоотса (бл. 1665-1726). Перевидаючи карту, Й. Лоотс замінив ім'я Ян Тессінг на своє, забрав ім'я гравера і оновив рік на 1704. Амстердамські видавці брати Оттенси, Райнер (1698-1750) і Джошуа (1704-1765), до яких після смерті Й. Лоотса перейшла гравюрна дошка Яна Тессінга, ще раз змінили її. Ними був оновлений рік на 1736 і змінено назву карти французькою мовою: «Theatre de la Guerre sur les Frontiers Entre les deux Grands Monarques de Russie & de Turquie ou Carte Nouvelle d'une Grande Partie de la Russie ou l'on a la Petite Tartarie, l'Ukraine la Crimee & Pais des Cosaques la Mer de Azof & la Mer Noire & les Pais Circomvoisins. Dresse Suivant une Carte Faite Sur les Lieux Rectifiee & augmentee par R. & I. Ottens, Geogr. A Amsterdam».

1700 р. Йоганн-Баптист Гоманн. Карта «Tabula Geographica qua pars Russiae Magnae Pontus Euxinus seu Mare Nigrum et Tartaria Minor cum finitimis Bulgariae, Romaniae et Natoliae Provinciis» (Географічна мапа частини Великої Росії, Понта Евксінського, або Чорного моря, та Малої Тартарії, разом з прикордонними провінціями Болгарії, Романії та Натолії). Видавництво Нюрмберг. Територія України, що окупована Московією, позначена (яскраво-рожевим кольором) як **Мала Русь (Pars Russiae Minoris)**, а Московія як **Велика Русь**

(**Pars Russiae Maximaе**). Карта створена на основі “Географічної карти країн Малої та Великої Руссії”. Ця карта також поміщена в шедеврї Гоманна «Grosser Atlas ueber die ganze Welt. 1716» (Великий Атлас усього світу).

На мапі позначені: Мала Тартарія (Tartaria Minor) і Крим – зелений колір; Бессарабія або Буджак (Tartaria Budziacensis), підконтрольна Кримському ханству і Османській імперії; Донські Козаки (Territorium Cosacorum Donnensium) – оранжевий колір; Белгородське воєводство (Palatinatus Belgradiensis); Севське воїнство (Seviensis Exercitus). Також на карті позначені князівства Московське і Смоленське, а також чорноморські країни – Черкесія, Грузія, Туреччина, Болгарія та Румунія.

Подібний твір 1701 р. створив й інший голландець **Адріан Схонебек**. Імовірно, що “Мала Руссія” взагалі як назва на карті походить саме з російської картографічної продукції петровської доби, – принаймні на західноєвропейських картах раніше цей термін не вживали [4].

1704 р. Роберт Морден (Robert Morden; біля 1650–1703), англійський картограф, гравер, продавець книг та видавець. Він був одним з перших успішних розробників комерційних карт. Карта — «POLAND», видавництво Лондон. Опублікована в атласі «Geography Anatomised» (перше видання атласу 1693 р.). На карті західноукраїнські землі – **RVSSIA PETITE** (Мала Русь), південь (правобережний) України – **Cosaque** (Козаки).

1723 р. Гійом Деліль. Карта – “Carte d'Asie, dressée pour l'Usage du Roy”. На мапі Лівобережна Наддніпрянщина, Південно-східна Білорусь та частина Смоленщини позначені як **PETTIE RUSSIE** (Мала Русь).

1750-1754 рр. Емануель Боуен (Emanuel Bowen; 1694?–1767) англійський картограф. Карта – «An Accurate Map of Poland, Prussia & Lithuania». Західна Україна – **Little Russia** (Мала Русь).

1786 р. Опанас Шафонський. Карта «Генеральній карті Малої Росії, на 10 полків розділеної» із праці «Чернігівського намісництва топографічний опис... 1786 року». Видано її в Києві допіру 1851 р. На карті міститься герб Гетьманщини.

1800 р. “Российский атлас из сорока трёх карт состоящий и на сорок одну губернию Империю разделяющий”. Лист 20, назва карти: “Малороссийская

губернія из 20 повітов. Лист 36, назва карти: “Слободская Украинская губернія из 10 уездов”. Лист 38, назва карти: “Новороссийская губернія из 12 уездов”. Основний внесок у складанні атласу – Олександр Михайлович Вільбрехт. Атлас Російської Імперії складається з сорока двох карт і включає сорок одну губернію. Вважається одним із шедеврів російської картографії. Роботи зі складання атласу були ініційовані ще Петром І. Атлас був створений на основі атласу 1792 р. “Российский атлас, из сорока четырех карт состоящий и на сорок два наместничества империю разделяющий” (Російської атласъ изъ сорока четырехъ картъ состоящий и на сорокъ на два намѣстничества имперію раздѣляющий).

Атлас складається з гравійованого титульного аркуша, реєстру карт, що погруповані по кліматичним зонам, і 43-х розкладних аркушів карт, на яких показано рельєф, гідрографію, рослинність (ліси, чагарники), розробки корисних копалин, адміністративні межі суміжних територій, населені пункти та ін. Масштаби карт різні. Карти мають градусну сітку з виходом координат по рамці. Всі карти мають ілюстровані картуші в стилі класицизму, гравійовані Р. Харитоновим, В. Колпаковим, Р. Мешковим, А. Березніковим та ін.

У першій половині XVIII ст. західноєвропейські картографи часто вживають такий термін як Русь Польська – Жан-Батист Нулен II (1742), Жіль Робер де Вогонді (1748) та ін.).

ХОРВАТІЯ (ВЕЛИКА, БІЛА, ЧЕРВОНА, ЗАКАРПАТСЬКА, КАРПАТСЬКА)

Велика Хорватія, або Біла Хорватія (хорв. *Bijela Hrvatska*, *Velika Hrvatska*, *Stara Hrvatska*, лат. *Chrobatia*) — прадавня батьківщина українців. Біла Хорватія в час найбільшого розквіту охоплювала терени від джерел Південного Бугу до півночі теперішньої Чехії, дністровський басейн в Україні, басейн Сяну, та верхів'я Вісли в Польщі, північну Словаччину, Закарпаття. За свідченням візантійського імператора Костянтина Багрянородного (*Про управління імперією*), Велика Хорватія (яку також називають Білою) існувала в Закарпатті у верхів'ї Вісли. Біла Хорватія згадується в Літописі попа Дуклянина (хорв. *Ljetopis popa Dukljanina*) і творах інших письменників, які іноді використовують цю назву і

для Приморської Хорватії. Її ймовірне розміщення в Карпатах підтверджує й ім'я народу (білі хорвати), яке до XI ст. згадується біля верхньої Вісли з осередком у Кракові. Столицею Білої Хорватії деякі українські джерела називають село Стільсько з його знаменитим городищем.

1715 р. Гійом Деліль. Карта – «Imperii Orientalis et Circumjacentium Regionum» (Східна Імперія за творами Константина Багрянородного, X ст.). На карті Західна Україна та частина Поділля – **MAGNA ALBA CHROVATIA** (Велика Біла Хорватія), яка на сході межує з Руссією (RUSSIA). MAGNA ALBA CHROVATIA (Велика Біла Хорватія) є частиною SCLAVONIA (Склавонії). Карта поміщена також в атласі «Atlas nouveau» **1742 р.**

1831 р. Карта «POLSKA nabytki od roku 860–1333» **Марії Регіни Корженьовської** (Maria Regina Korzeniowska; 1793–1874). Поміщена в атласі «Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny i geograficzny Polski». Атлас виданий у співпраці з Лелевелем і С. Шавашкевичем. Видавництво Варшава. М. Корженьовська також опублікувала «Génealogija Królów polskich» (Вільно, 1839) і «Genealogiczny obraz monarchów polskich» (1845).

На карті позначені з межами: **Хорватія Велика** (територія включала теперішню Східну Польщу, частину Словаччини, закерзонські українські землі, теперішнє м. Краків, північна межа – р. Західний Буг), **Хорватія Червона** (територія включала теперішні міста Перемишль та Галич, на сході межувала з Волинню, південна межа – р. Прут), **Хорватія Закарпатська** (територія Придунайської низовини, південна межа доходила до р. Дунай, північна межа – Татри та Карпати).

1836 р. Ходзько Борејко Леонард (пол. Leonard Chodźko; 1800–1871), білоруський і польський історик, географ, картограф, видавець, архіваріус і громадський діяч. Карта – «POLOGNE 1055-1066». На карті Польща показана як країна без фіксованої межі. Хорватія (**KHROVATIE**) – від Дунаю на Півдні до Вісли на Півночі (включаючи теперішній Люблін), від теперішнього Кракова на Сході до Перемишля на Заході.

1861 р. Ходзько Борејко Леонард видав книгу «Histoire de la Lithuanie et de la Ruthénie» в якій міститься карта "SLAVO-POLO NAISE aux VIII et IV Siecles...Rurik 862». Карта показує політичну ситуацію на 862 р.

Велика Біла Хорватія (**GRANDE KHROBATIE BLANHE**) – від Дунаю на Півдні до Вісли на Півночі (включаючи теперішній Люблін), від теперішнього Кракова на Сході до Перемишля на Заході. На Схід від Перемишля – **Червона Хорватія**.

1844 р. Хоуз Антуан Філіп (Houze Antoine Philippe) французький вчений опублікував карту «La Russie, la Suede, la Norwege et le Danemarck a la fin du IXe. siecle. Dresses sous la direction de A. Houze» (Росія, Швеція, Норвегія та Данія в кінці IX. ст.). Опублікована мапа в «Atlas historique et geographique de la Russie, la Suede, la Norwege et le Danemarck. Carte II. (Paris, Chez P. Dumenil, editeur, rue des Beaux-Arts, 10. 1844)».

Білі хорвати (**Belohrobates**) – від верхів'я р. Вісли, р. Сяну, р. Дністра, р. Прута до р. Зх Буг. Південна межа – Карпати та Татри (період кінець IX ст.).

1846 р. Карл фон Шпрунер (Karl von Spruner). Карта – «Die Länder an der untern Donau vom V ten. bis in das X te Jahrhundert» (Країни нижнього Дунаю з 5 до 10 століття). Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitgliede der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846». Друге видання атласу – 1853-1854 pp., третє – 1880 р.

Країна Хорватія (**Chrobatia**) – від верхів'я р. Вісли до р. Зх. Буг. Південна межа – Карпати та Татри (період з V до X ст.).

1846 р. Карл фон Шпрунер. Карта – «Europa im Anfange des VI. Jahrhundert's» (Європа на початку VI ст.). Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitgliede der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846».

Ареал проживання Хорватів (**CHROWATEN**) – Верхів'я Вісли, Карпати, до верхів'я р. Прут (початок VI ст.).

1846 р. Карл фон Шпрунер. Карта – «Europa zur Zeit Carl's des Grossen» (Європа під час Карла Великого). Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitglieде der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846.».

Ареал поширення Білих Хорватів (**Belochrobaten**) – від витоків р. Одер до витоків р. Дністер (Карпати, Закарпаття, Прикарпаття) (768–814 рр.).

1846 р. Карл фон Шпрунер. Карта – «Europa in der zweiten Haelfte des Xten Jahrhundert's» (Європа у другій половині X ст.). Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitglieде der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846.».

Ареал поширення Білих Хорватів (**Belochrobaten**) – від витоків р. Сян (теперішнє м. Перемишль) до теперішньої Молдови (Карпати, Прикарпаття, Буковина) (друга половина X ст.).

1846 р. Карл фон Шпрунер. Карта – «Die Volker und Reiche der Slaven zwischen Elbe und Don bis 1125» (Народи та імперії слов'ян між Ельбою і Доном до 1125 р.). Масштаб 1:5 000 000. Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitglieде der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846.».

Хорватія (**Chrobacia**) – від верхів'я р. Одер до Лисої гори (Сандомирщина) (період до 1125 р.).

1880 р. Карл фон Шпрунер. Карта – «Europa zur Zeit der Herstellung des abendländischen Kaiserthums durch Otto I. (962)» (Європа на час встановлення західної імператриці Отто I. (962)).

Мапа опублікована в атласі «SPRUNER-MENKE HAND-ATLAS FÜR DIE GESCHICHTE DES MITTELALTERS UND DER NEUEREN ZEIT. DRITTE AUFLAGE VON DR. K. v. SPRUNER'S HAND-ATLAS, NEU BEARBEITET VON DR. TH. MENKE. 90 colorirte Karten in Kupferstich mit 376 Nebenkarten.

Ареал поширення Хорватів (**Chrobaten**) – верхів'я р. Вісли, Надсяння.

1880 р. Карл фон Шпрунер. Карти «Russland» на одному аркуші: 1. Slawen nördlich der Donau, 850–900. – 2. Russland in den Jahren 900 bis 966. – 3. Porogen des Dnjepr. – 4. Russland in den Jahren 966 bis 1114. – 5. Russland von der Besiegung der Petschenegen durch die Polowzer und der Erweiterung der Nowgorodischen Republik nach Nordosten um 1114 bis zur Zerstörung Kiew's durch die Tataren 1240. – 6. Kiew. – 7. Kiew und Höhlenkloster. – 8. Esthland, Livland, Kurland zur Zeit des Schwertordens, 1201–1237. Von Th. Menke. Оpubліковані в атласі «SPRUNER-MENKE HAND-ATLAS FÜR DIE GESCHICHTE DES MITTELALTERS UND DER NEUEREN ZEIT. DRITTE AUFLAGE VON DR. K. v. SPRUNER'S HAND-ATLAS, NEU BEARBEITET VON DR. TH. MENKE. 90 colorirte Karten in Kupferstich mit 376 Nebenkarten».

Карта «Slawen nördlich der Donau, 850–900» (Слов'яни. 850-900 pp.). Ареал поширення Червоних Хорватів (**Rothe Chrobaten**) – верхів'я р. Вісли, Карпати, Надсяння – до Зх. Бугу; Білих Хорватів (**Weisse Chrobaten**) – від Дунаю до середньої Вісли.

Карта «Russland in den Jahren 900 bis 966» (Русь. 900–960 pp.). Ареал поширення Хорватів (**Chrobaten**) – верхів'я р. Тиса, верхів'я р. Вісли, Надсяння.

Карта «Russland in den Jahren 966 bis 1114» (Русь. 966–1114 pp.). Ареал поширення Хорватів (**Chrobaten**) – верхів'я р. Тиса, верхів'я р. Вісли, Надсяння.

1856 р. Луї-Етьєн Дюсьє (Louis Dussieux). Карта – «Carte Ethnographique de L'Europe» (Етнографічна карта Європи). Серед українців (малоросів) Луї-Етьєн Дюсьє розрізняє: Запорозьких Козаків (Cozaques Zaporoigiues, нижня течія р. Дніпро), **білих хорватів** (на північ від Львова), древлян (на південь від р. Прип'ять, між написами Волинь та Полісся), бужан (середня течія р. Зх. Буг), дулібів (на Поділлі, у верхів'ї

Пд. Бугу), сіверян (на північ від р. Десна), тиверців (Одещина, між ріками Дністер та Пд. Буг) та ін.

1863 р. Жорж Ерхард (Georges Erhard; 1821–1880) французький картограф. Карта – «Carte Ethnographique des Pays Slaves au IX Siècle» (Етнографічна карта слов'янських країн у IX столітті). На південь від Кракова (верхів'я Вісли) – Білі хорвати (**KHROBATES BLANCS**); у верхів'ї Сяну та у Придністров'ї (Галичина) – Червоні хорвати (**KHROBATES ROUGES**).

У період **1879-1901 рр. Дітріх Реймер** (Dietrich Reimer) опублікував історичний шкільний атлас. Карта «Süd- und West-Europa nach der Theilung des fränkischen Kaiserreiches im Vertrage zu Virodunum im Jahre 843» (Південна та Західна Європа. 843 р.). Масштаб 1:8 000 000.

Ареал поширення Білих Хорватів (**Belochrobaten**) – верхів'я Вісли, верхів'я Тиси (Закарпаття). На сході межа – з Бужанами та Тиверцями, на Півдні – з Моравією та Болгарією, на Півночі – з Мазовшанами та Дулібами. (843 р.).

1877 р. Карл Вольфс (Carl Wolffs). «Historischer Atlas». Перше видання 1875 р. (18 карт), друге – 1877 р. (19 карт та текст). Карта «Mittel-Europa im Jahre 1000» (Центральна Європа. 1000 р.). Масштаб 1:5 000 000.

Країна Хорватія (**Chrobatia**) в складі Польщі. Територія – від верхів'я р. Вісли до р. Зх. Буг (1000 р.).

1886 р. Густав Фердінанд Дройсен (Gustav Droysen; 1838–1908), німецький історик видав атлас «Allgemeiner historischer Handatlas» в якому поміщена карта «Deutschland um das Jahr 1000» (Німеччина близько 1000 р.).

Хорватія (**Chrobatia**) – від верхів'їв р. Вісли та р. Просни (басейн р. Одер) до р. Сян. (період з V до X ст.).

1903 р. Едуард Фріман (Freeman Edward Augustus, 1823–1892) англійський історик, професор нової історії в Оксфордському університеті опублікував атлас «Atlas to the Historical geography of Europe». Видавництво: «London; New York: Longmans, Green». В атласі містяться дві карти «Western Empire 843» (Західна імперія 843 р.) та «Western Empire 870» (Західна імперія 870 р.) на яких зображено дві Хорватії.

На мапі – дві Хорватії (**Chrobatia**): Адріатична та Хорватія русинів (територія між верхів'ями р. Одер та р. Вісли (на півночі) та вірхів'ям р. Дунаю (на півдні).

1905 р. Чарльз Кольбек (Charles Colbeck; 1847–1903). Карта – «Europe 912» (Європа 912 р.). Мапа опублікована в "The Public Schools Historical Atlas" by Charles Colbeck. Longmans, Green; New York; London; Bombay. 1905. (Історичний атлас Чарльза Кольбека).

На мапі – дві Хорватії: Адріатична та Закарпатська Біла Хорватія з центром у Кракові.

1908 р. 1920 р. Елігіуш Невядомський (Eligiusz Niewiadomski; 1 грудня 1869 р., Варшава – 31 січня 1923 р., Варшава) – польський художник, вчений і художній критик, борець за незалежність Польщі, убивця першого президента Польщі Габрієля Нарutowича. Карта «Polska za Mieczysława I-ego r. 992» (Польща за Мечислав I. 992 р.). Мешко I (Мечислав I; близько 935 – 25 травня 992) – перший історично вірогідний польський князь з династії П'ястів; батько короля Болеслава I Хороброго. Хорватія (**CHROBATOWIE**) займає простори від Кракова до Західного Бугу. Версія карти 1920 р. – суттєво збільшені кордони Польщі (шляхом українських і литовських земель). Країна Хорватія на карті відсутня.

1911 р. Вільям Роберт Шеферд (William Robert Shepherd; 1871–1934) американський історик та картограф видав атлас «Historical Atlas»/

Карти – «Europe and the Byzantine Empire about 1000» (Європа 1000 р.) та «Central Europe, 919-1125» (Центральна Європа 919-1125 рр.). На картах назва Хорватія (**Chrobatia**) міститься північніше Кракова.

1918 р. Юзеф Міхал Базевич (Józef Michał Bazewicz; 1867–1929) – польський картограф та публіцист. Карта – «Polska oraz narody i plemiona słowiańskie za Mieczysława Igo (koniec X wieku)» (Польща та слов'янські нації і племена за Мечислава I (кінець X ст.)). Мапа поміщена в його «Atlas historyczny Polski, wydanie II». На карті на місці білих хорватів – вісляни, а хорвати поміщені за Дунаєм. Червенські городи показані в складі Польщі.

Отже, починаючи з карт XII ст. стародавня назва України «Русь», а з 1570-их рр. і назва «Україна», і до теперішнього часу ототожнюються з українським етносом, територією його розселення, з Українською державою.

Список використаних джерел

1. Бронштэн В. А. Клавдий Птолемей. Отв. ред. А. А.Гурштейн. — М.: Наука, 1988. — 239 с.
2. Вавричин М. Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович // К.: ДНВП “Картографія”, 2004. – 208 с.
3. Вавричин М. Україна на стародавніх картах (середина XVII – друга половина XVIII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович // К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – 224 с.
4. Галушко К. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття: науково-популярне видання / К. Галушко. – К., 2013. – 143 с.
5. Гордєєв А. Ю. Карти-портолани XIII-XVII ст.: особливості та роль у розвитку картографії / А.Ю. Гордєєв. – К.: Обрії, 2009. – 408 с.
6. Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии / В. А. Кордт. – К., 1899. – Вып. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в. – 15 с.; XXXII на 42 л. карт.
7. Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии / В. А. Кордт. – К., 1910. – Вып. II: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. – 31 с.; XLV на 56 л. карт.
8. Кордт В. О. Матеріали до історії картографії України / В.О. Кордт. – К., 1931. – Ч. 1. – 198 с.
9. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. // Р. І. Сосса. – К. : Наук. думка, 2000. – 248 с.
10. Сосса Р. І. Історія картографування території України: підручник / Р. І. Сосса. – К. : Либідь, 2007. – 336 с.
11. Чекин Л. С. Картография христианского Средневековья VIII-XIII ст. Тексты, перевод, комментарии. М., 1999. – 366 с.

Розділ 2

УКРАЇНОЗНАВСТВО І КРАЄЗНАВСТВО

Андрій Зубик

доцент, кандидат географічних наук

УКРАЇНЬСКА ДІАСПОРА В ЕСТОНІЇ, ЛАТВІЇ ТА ЛИТВІ

Вступ. Українська діаспора як феномен та невід’ємна частина України виникла наприкінці ХІХ ст., коли у пошуках кращої долі за межі України потягнулися перші переселенці. Дві світові війни, еміграція через боязнь репресій за політичні погляди та участь у збройній боротьбі за незалежність лише посилили еміграцію. Вона не припинилася і після проголошення незалежності, адже через економічні проблеми українці були змушені емігрувати. Результатом цих процесів стало виникнення спільнот українських мігрантів в Італії, Іспанії, Португалії та інших країнах. Сучасна міграція українців була нелегальною, що ускладнювало надання їм правової допомоги у країнах перебування. Лібералізація імміграційного законодавства у країнах – реципієнтах українців дала змогу вивести українських заробітчан із “тіні” та легалізувати їхній статус.

Спільноти українських заробітчан із маргінальних починають перетворюватися на діаспори. Відбулася легалізація їхнього статусу, вони почали отримувати дозволи на проживання чи працю у країнах перебування, згодом – офіційне працевлаштування. Завдяки цим крокам зросла захищеність у плані доступу до соціальних благ: юридичної та медичної допомоги, оплачуваної відпустки, страхування здоров’я та життя, можливості оформлення пенсії в майбутньому тощо.

Частина українців стала діаспорою внаслідок непередбачених процесів державного розмежування, коли через політичні інте-

реси тих чи інших країн частина етнічних територій опинилася поза межами України. Такі спільноти американський науковець Р. Брубейкер називає “діаспорами катаклізму” та протиставляє їх спільнотам трудових мігрантів і “класичним” діаспорам.

Формування української діаспори відбувалося впродовж тривалого часу, найактивніші періоди української еміграції відомі як “хвилі міграції”, усього їх виділяють чотири: остання чверть ХІХ ст. – 1914 р.; 1914–1939 рр.; 1945–1991 рр.; 1991–сучасність. Кожна хвиля має свої риси, особливо за структурою мігрантів та країнами еміграції. У сучасний період зростання чисельності українців за кордоном зумовлене передусім українською трудовою міграцією, яка є результатом негативних явищ в економіці України, а з 2014 р. – ще й політичною ситуацією у Донбасі й у Криму.

Протягом останніх 20 років суттєво змінився територіальний розподіл українців у світі, зростає частка українців у країнах ЄС і скорочується у країнах, які виникли після розпаду Радянського Союзу. В українській діаспорі зростає рівень урбанізації, у багатьох країнах українці проживають лише в найбільших містах, чи виключно в столиці. Зростання частки українців у країнах ЄС у структурі української діаспори загалом є сприятливим, оскільки це відображає європейський вектор інтеграції України. Крім цього, відносно близьке розміщення країн ЄС до України (порівняно, наприклад, зі США, Канадою, країнами Латинської Америки, Казахстаном, країнами Центральної Азії чи східними регіонами Російської Федерації) в поєднанні із розвитком транспорту сприяє збереженню впродовж тривалого періоду стійких зв'язків української діаспори з історичною батьківщиною.

Українські діаспори в Естонії, Латвії та Литві можна розглядати як вузол діаспори – сукупність кількох діаспор країн одного регіону, пов'язаних між собою густішою мережею комунікацій, ніж із рештою діаспор. Діаспори, які входять до такого вузла, мають специфічну ідентичність, що відображає особливості регіону перебування. Українська діаспора в цьому регіоні має однаковий тип формування, вони функціонують у специфічному етнічному та мовному середовищах. Певною мірою на розвиток та функціонування українських діаспор у регіоні впливає етнічна політика країн проживання щодо етнічних меншин.

До початку ХХ ст. в Естонії, Латвії та Литві не було організованих українських діаспор. Виникнення українських діаспор пов'язане із проходженням українцями військової служби, прибуттям фахівців на роботу, розбудовою об'єктів промисловості на території цих країн. Іншу категорію складали українці, які після відбуття заслання, особливо якщо були засудженими за “політичними” статтями, через спеціально створені адміністративні перешкоди не могли повернутися до України. Також переселення українців, росіян й інших етносів до Естонії, Латвії та Литви було пов'язаним із політикою перемішування етносів. Після 1991 р. до цих країн відбувається сучасні трудова міграція українців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення української діаспори мало репрезентоване в географічних дослідженнях. Серед найважливіших джерел інформації про українську діаспору назвемо монографічні видання А. Ленчук-Павличко “Ukraine and Ukrainians throughout the World” [52], В. Кабузана “Украинцы в мире” [47], В. Трощинського та А. Шевченка “Українці в світі” [49], С. Лазебника “Зарубіжні українці” [44]. В контексті дослідження української діаспори в Естонії, Латвії та Литві варто виокремити працю Ф. Заставного “Східна українська діаспора” [45].

У цих дослідженнях розкрито політичні, соціально-економічні причини еміграції з України, подано демографічну характеристику українців, які проживають поза межами України, описано соціо- та демогеографічні процеси в українській діаспорі, проаналізовано зміни в етнічній території України. Загалом ці праці наводять дані переписів населення Радянського Союзу до його розпаду та оцінні дані першої половини 90-х рр. ХХ ст.

Матеріали і методи досліджень. В основу статті ліг аналіз переписів населення раунду 2000-х та 2010-х р., зокрема етнокультурні та етномовні критерії програм переписів.

Етнічність – характеристика населення, яка є складною для статистичного обліку. Це можна пояснити тим, що етнічна ідентифікація залежить від низки зовнішніх чинників (політика держави, упереджене ставлення до окремих національностей тощо). Іншим аспектом цієї проблеми є те, що для багатьох людей питання етнічної ідентифікації не є першочерговим, вони не задумуються про те, чи їм важко однозначно ідентифікувати себе (йдеться про дітей, які народилися у змішаних шлюбах).

Корисним у дослідженнях діаспор буде застосування математико-статистичного апарату, за допомогою якого можна визначити індекс етнічного різноманіття, показник соціоетнічної щільності, індекс етнічної мозаїчності, коефіцієнт етнічної спільності тощо. Використовувати індекс етнічного різноманіття (EDI) як спосіб дослідження расового та етнічного різноманіття у штатах США запропонували вчені Ф. Маєр та Ш. Макінтош. Суть цього показника у ймовірності того, що дві випадково вибрані людини в одному місті, районі чи країні мають різну етнічну належність. Сам індекс розраховують за кілька етапів.

Перший – визначення частки кожної етнічної групи в населенні території. Другий етап – піднесення цієї частки до квадрата. Ця величина характеризує ймовірність того, що дві випадково вибрані людини будуть однієї національності. Третій етап – сумування піднесених до квадрата ймовірностей для кожної національності та отримання підсумкової ймовірності, що дві випадкові людини є однієї національності. Останній етап – віднімання від 1 результату попереднього етапу. Отриманий показник – ймовірність того, що дві вибрані людини будуть представниками різних етносів. Якщо цю величину помножити на 100, то можна перейти до цілих величин для зручності подальшого аналізу:

$$EDI_j = (1 - \sum_{i=1}^E P_{ij}^2) * 100,$$

де j – регіон, i – етнічна група в регіоні, E – загальна кількість етнічних груп у регіоні, P – частка окремого етносу від усього населення регіону.

Індекс етнічного різноманіття (EDI) може змінюватися від 0 (етнічно одноманітний регіон) до 100 (повне різноманіття). Тобто результат “0” означає, що в регіоні представлено лише одну етнічну групу, водночас значення індексу “100” можна інтерпретувати так: із нульовою ймовірністю дві випадково обрані людини будуть однієї етнічної належності. Цей індекс доволі часто використовують для вивчення етнічної структури населення і зазвичай розглядають як статичну характеристику, оскільки аналіз динаміки етнічних груп потребує додаткових розрахунків.

Найпростішим статистичним прийомом оцінювання компонентної і територіальної структури населення держави є розрахунки та оцінка абсолютних значень і відносних часток етнонаціональних груп чи груп населення за рідною мовою у розрізі держави та регіонів, а також індексів їхніх кількісних співвідношень. Із цією метою можна використати і складніші показники, в основі яких лежить співвідношення питомої ваги різних суб'єктів етногеографічних взаємин, зокрема, індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля, який розраховують за формулою:

$$P_j = 1 - \sum_{i=1}^k (\pi)^2,$$

де P_j – індекс етнічної мозаїчності, π – частка j -тої етнічної групи в населенні регіону, k – кількість етнічних груп.

Перевагою індексу Еккеля є його однозначність. Кожен населений пункт і кожна адміністративна одиниця мають конкретне значення індексу мозаїчності незалежно від сукупностей, у яких їх аналізують. Цікавий індекс Еккеля у порівнянні – чи це динаміка показника, чи порівняння окремих територій та населених пунктів. Він враховує всі етноси, які проживають на цій території, але на його величину впливають лише найчисленніші. Цей індекс є однією з модифікацій індексу етнічного різноманіття.

Схожі методичні завдання можна розв'язати за допомогою показника соціоетнічної щільності:

$$I = (\sum_{i=1}^k n^2 / N^2) * 100,$$

де I – показник соціоетнічної щільності; n – кількість населення етнічної групи в державі (регіоні); k – кількість етнічних груп; N – кількість усього населення держави (регіону).

На відміну від індексу етнічного різноманіття, за допомогою якого обчислюють імовірності контактів та беруть до уваги відносні показники, для розрахунку показника соціоетнічної щільності використовують абсолютні показники. Що ближчий цей показник до 100, то етнічно одноріднішою є досліджувана

територія. Використання показника соціоетнічної щільності є доцільнішим від використання частки того чи іншого етносу в населенні, оскільки він враховує чисельність інших етносів і населення всієї країни загалом.

Для дослідження компактності розселення етнонаціональних спільнот та груп, особливо меншин, ефективним може бути використання коефіцієнта етнічної спільності, який запропонував Ю. Ліпец:

$$K=K_1*K_2,$$

де K_1 – частка населення певної етнічної групи в населенні цього регіону; K_2 – частка етнічної групи, яка живе в цьому регіоні, в загальній кількості цієї групи в державі.

Диференціація цього показника дає змогу виділити райони з високою та низькою концентрацією населення цієї етнічної групи [2]. Його застосування у дослідженні діаспори є ефективнішим, ніж використання лише частки українців від усього населення або частки українців, яка проживає на території певної адміністративної одиниці, від усієї кількості українців у цій країні. Коефіцієнт етнічної спільності залежить від того, яку частку в населенні становить той чи інший етнос та яка частка певного етносу від усього загалу проживає на цій території.

Чітку картину щодо розселення українців в іншій країні може дати коефіцієнт етнічної компактності ($K_{ек}$). Він доповнює обчислені нами частки українців від усього населення або частку українців у певному районі від усієї чисельності українців у країні. Цей коефіцієнт є модифікацією попередньої формули:

$$K_{ек}=K_1/K_2,$$

де K_1 – частка певного етносу у населенні району; K_2 – частка представників цього етносу у населенні області.

Якщо $K_{ек} \leq 0,5$ – етнічна компактність виражено нечітко; якщо $0,5 < K_{ек} \leq 1$ – компактність виражено доволі чітко; якщо $1 < K_{ек} \leq 2$ – етнічну компактність виражено чітко. Використання частки представників окремого етносу в населенні області, на нашу думку, є доцільнішим, ніж використання показника по країні, оскільки він дещо спотворює кінцеві результати.

До іншої групи методів, якими ми послуговувалися, входять методи дослідження етномовних показників перепису населення. Найпростішим з них є показник різномовності, обчислений на підставі одномовного незваженого методу. Він відображає ймовірність того, що два довільно обрані жителі якоїсь території чи поселення розмовлятимуть однією мовою. Показник обчислюють за такою формулою:

$$A=1-\sum_i (j^2),$$

де, A – ступінь різномовності, j – частка носіїв тієї чи іншої мови у складі населення території, $\sum_i (j^2)$, – сума квадратів частки носіїв певної мови до всього населення.

Величина показника може змінюватися в межах від 0 до 1. Якщо він становить 0, то всі жителі розмовляють однією мовою. Якщо він становить 1, то всі жителі розмовляють різними мовами. Якщо цю величину помножити на 100, то можна перейти до цілих величин для зручності подальшого аналізу.

На основі статевовікових критеріїв перепису населення цікавим буде порівняння демографічного старіння найчисельніших етносів у країнах проживання української діаспори. ООН пропонує таку шкалу демографічного старіння населення: якщо частка осіб віком понад 65 років у загальній чисельності населення є меншою за 4% – населення молоде; 4–7% – населення на порозі старості; понад 7% – населення старе. Якщо як критерій використовують вік 60 років, опираються на шкалу польського демографа Є. Россета, яка відображає чотири етапи старості. Наприклад, якщо частка осіб віком від 60 років нижча 8%, – це демографічна молодість (I етап), 8–10% – перший передетап старості (II етап), 10–12% – передетап старості (III етап) та понад 12% – демографічна старість (IV етап). На практиці для розрахунку відносних показників старіння населення використовують коефіцієнт старіння:

$$K_{60+} = \frac{S_{60+}}{S} * 100,$$

де K_{60+} – коефіцієнт старіння, S_{60+} – чисельність населення віком понад 60 років, S – загальна чисельність населення.

Результати дослідження та їх аналіз. Загалом країни цього регіону із Україною пов'язують давні історичні зв'язки. За часів Київської Русі окремі території цих країн входили до її юрисдикції (південно-східна частина сучасної Латвії) чи межували з нею (Литва), а одне з найбільших міст Естонії – Тарту (Юр'їв) заснували за правління Ярослава Мудрого. Впродовж свого існування Галицько-Волинське князівство підтримувало тісні зв'язки з Литвою, що втілювалося у політично-військових союзах. На короткий час у другій половині XII ст. Литва з'єдналася із західноукраїнськими землями під владою сина Данила Романовича Шварна, який обійняв литовський престол після смерті литовського князя Міндовга. Після навали Батия і занепаду Галицько-Волинської держави всі українські землі, за винятком Галичини, опиняються під владою Литви. Литовські землі в період найбільшої могутності Великого князівства Литовського становили щонайменше 10% його території. Литва поступово перетворилася на Литовсько-Руську державу (повна назва – Велике князівство Литовське, Руське та Жемантійське). Велике князівство Литовське перейняло традиції державного життя, судоустрою, військової справи, а руська мова стала державною [48, с. 293].

До 1939 року в цих країнах не було розвинутих українських діаспор. Присутність українців у країнах регіону до початку XX ст. мала спорадичний характер та була пов'язаною з перебуванням фахівців певних галузей чи окремих студентів, які тут навчалися. Переважно в Естонії, Латвії та Литві проживали українські політичні емігранти, які залишили територію сучасної України після поразки національно-визвольних змагань у 20-х рр. XX ст. чи емігрували через репресії у 30-х рр. XX ст. На відміну від інших країн (США, Канада, Бразилія, Аргентина, Парагвай), де українська діаспора сформувалася із селян, які емігрували сюди в пошуках земель для обробітки чи з колишніх полонених солдат російської армії, які після закінчення Першої світової війни вирішили не повертатися додому, українська діаспора в цих країнах складалася з інтелігенції.

Наприклад, Латвія, яка у 1918 р. проголосила незалежність, встановила дипломатичні відносини з УНР, котрі тривали до 1921 р. Також Латвія визнала УССР, що допомогло українцям мігрувати сюди. Окремий прошарок українства в Естонії, Латвії та Литві складали українці, які служили у військових частинах,

розквартированих на їхній території, а після революції та розвалу Російської імперії залишилися тут жити.

Масова еміграція українців до Естонії, Латвії та Литви почалася після завершення Другої світової війни. Загалом перебування та проживання українців, а згодом і їхня трансформація в українські діаспори пов'язана з: 1. розподілом та прибуттям на роботу українців з УРСР чи інших республік для розбудови промислового комплексу цих країн; 2. пенсіонерами та військовослужбовцями, які служили в лавах Радянської армії; 3. працівниками, які після завершення сезонних робіт залишилися тут проживати; 4. депортованими в 40–50-х рр. XX ст. українцями, які після завершення строків заслання через адміністративні перешкоди не могли повернутися на історичну батьківщину, а ці країни вони вважали лояльнішими для дисидентів та засуджених за “політичними” статтями порівняно з іншими республіками [48, с. 194–195].

Після розпаду Радянського Союзу і проголошення незалежності Естонії, Латвії та Литви в цих країнах залишилися численні діаспори з колишніх республік, які становили значну частку в населенні. Зокрема, Естонія та Латвія вирішили цю проблему через запровадження інституту громадянства. Для набуття громадянства Естонії та Латвії потрібно здати іспит на знання мови, історії і низки законодавчих актів. Особи, які не пройшли процедури набуття громадянства, перебувають у правовому полі цих країн, мають ті самі права, що й громадяни Естонії та Латвії, окрім права голосу. Проте особи без громадянства можуть вільно проживати на території цих країн та подорожувати за кордон.

Різке скорочення чисельності українців та осіб українського походження в Естонії та Латвії можна пов'язати із труднощами набуття громадянства, які ускладнили перебування українців у цих країнах. На відміну від решти республік колишнього Радянського Союзу, де після проголошення їхньої незалежності надали громадянство всім жителям, Естонія надала громадянство, за деякими винятками, лише тим особам, які жили на її території до 16 червня 1940 р., та їхнім дітям й онукам. Решта жителів змогла набутися громадянства Естонії лише після проходження процедури натуралізації (тобто громадянство країни не ґрунтується на національній ознаці, і процес натура-

лізації мають пройти й особи естонської національності, які не мають права на громадянство за народженням).

Натуралізація передбачає проживання у країні протягом щонайменше п'яти років, складання іспиту з естонської мови, законодавства та закону про громадянство, а також наявність легального прибутку [48, с. 285–286].

Схожа практика була й у Латвії. Після ухвалення Сеймом Латвії “Закону про громадянство Латвійської Республіки”, де передбачено, що громадянства країни можуть набути лише ті особи, які мають статус постійних мешканців і які після 4 травня 1990 р. щонайменше п'ять років постійно проживали на території Латвії та склали іспити зі знання мови, основних положень Конституції, Закону “Права та обов'язки людини і громадянина”, державного гімну та історії країни [48, с. 290].

Значною загрозою для існування української діаспори є русифікація. В Естонії, Латвії та Литві на момент розвалу Радянського Союзу росіяни були другим за чисельністю етносом. На відміну від українських діаспор, російські діаспори у країнах регіону мають значну підтримку від історичної батьківщини. Через недостатню підтримку своїх діаспор Україною та Білоруссю вони активно інтегруються в середовище чисельнішої та організованої російської діаспори.

Протягом останніх 10–15 років до країн регіону спрямована українська трудова міграція, яка хоч і не є такою масовою, як порівняти із Польщею, Італією, Іспанією, Португалією, а до останнього часу і Російською Федерацією, але відображає європейський вектор розвитку України. Розглянемо детальніше українські діаспори в цих країнах.

Естонія. Після розвалу Радянського Союзу у країні провели два переписи населення – 2000-го та 2011 р., окрім цього є статистичні дані про чисельність українців за міжпереписні періоди 2000–2011 та 2011–2019 рр. Як бачимо з рис. 1, значне скорочення чисельності українців за період 1989–2000 рр. пов'язане із проблемою набуття громадянства і як наслідок переїзду до України чи до інших країн. За результатами переписів населення 2000-го та 2011 р. в Естонії проживало 29 021 та 22 573 українці відповідно.

Із 2013 р. Статистичний комітет Естонії публікує статистичні дані про етнічний склад населення у розрізі маа-кондів (повітів). У 2019 р. у країні проживало 23 665 українців

1970–1989 рр. Після проголошення незалежності України до Естонії емігрувало 2055 осіб (10,8% від усієї української діаспори у країні) (табл. 1–2). Така кількість може бути дещо заниженою, оскільки не враховує нелегальних трудових мігрантів та заробітчан, які працюють в Естонії сезонно. Найімовірніше, тут враховано українців, які легально проживають та працюють у країні. Як бачимо із табл. 2, у 2011 р. майже всі українці (91,9%) прибули до Естонії за періоди до 1969-го та 1970–1989 рр.

Таблиця 1

Період імміграції українців до Естонії за переписом населення 2000 р. [50]

Період імміграції	Дві статі	Чоловіки	Жінки	Частка		
Всього	25185	12467	12718	100	100	100
до 1939	69	25	44	0,27	0,20	0,35
1940–1944	163	111	52	0,65	0,89	0,41
1945–1949	1393	640	753	5,53	5,13	5,92
1950–1959	3541	1871	1670	14,06	15,01	13,13
1960–1969	4946	2497	2449	19,64	20,03	19,26
1970–1988	6579	3258	3321	26,12	26,13	26,11
1989	5569	2672	2897	22,11	21,43	22,78
1990–1994	272	115	157	1,08	0,92	1,23
1995–1998	460	201	259	1,83	1,61	2,04
1999	192	85	107	0,76	0,68	0,84
2000	56	28	28	0,22	0,22	0,22
Невідомо	1941	961	980	7,71	7,71	7,71

Таблиця 2

Період імміграції українців до Естонії за переписом населення 2011 р. [50]

Період імміграції	Дві статі	Чоловіки	Жінки	Частка		
1	2	3	4	5	6	7
Усього	19115	8827	10288	100	100	100
до 1969	6184	2748	3436	32,35	31,13	33,40
1970–1989	10808	5092	5716	56,54	57,69	55,56
1990–1999	861	426	435	4,50	4,83	4,23
2000–2011	1194	520	674	6,25	5,89	6,55
Невідомо	68	41	27	0,36	0,46	0,26

Українці в Естонії живуть переважно в містах – 87,5%. Місцями компактного проживання є північні повіти (мааконди) Гар'юмаа, Лаене-Вірумаа та Іда-Вірумаа. Зважаючи на характер переселення, українці переважно мешкають у найбільших містах: Таллінні (51,2% від усієї кількості), Нарві (5,4%), Котла-Ярве (4,5%), Тарту (4%), Маарду (3,8%), П'ярну (3%), Валга (1,7%).

Значні українські осередки є у повітах Тартумаа та Пярнумаа [21, 50]. За міжпереписний період 2000–2011 рр. відносні зміни у чисельності української діаспори коливалися від -10,85% (Валгамаа) та -19,3% (Гар'юмаа) до -38% (Ляенемаа) (табл. 3). Такі зміни пов'язані із незначною чисельністю українців, зміною поколінь чи інтеграцією і як наслідок асиміляцією в середовище російської діаспори в тих повітах, де компактно проживають росіяни.

Таблиця 3

Абсолютні та відносні зміни в кількості українців у розрізі повітів за переписами населення 2000-го та 2011 рр.

Повіт (мааконд)	Рік перепису/К-сть українців		Абсолютні зміни 2011/2000	Відносні зміни 2011/2000 рр.
	2000	2011		
1	2	3	4	5
Валгамаа	507	452	55	-10,85
Вільяндімаа	382	248	134	-35,08
Вирумаа	181	126	55	-30,39
Гар'юмаа	17874	14422	3452	-19,31
Г'юмаа	20	13	7	-35,00
Іда-Вірумаа	4843	3372	1471	-30,37
Йигевамаа	268	192	76	-28,36
Ляенемаа	403	250	153	-37,97
Ляене-Вірумаа	946	726	220	-23,26
Пилвамаа	158	138	20	-12,66
Пярнумаа	1207	914	293	-24,28
Рапламаа	298	227	71	-23,83
Сааремаа	78	64	14	-17,95
Тартумаа	1520	1130	390	-25,66
Ярвамаа	446	299	147	-32,96

В етнічному складі населення Естонії українці є третім за чисельністю етносом після естонців та росіян (рис. 2), а їхня частка в населенні країни не перевищує 2% (1,74% – за переписом 2011-го та 1,79% – за даними 2019 р. відповідно). Загалом політика набуття громадянства після проголошення незалежності дала результати: частка естонців зросла із 61,5% (1989 р.) до 68,5% (2019 р.). Скорочення частки росіян, українців та білорусів є закономірним та відображає зміну поколінь і реєміграцію на історичну батьківщину після розпаду Радянського Союзу.

Ми розрахували індекс етнічного різноманіття та соціо-етнічної щільності з урахуванням п'яти найчисельніших етносів, які проживають у країні: естонців, росіян, українців, білорусів та

фінів, решту етносів враховано в категорії “інші”. Індекс етнічного різноманіття країни за результатами перепису населення 2011 р. становив 44,96%. Це означає, що шанс того, що у двох випадково обраних людей буде різна етнічна належність становить менше ніж 45%.

По-різному цей показник проявляється у розрізі повітів країни. Наприклад, етнічно найоднорідніше населення проживає в повітах Гіюмаа (2,94%) та Сааремаа (3,71%), у решті повітів цей показник коливається від 8% до 30%. Найбільший показник етнічного різноманіття є в повітах Гар'юмаа (52%) та Іда-Вірумаа (43,4%), це пояснюється тим, що до повіту Гар'юмаа входить столиця країни, а у повіті Іда-Вірумаа компактно проживають росіяни (рис. 2).

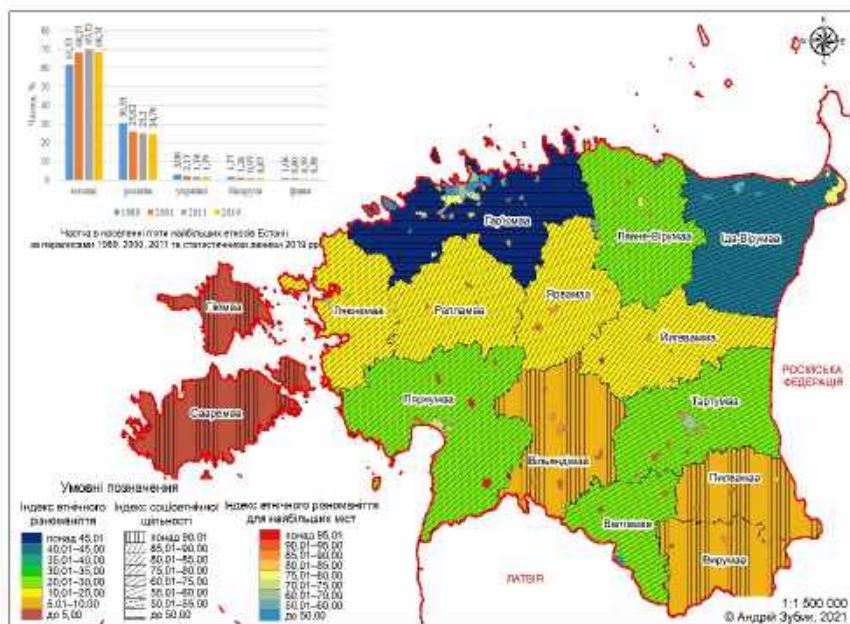

Рис. 2. Частка в населенні п'яти найбільших етносів та індекс етнічного різноманіття в розрізі повітів за переписами населення 1989-го, 2000-го, 2011-го та статистичними даними 2019 рр. [3–21, 50].

В розрізі міських та сільських населених пунктів індекс етнічного різноманіття – 52,9% та 16,1% відповідно, що логічно, адже міста є різноманітнішими за етнічним складом. У розрізі

найбільших міст Естонії ми отримали такі результати: Таллін (55,6%), Маарду (55%), Кохтла-Ярве (42,5%), Нарва (22,7%), Пярну (29,2%), Тарту (31,1%) та Валга (51,4%). Тобто українці проживають у доволі одноманітному етнічному середовищі, де домінують естонці як титульний етнос чи росіяни в місцях їхнього компактного проживання.

Під час перепису населення країни використовують такі етномовні критерії, як “рідна мова” та “знання мов”. Під впливом державної політики, яку проводять у країні щодо набуття громадянства, змішаних шлюбів і, як результат, етнічної асиміляції, упродовж міжпереписного періоду 1989–2000 рр. етномовна відповідність української діаспори змінилася. Зважаючи на значну мовну та культурну дистанцію українців із титульним етносом, естонську мову як рідну у 1989 р. вказало лише 1,2% від усієї кількості українців (у 2000 р. – 1,7%). Росіяни в Естонії є другим за чисельністю етносом, тому не рідкістю є змішані шлюби українців із росіянами. Після 1989 р. частка українців, для яких російська мова є рідною, зросла на 2,3% (54,5% – у 1989 р., 56,8% – у 2000 р. відповідно).

За результатами перепису населення 1989 р. із 48 271 українця, які проживали в Естонії, вказали українську мову як рідну 44,2%, 54,5% – російську, мову титульного етносу – 1,2%, інші мови – 0,1%. Перепис 2000 р. зафіксував такі показники: українську мову рідною назвало 12 308 осіб (41,1% від загальної кількості українців), російську – 16 486 осіб (56,6%), а естонська мова була рідною для 1,7% українців.

Під час перепису населення 2000 р. майже всі українці зазначили, що розмовляють російською мовою (93,63%), адже російська мова мала офіційний статус у Радянському Союзі, а в Естонії є райони, де компактно проживають росіяни. Іншими мовами, якими спілкуються українці, були естонська (36%), англійська (9,8%) та німецька мови (5,4%). Приблизно рівна кількість тих, хто не знає інших мов та тих, хто не відповів на це запитання під час перепису населення, – 1,4 та 1,7% відповідно. Ці показники стосуються тих українців, які під час перепису населення зазначили українську мову як рідну.

Серед усього загалу українців, які живуть в Естонії, розподіл знання мов такий: українською розмовляє майже 18% українців, естонською – 38,45%, російською – 40,7%, англійською – 14,7% та німецькою 4,9%.

За результатами перепису населення 2011 р. українська була рідною для 8016 українців, що становить 35,5% від усієї чисельності українців, для 57,9% українців рідною була російська, а для 2% – естонська. Серед мов, якими спілкуються українці, під час перепису населення 2011 р. найчастіше вказували естонську (39,6%), російську (33%) та англійську мови (20,75%). Майже третина українців (27,6%) вказала знання інших мов, не розмовляють іншими мовами 21,95% від всієї чисельності українців. Дещо іншим було знання мов для тих українців, які вказали українську як рідну: естонська (38%), російська (91,6%), англійська (14%) та німецька (4,9%) мови, не знає іноземних мов понад 4% українців [50].

Порівнюючи результати переписів населення 1989-го, 2000-го та 2011 рр. (рис. 3) бачимо, що поступово зростає частка російської та естонської мов як рідних.

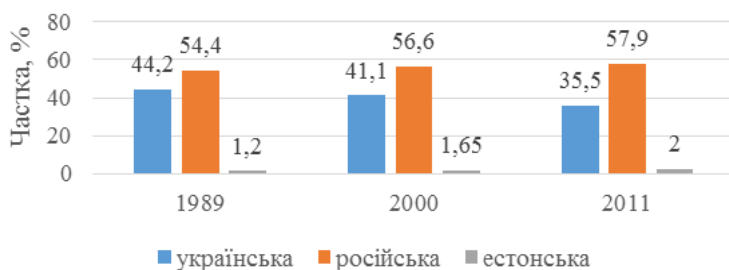

Рис. 3. Мови, які українці вказували як рідні за результатами переписів населення 1989-го, 2000-го та 2011 рр.

Естонія є однорідною в мовному плані, ми розрахували індекс мовного різноманіття для п'яти найпоширеніших мов. Імовірність того, що серед двох випадково обраних людей двоє назвуть рідними різні мови, не перевищує 45% (за результатами перепису населення 2011 р.) (див. табл. 4). Якщо порівняти значення індексу за результатами переписів населення 2000-го та 2011 рр. бачимо, що країна стає одноманітною в мовному плані. В окремих повітах (наприклад, Гіюмаа, Сааремаа) ймовірність того, що дві випадково вибрані людини як рідну назвуть дві різні мови, не перевищує 5%.

Таблиця 4

Частка населення за рідною мовою у розрізі повітів та найбільших міст
за переписами населення 2000 та 2011 рр. [50]

Повіт (мааконд)	естонська		російська		українська		фінська	
	2000	2011	2000	2011	2000	2011	2000	2011
Естонія	67,28	68,54	29,69	29,6	0,9	0,62	0,36	0,2
Валгамаа	82,15	82,22	14,87	15,36	0,71	0,66	0,27	0,16
Вільяндімаа	94,65	96,02	3,94	3,07	0,39	0,28	0,37	0,21
Вирумаа	94,37	95,67	4,53	3,69	0,23	0,18	0,18	0,12
Гар'юмаа	51,78	59,80	43,79	37,71	1,5	0,87	0,26	0,20
Таллін	52,44	53,08	43,24	44,14	1,44	0,96	0,25	0,20
Гіюмаа	98,29	98,74	1,09	0,77	0,14	0,09	0,07	0,09
Іда-Вірумаа	17,76	16,42	77,83	81,57	1,02	0,70	0,47	0,14
Йигевамаа	90,20	91,36	8,27	7,84	0,42	0,33	0,38	0,17
Ляенемаа	87,58	89,12	10,68	9,63	0,65	0,46	0,18	0,22
Ляене-Вірумаа	84,66	86,84	12,94	11,82	0,69	0,55	0,73	0,28
Пилвамаа	94,62	95,42	4,38	3,87	0,37	0,35	0,20	0,09
Пярнумаа	86,86	88,72	11,15	9,94	0,59	0,43	0,32	0,24
Рапламаа	93,37	94,39	4,93	4,68	0,42	0,29	0,43	0,20
Сааремаа	98,14	98,21	1,24	1,10	0,13	0,10	0,09	0,23
Тартумаа	81,97	84,23	15,94	14,22	0,50	0,30	0,51	0,27
Тарту	78,97	80,86	18,64	17,19	0,57	0,34	0,54	0,35
Ярвамаа	93,91	95,30	3,97	3,33	0,86	0,66	0,41	0,22

Завершення таблиці 4

Повіт (мааконд)	білоруська		інші		Індекс мовного різноманіття	
	2000	2011	2000	2011	2000	2011
Естонія	0,38	0,13	1,39	0,91	45,88	44,25
Валгамаа	0,24	0,10	1,75	1,51	30,26	30,02
Вільяндімаа	0,05	0,03	0,60	0,40	10,26	7,70
Вирумаа	0,05	0,02	0,64	0,32	10,74	8,34
Гар'юмаа	0,61	0,18	2,08	1,24	53,95	49,99
Таллін	0,56	0,21	2,07	1,41	53,74	52,32
Гіюмаа	0,07	0,05	0,34	0,26	3,39	2,50
Іда-Вірумаа	0,89	0,31	2,03	0,87	36,21	30,75
Йигевамаа	0,09	0,04	0,64	0,27	17,95	15,92
Ляенемаа	0,18	0,05	0,74	0,51	22,15	19,64
Ляене-Вірумаа	0,19	0,06	0,79	0,45	26,64	23,19
Пилвамаа	0,05	0,01	0,39	0,27	10,28	8,80
Пярнумаа	0,13	0,05	0,95	0,61	23,30	20,29
Рапламаа	0,14	0,04	0,71	0,40	12,56	10,69
Сааремаа	0,03	0,02	0,38	0,34	3,67	3,53
Тартумаа	0,12	0,03	0,96	0,95	30,25	27,02
Тарту	0,14	0,04	1,14	1,21	34,14	31,64
Ярвамаа	0,07	0,01	0,78	0,48	11,64	9,07

Цікавою є ситуація із російською як рідною мовою: за результатами перепису населення 2011-го р. 25,2% населення Естонії були росіяни, однак російська мова є рідною для 29,6% населення країни. Передусім це пов'язано з тим, що російська діаспора консолідує білоруську та українську діаспори. Іншим важливим аспектом є змішані шлюби, діти від яких у майбутньому можуть ідентифікувати себе як росіяни чи вказати російську як рідну мову.

Доволі потужними позиції російської мови є у повітах Гар'юмаа та Іда-Вірумаа і місті Таллін – 43,8%, 43,2% та 77,8% населення яких вважають російську мову рідною. Компактне проживання росіян зумовило те, що індекс мовного різноманіття був вищим, як порівняти з рештою країни, і становив 49,9%, 30,8% та 52,3% відповідно (рис. 4).

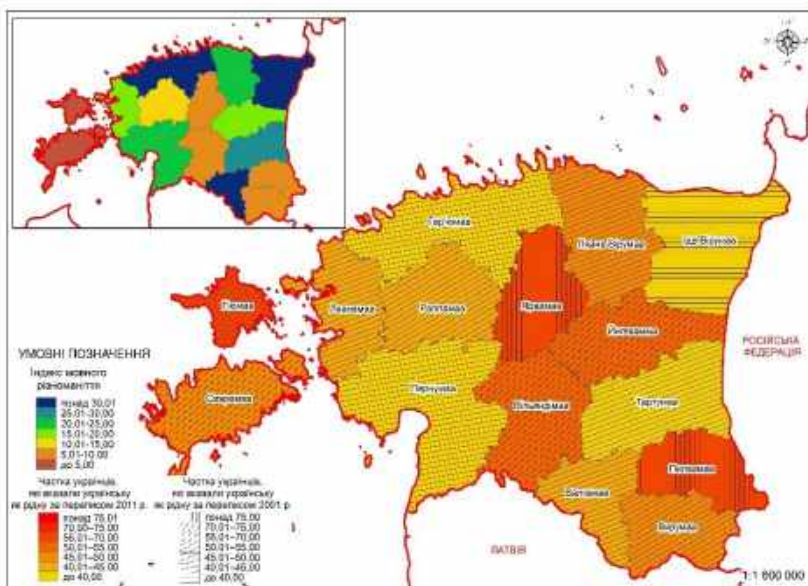

Рис. 4 Етномовна відповідність українців та індекс мовного різноманіття у розрізі повітів Естонії за переписами населення 2000-го та 2011 р.

Цікаво, що в Естонії то вищою є частка українців, для яких українська є рідною мовою, то меншим є українське середовище за кількістю осіб. У Таллінні приблизно 50% українців указало українську рідною мовою, у розрізі повітів (маакондів) частка

осіб з українською як рідною становить від 30,8% (Іда-Вірумаа) до 69,4% (Пилвамаа).

За результатами перепису населення 2000 р. у статевій структурі української діаспори незначно переважали жінки – 50,1%. У 2011 р. це співвідношення вже становило 52,7 та 47,3% жінок і чоловіків відповідно.

На рис. 5 подано статевікову структуру української діаспори в Естонії за результатами перепису населення 2011 р. У віковій структурі переважають вікові групи 50–54, 55–59 та 60–64 роки, сумарно це третина від усієї чисельності чоловіків та жінок. Відмінності у тривалості життя за статтю починають виявлятися після вікової групи 65–69 років, де частки чоловіків та жінок є приблизно зіставними – 6,93% та 6,36% відповідно. Показовою в цьому плані є вікова група понад 85 років, до якої належать менше 1% чоловіків та 2,3% жінок (рис. 5).

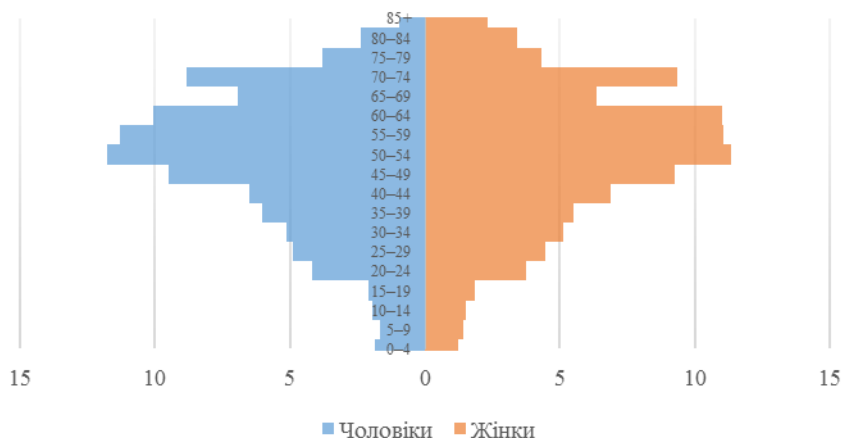

Рис. 5 Статевікова структура українців за переписом 2011 р. [50]

Українську діаспору в Естонії можна зарахувати до старого населення, частка осіб віком понад 65 років становить 24,4%, що перевищує аналогічний показник естонців (17,6%) та росіян (16,6%). Таку саму тенденцію засвідчує коефіцієнт старіння: 23,1 для естонців, 23,9 – росіян та 35 – українців. Такий результат є цілком закономірним для діаспор. У випадку із українською діаспорою це можна пояснити відсутністю значних міграційних потоків українців, наприклад, трудових мігрантів. Вплинули на структуру та чисельність української міграції процеси розпаду

Радянського Союзу і подальша процедура набуття естонського громадянства.

Починаючи від вікової групи 45–49 років стає помітною вища частка осіб цього віку порівняно з естонцями та росіянами (рис. 6). Залежно від періоду міграції (див. табл. 1 та 2) в Естонії проживає друге чи третє покоління українців. Тобто понад третину від усієї чисельності української діаспори у країні становлять особи, які народилися в проміжку між 1947-м та 1961 роками (на момент перепису 2011 р.).

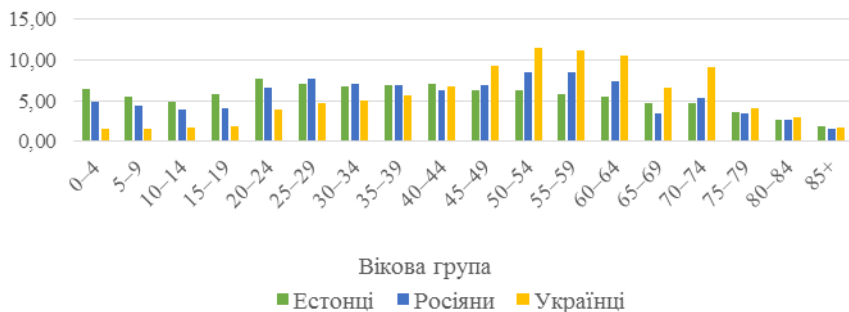

Рис. 6. Розподіл за віковими групами трьох найчисленніших етносів Естонії за переписом населення 2011 р.

Це підтверджують дані щодо вікових груп та країни народження. З усього загалу українців, які проживали в Естонії, під час перепису населення 2011 р. 28% народилися в Естонії, 62% – в Україні та 6% – у Росії. У розрізі вікових груп добре виражаються відмінності між віком та країною народження (рис. 7).

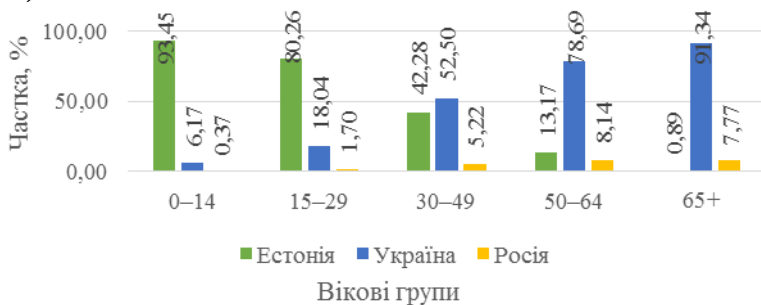

Рис. 7. Розподіл за віковими групами та країною народження українців за переписом населення 2011 р.

Важливу інформацію для дослідника діаспор становлять дані про змішані шлюби. Вони допомагають оцінити ступінь контактів діаспори з титульним етносом, і з іншими діаспорами. За їхньою допомогою можна зрозуміти динаміку чисельності в майбутньому та етномовні характеристики. За результатами перепису населення 2000 р., із 9029 відповідей українок про перебування у шлюбі 8034 (89%) засвідчили, що перебувають в зареєстрованому шлюбі, ще 11% підтвердили факт спільного проживання. Найчастіше українки перебували в шлюбі/спільно проживали із росіянами (58,2% від усієї чисельності пар), 21% пар склалися суто із українців, 12% пар – українка-естонець, 4,4% пар становили “українка-білорус”, менше як 3,5% українок перебували у шлюбі/спільно проживали із представниками інших національностей.

За переписом населення 2011 р. із 6613 осіб це співвідношення становило 86% та 14% для тих українок, які перебували в зареєстрованому шлюбі та вказали факт спільного проживання відповідно. Для естонців співвідношення тих, хто перебуває в зареєстрованому шлюбі/спільно проживає становить 63,3% та 36,7% відповідно, а для росіян – 81,6% та 18,4%. Тобто тут можна говорити не лише про традиційність, а й про те, що в українській і російській діаспорах переважають старші вікові групи, які вже перебувають у шлюбі.

Отже, у 2011 р. серед 6613 відповідей українок про перебування у шлюбі більше ніж половину пар (57,1%) становили “українка-росіянин”, 22,1% пар склалися лише з українців, 12,9% пар – “українка-естонець”, із білорусами перебували у шлюбі чи спільно проживали 3,8% українок. Проти результатів перепису населення 2000 р. дещо зросла частка пар, які склалися лише з українців та пар “українка-естонець”. Варто зазначити, що естонки та росіянки переважно перебували у шлюбі/спільно проживали із чоловіками своїх національностей (рис. 8) [50]. Аналіз цих показників свідчить що, українці помалу інтегруються в естонське середовище. Про це свідчить низька частка шлюбів з естонцями та низька частка українців, які вказують естонську як рідну мову чи розмовляють нею.

Серед результатів переписів населення є дані про зайнятість населення. За результатами перепису населення 2000 р. 47,8% українців працювали на роботі, 9% були безробітними ще 43,1% – були економічно неактивними.

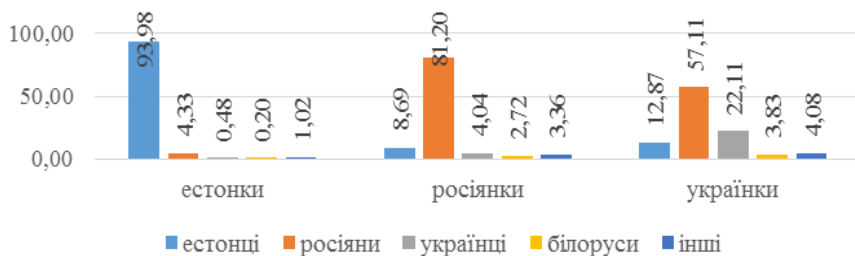
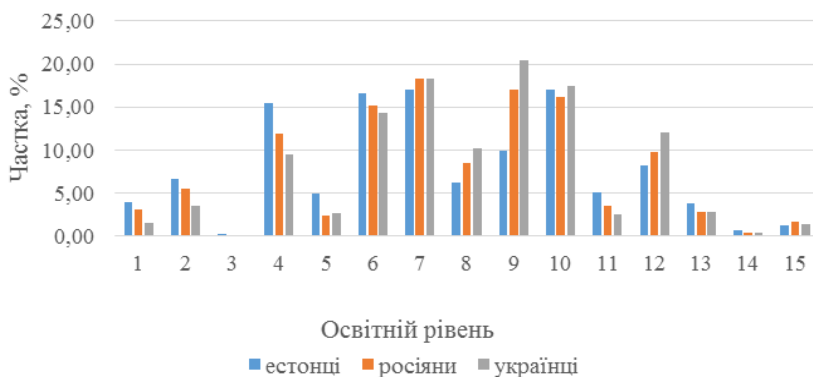

Рис. 8. Змішані шлюби і спільне проживання естонок, росіянок та українок із чоловіками найбільших етносів за результатами перепису 2011 р.

Під час наступного перепису 2011 р. були занятими 46,1% українців, 7,5% були безробітними, а 45,2% – економічно неактивними. Тобто за міжпереписний період дещо поліпшилася ситуація з пошуком та праце-влаштуванням, але частки занятого та економічно неактивного населення майже зрівнялися – 10 403 та 10 201 в абсолютних значеннях.

Цифрами на рисунку позначено: 1 – нижчий від початкового; 2 – початковий; 3 – професійна освіта без нижчої середньої освіти; 4 – нижча середня освіта; 5 – нижча середня освіта із професійною освітою; 6 – вища середня освіта із професійною освітою; 7 – вища середня освіта; 8 – післясередня позакласна освіта; 9 – професійна вища освіта; 10 – академічна вища освіта; 11 – бакалаврський ступінь; 12 – вища освіта, здобута на основі програм до 1992 року; 13 – ступінь магістра чи його еквівалент; 14 – докторський ступінь (кандидат наук); 15 – освітній рівень невідомий

Рис. 9. Освітній рівень естонців, росіян та українців за результатами перепису населення 2011 р. [50]

На рис. 9 подано освітній рівень естонців, росіян та українців за результатами перепису населення 2011 р. Освітній рівень є гарною демонстрацією вікового складу того чи іншого етносу. Наприклад, до освітнього рівня “нижчий від початкового” записують дітей, які не навчаються у школі. Більшість українців має професійну вищу освіту (20,4%), що відображає тенденції міграції українців до країни, доволі висока частка українців, які мають вищу освіту (17,4%) та вищу середню освіту (18,3%). Порівнюючи ці показники з титульним етносом, можна встановити переважання у віковій структурі української діаспори осіб середнього та похилого віку.

Латвія. Після розпаду Радянського Союзу у країні провели два переписи населення – у 2000-му та 2011 рр. Згідно з їхніми результатами, у країні проживали 63 644 та 45 798 українців відповідно. Із 2012 р. державний орган статистики публікує дані про чисельність етносів, які проживають у країні. За даними 2019 р. у Латвії проживало 43 069 українців (рис. 10).

Українська діаспора після розпаду Радянського Союзу зіткнулася із проблемами набуття латвійського громадянства, внаслідок чого частина українців виїхала до України чи інших країн. Наприклад, за 1992–1996 рр. із Латвії до України прибуло понад 15 тис. осіб, більшість із яких була українцями [48, с. 290]. Це відобразилося і на чисельності українців: за 1989–2000 рр. чисельність українців скоротилася на третину (31%), за наступний міжпереписний період 2000–2011 рр. чисельність українців знизилася на 28%. Від останнього перепису до 2019 р. українська діаспора втратила ще 6% від своєї чисельності.

Більшість українців, які проживають у Латвії (56%), вказала Україну як країну народження, понад третина українців (33%) народилася в Латвії, ще 5% народилися в Росії.

За результатами перепису населення 2011 р., більш як третина українців іммігрувала до 1969 р. – 2,4%, 56,5% українців – протягом 1970–1989 рр. Із 1991 р. до 2011 р. до країни вїхало 2055 українців, що становить 10,8% від тих, хто вказав час еміграції до Латвії.

За результатами перепису населення 2011 р., українське громадянство мало 2618 українців, що становить 5,7% від усієї кількості українців у Латвії. Найбільшу частку у віковій структурі тих, хто має українське громадянство, становлять особи віком від 30 до 49 років. У 2020 р. у країні вже проживала 5531 особа, яка

вказала, що має українське громадянство. Майже половина українців живе в Ризі – 49,7%, українські осередки є в містах Лієпая (7,9%), Даугавпілс (3,9%), Вентспілс (3,7%), Єлгаві (3,1%) та Юрмалі (2,6%) (рис 10) [51]. Лише у цих містах проживає 70,9% від усієї чисельності української діаспори.

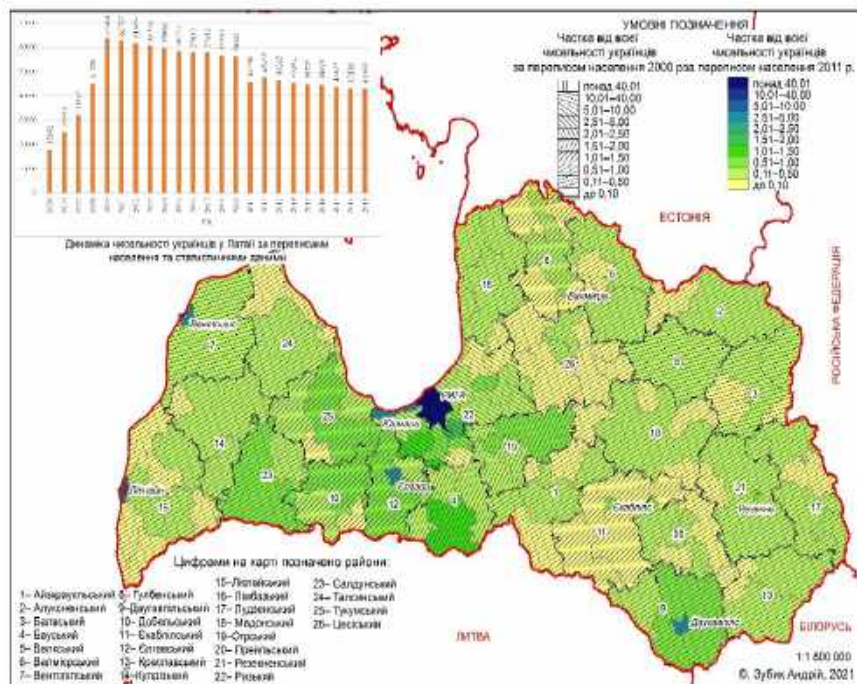

Рис. 10. Динаміка кількості та розселення українців у розрізі районів, країн та найбільших міст Латвії за переписами населення 2000-го та 2011 рр. [22–41]

Фактично це найбільший український осередок у цьому регіоні. Українці є четвертим за чисельністю етносом Латвії після латишів, росіян та білорусів (рис. 11) [40–41, 51]. Частка українців у населенні країни – 2,2% (за переписом населення 2011 р.). Варто зазначити, що із 1989 р. частка українців у населенні Латвії скоротилася з 3,5% у 1989 р. до 2,7% за результатами перепису населення 2000 р.

Етнічне середовище, в якому проживає українська діаспора, можна охарактеризувати як переважно одноманітне. Індекс етнічного різноманіття за переписом населення 2011 р. був нижчим за 54% (імовірність того, що дві випадково вибрані

людини будуть різних національностей). Натомість, за результатами перепису населення 2000 р. цей показник становив 57,4%.

Традиційно строкатішим етнічний склад населення був у великих містах Латвії. Також на значення цього показника впливала компактність проживання окремих етносів, наприклад росіян, які в деяких краях переважали за чисельністю титульний етнос (частина прикордонних із Росією та Білоруссю країв). На решті території країни значення цього показника не перевищувало 40% (рис. 11).

Після 1989 р. у населенні країни зростає частка титульного етносу: із 52% до 62,3%. Відтік росіян, білорусів та українців після розпаду СРСР зумовив скорочення чисельності їхніх діаспор у Латвії. Найбільш видимими є втрати російської діаспори: майже на 10% за період 1989–2019 рр.

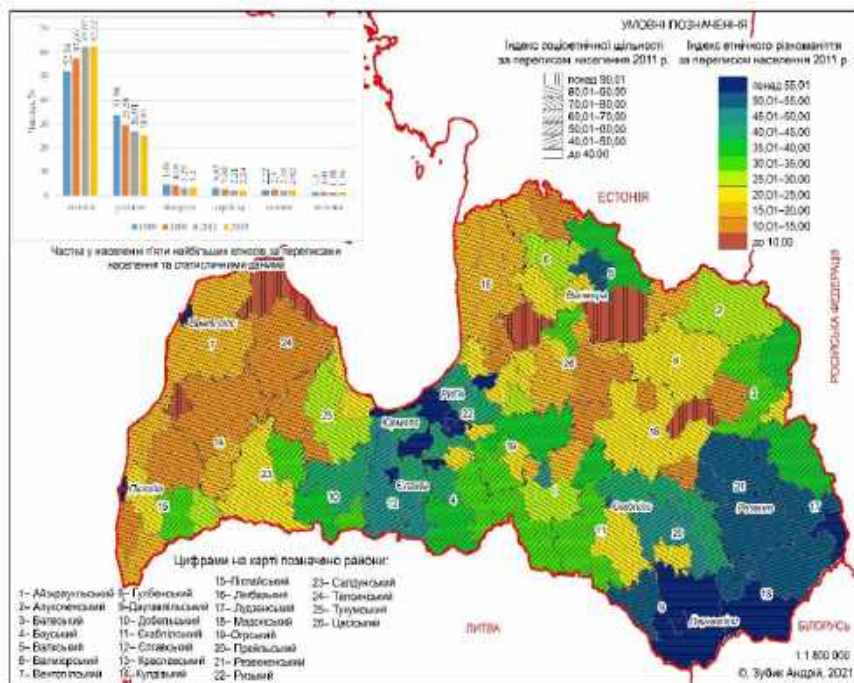

Рис. 11. Частка в населенні п'яти найбільших етносів Латвії, індекс етнічного різноманіття та соціоетнічної щільності в розрізі країв та найбільших міст за переписом населення 2011 р. [40–41, 51].

Однією з особливостей політики країни щодо етнічних меншин після розпаду СРСР стала процедура набуття ними громадянства країни, що вплинуло на відтік частини діаспор із Латвії. Як порівняти із 2000 р. у 2019 р. частка українців, які мали латвійське громадянство, зросла більше як удвічі – із 33,5% до 77,8% відповідно. Не так активно проходять процедуру набуття громадянства білоруси та росіяни (рис. 12). Тобто майже третина та половина другого і третього за чисельністю етносів Латвії перебуває у статусі осіб без громадянства.

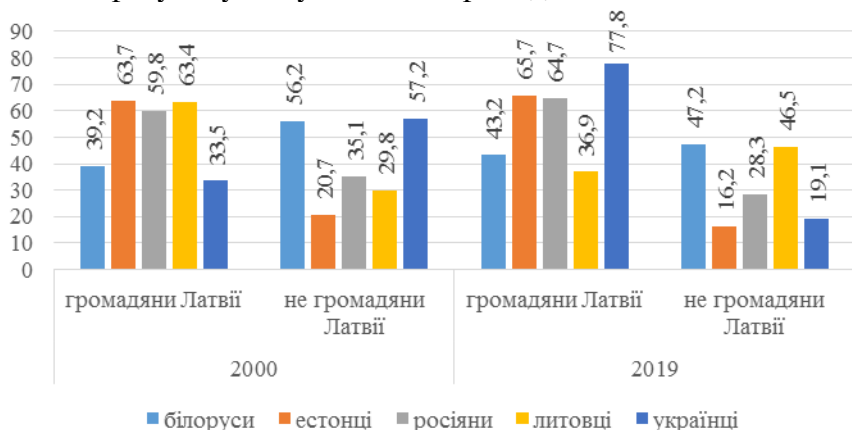

Рис. 12. Розподіл найбільших етносів Латвії за наявністю громадянства країни за 2000-й та 2019 рр. [40–41, 51].

Важливою для дослідника є інформація про етномовні критерії програм перепису населення. За результатами перепису населення 2000 р. українці найчастіше як рідну мову називали російську – 67,8%, українська була рідною для 27,2% українців. На рівні країни російська була рідною для 37,5% населення, латвійську вважали рідною 58,2%, ще 4,3% населення назвали рідними інші мови.

Про недостатній ступінь інтегрованості українців у латвійське суспільство свідчить те, що серед найчисленніших етносів, які проживають у Латвії, українці найрідше вказували латвійську як рідну мову (рис. 13).

Варто наголосити, що українська діаспора в Латвії дуже русифікована, ця теза також стосується білорусів та поляків, більше як половина з них назвала російську рідною мовою. Натомість майже одноставними під час вибору рідної мови були

латвійці та росіяни. Про мовну асиміляцію (русифікацію) свідчить те, що за переписом населення 2000 р. у Латвії 29,6% населення становили росіяни, однак російська була рідною для 37,5% країни. Такий результат можна пояснити тим, що певною мірою російська діаспора є базою, навколо якої консолідуються діаспори із пострадянських країн. Одним із шляхів є змішані шлюби, діти від яких якщо не ідентифікують себе росіянами, то вважають російську мову рідною.

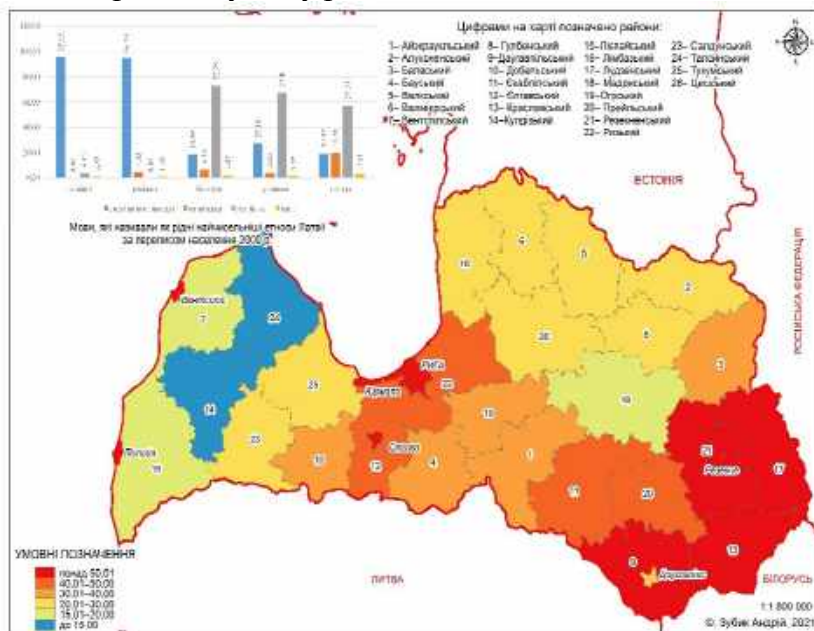

Рис. 13. Мови, які називали як рідні найчисельніші етноси, та індекс мовного різноманіття у розрізі країв Латвії за переписом населення 2000 р. [51].

Індекс мовного різноманіття для Латвії становить 51,9% (тобто є більший шанс, що дві випадково обрані людини назвуть рідними дві різні мови). На цей показник також впливає й етнічний склад населення. Як у випадку з індексом етнічного різноманіття різноманітнішим є мовний склад великих міст, що і вплинуло на значення індексу мовного різноманіття від 53% (Рига) до 54,6% (Юрмала) (рис. 13). Дещо нижчий показник мовного різноманіття Даугавпілса можна пояснити тим, що російська мова є рідною для понад 80% жителів міста.

Серед результатів перепису 2011 р. доступні лише дані про чисельність осіб для яких рідними є латвійська та російська мови. Частково дані про мовну ситуацію в українській діаспорі можна мати через критерій “мова домашнього спілкування”: переважно українці мовою домашнього спілкування вказали російську – 76,4%, 8% українців спілкувалися вдома латвійською. Українську мовою домашнього спілкування назвало лише 3% українців.

Якщо за результатами перепису 2000 р. частка чоловіків та жінок в українській діаспорі Латвії була приблизно рівною – 49,96% та 50,04% відповідно, то у 2011 р. частка жінок становила вже 52,3%. Така зміна зумовлена більшою тривалістю життя жінок. Наприклад, у статевовіковій структурі частка жінок є більшою у діапазоні від 70 до понад 90 років (рис. 14).

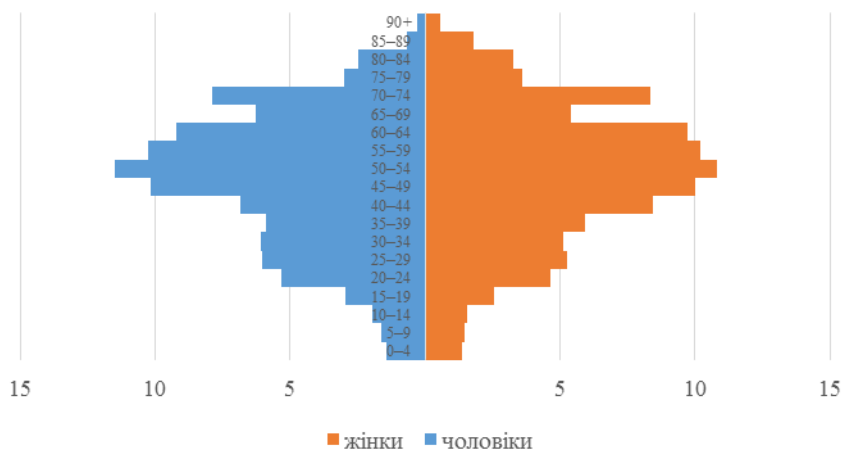

Рис. 14. Статевовікова структура української діаспори в Латвії за переписом населення 2011 р. [51].

Як бачимо з рис. 14, майже 40% українців у країні має вік від 45 до 64 років. Як з українською діаспорою в Естонії, українців у Латвії можна зарахувати до старого населення, частка осіб віком понад 60 років становить 21,8%, що перевищує аналогічний показник для латвійців (17,6%) та росіян (18,1%). Серед найчисельніших етносів, які проживають у країні, вища частка осіб віком понад 60 років є в білорусів (27,8%). Таку саму демонструє показує коефіцієнт старіння: 22,3 – для латвійців, 25,7 – для росіян, тоді як для українців та білорусів –

31,3 та 36,7 відповідно. У 2019 р. для латвійців цей коефіцієнт уже становив 23,6. Для білоруської, російської та української діаспор – 45, 33,2 та 40 відповідно. Тобто діаспори без постійного притоку своїх співвітчизників та через змішані шлюби асимілюються, унаслідок чого зростає частка осіб старшого віку.

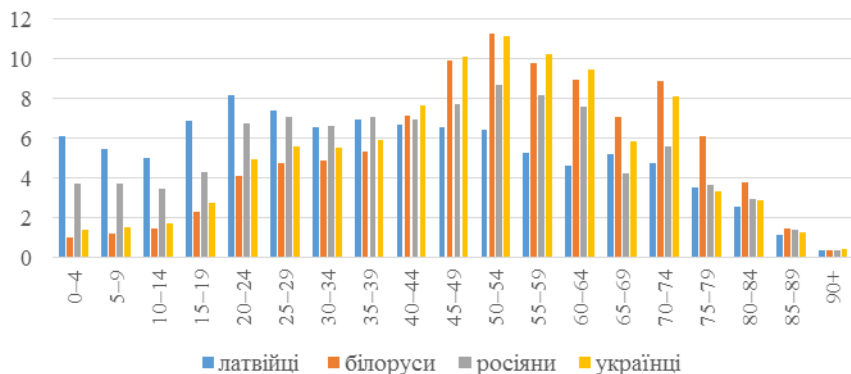

Рис. 15. Розподіл за віковими групами чотирьох найбільших етносів Латвії за переписом населення 2011 р. [51].

Відмінності у віковій структурі між титульним етносом країни та найчисленнішими діаспорами (рис. 15) є очевидними. Передусім це видно за часткою дітей та молоді до 34 років. Через більший демографічний “запас” та інтеграцію (і, як наслідок, етнічну асиміляцію) в російську діаспору менших діаспор російська діаспора має співмірні показники з титульним етносом до вікової групи 40–44 роки. Оскільки у віковій структурі української діаспори переважає частка осіб, які виходять/вийшли із фертильного віку, а молодь через змішані шлюби асимілюється, наступний плановий перепис може зафіксувати ще вищу частку осіб старшого віку в українській діаспорі Латвії.

Про природне скорочення не тільки української, а й російської та білоруської діаспор свідчать дані про смертність та народжуваність за 1980-й, 1985–2019 рр. (табл. 5).

Таблиця 5

Процеси смертності, народжуваності та природного приросту в
російській, білоруській та українській діаспорах Латвії
за 1980-й, 1985–2019 рр. [51].

	смертність			народжуваність			природний приріст		
	росія- ни	біло- руси	укра- їнці	росія- ни	біло- руси	укра- їнці	росія- ни	біло- руси	укра- їнці
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1980	11839	2225	1197	7978	1202	472	3861	1023	725
1985	12840	2367	1580	9023	1451	618	3817	916	962
1986	13317	2419	1799	8340	1331	642	4977	1088	1157
1987	13396	2471	1808	8397	1313	651	4999	1158	1157
1988	13012	2410	1825	9018	1412	683	3994	998	1142
1989	11698	2037	1679	9239	1425	760	2459	612	919
1990	10910	1840	1443	10033	1564	756	877	276	687
1991	9716	1537	1254	10261	1583	762	-545	-46	492
1992	8292	1180	968	10825	1503	694	-2533	-323	274
1993	6495	901	647	11894	1876	867	-5399	-975	-220
1994	5832	781	605	12460	1930	918	-6628	-1149	-313
1995	5370	694	553	11811	1885	852	-6441	-1191	-299
1996	5096	600	459	10330	1603	733	-5234	-1003	-274
1997	4726	579	451	10102	1604	683	-5376	-1025	-232
1998	4785	563	417	10278	1623	748	-5493	-1060	-331
1999	5109	556	457	9869	1520	751	-4760	-964	-294
2000	5350	573	382	9856	1575	744	-4506	-1002	-362
2001	5156	526	418	10164	1618	842	-5008	-1092	-424
2002	5254	529	396	9916	1558	771	-4662	-1029	-375
2003	5404	544	410	9868	1628	835	-4464	-1084	-425
2004	5302	501	406	9927	1522	801	-4625	-1021	-395
2005	3649	145	155	10294	1571	860	-6645	-1426	-705
2006	3182	113	108	10401	1604	877	-7219	-1491	-769
2007	3079	120	110	10074	1606	839	-6995	-1486	-729
2008	3111	111	118	9466	1544	746	-6355	-1433	-628
2009	2777	108	79	9061	1500	764	-6284	-1392	-685
2010	2194	86	77	9309	1499	779	-7115	-1413	-702
2011	2064	66	74	8737	1408	726	-6673	-1342	-652
2012	2341	78	59	8956	1530	773	-6615	-1452	-714
2013	3454	111	113	8917	1373	820	-5463	-1262	-707
2014	3554	128	109	8755	1475	782	-5201	-1347	-673
2015	3632	120	106	8689	1395	820	-5057	-1275	-714
2016	3347	95	96	8657	1435	759	-5310	-1340	-663
2017	2893	81	93	8713	1431	789	-5820	-1350	-696
2018	2633	91	82	8840	1437	762	-6207	-1346	-680
2019	2293	75	70	8185	1421	765	-5892	-1346	-695

Як бачимо з табл. 5 природне скорочення чисельності української діаспори в Латвії почалося у 1992 р. Ці процеси можна пов'язати з виїздом із країни військовослужбовців та їхніх сімей. У процесах природного скорочення можна умовно виділити два періоди: перший (1992–2004 рр.), де чисельність української діаспори внаслідок від'ємного природного приросту скорочувалася на 200–400 осіб щорічно, та другий (2005–2019 рр.), де природний приріст був у діапазоні -650 – -730 осіб щорічно. Із певною умовністю можна говорити, що в українській діаспорі Латвії почалася зміна поколінь, а втрати не відновлюються через незначну міграцію та природне скорочення чисельності.

За критерієм перебування у шлюбі, згідно з результатами перепису населення 2011 р., більшість українців – 52,6% – перебуває у шлюбі, 22,6% – неодружені, 14,9% – розлучені і 9,9% – вдови/вдівці. Серед даних, розміщених у вільному доступі, є інформація про змішані шлюби. Якщо узагальнити інформацію про шлюби за період 1970–2019 рр., побачимо, більше як половина шлюбів – це пари “українка-росіянин” та “українець-росіянка” – 57,2% та 54,8% відповідно. Якщо додати сюди пари “українка-білорус” та “українець-білоруска” і врахувати, що рідною мовою/мовою домашнього спілкування є російська, то мовна асиміляція українців є більш ніж закономірною (рис. 16).

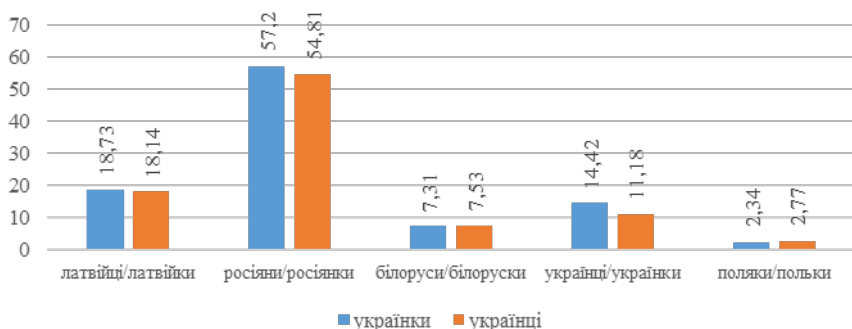

Рис. 16. Змішані шлюби українців та українок
(узагальнені дані за 1970–2019 рр.) [51].

За період 1970–2019 рр. дещо змінилася ситуація із вибором чоловіка/дружини. Наприклад, у 1970 р. українці частіше одружувалися із латвійками, а у 2019 р. частка пар “українка-

латвієць” та “українець-латвійка” майже зрівнялися. Цікаво зазначити, що українки частіше обирають чоловіка своєї національності, на відміну від українців (рис. 17). Як порівняти із 1970 р., у 2019 р. українці майже вдвічі частіше почали одружуватися із жінками інших національностей (3,6% та 5,6% таких пар відповідно).

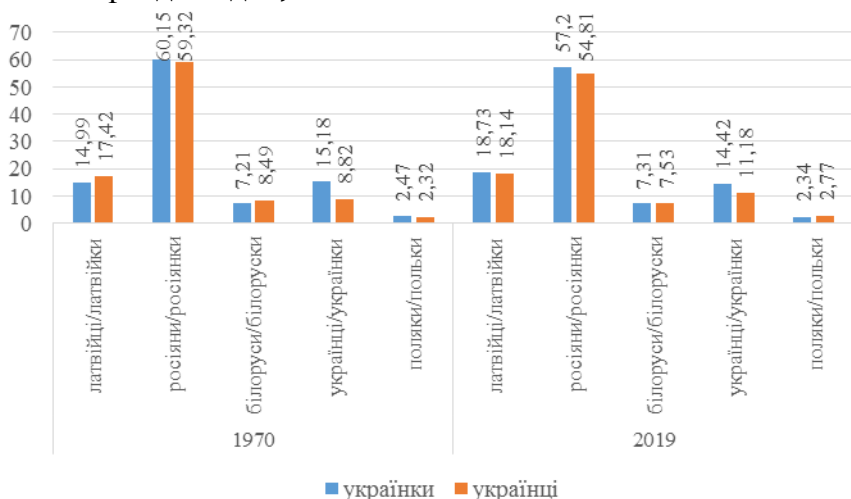

Рис. 17. Змішані шлюби українок та українців у 1970-х та 2019 рр. [51].

За статусом у зайнятості майже всі українці працюють на державній роботі або є найманими працівниками (92,45% від усієї чисельності), 4,38% – є роботодавцями, тобто створюють робочі місця для інших, 2,6% українців зазначили, що є самозайнятим населенням. Українці активніше від латвійців та росіян створюють робочі місця для інших (3,95% та 3,81% відповідно). Показовим є те, що титульний етнос має кращі можливості для самореалізації, як порівняти із діаспорами, що втілюється у вищій частці осіб, які самозайняті чи виконують неоплачувану роботу для сімейного бізнесу (для латвійців це 4,3% та 0,21% відповідно). Для порівняння: частка українців, які працюють у сімейному бізнесі, становить лише 0,09%.

На рис. 18 подано порівняння освітнього рівня латвійців, росіян та українців за переписом населення 2011 р. Рівень освіти є непоганим індикатором того, які особливості зайнятості діаспор у країні проживання. Наприклад, українці, які прибули для роботи на промислових об'єктах, мають здебільшого вищу

чи професійну освіту. Частка окремих етносів, які мають вищу освіту в деяких випадках перевищує аналогічний показник для титульного етносу (наприклад, у низці інших країн, де проживає велика українська діаспора – Білорусі, Казахстані, Росії, Литві та Молдові). Розриви у віковій структурі діаспор помітні під час порівняння початкових освітніх рівнів між діаспорами та титульним етносом. Втім, потрібно враховувати під час перепису населення беруть до уваги найвищий освітній рівень респондента на момент перепису.

Рис. 18. Освітній рівень латвійців, росіян та українців за переписом населення 2011 р. [51].

Майже кожен четвертий представник трьох найчисельніших етносів Латвії має вищу освіту (зокрема наукові ступені). Особливості зайнятості представників української та російської діаспор зумовлюють вищу частку осіб, які мають професійну середню чи професійну освіту, проти частки титульного етносу. Приблизно однакова частка латвійців, росіян та українців має загальну середню освіту. Відмінності у віковій структурі між титульним етносом та діаспорами добре видно на початкових рівнях освіти. Наприклад, базову освіту здобули кожен п'ятий латвієць та кожен десятий українець. Проте сюди можуть входити й особи старшого віку, які зупинилися на цьому освітньому рівні і далі не продовжували навчання. Освітній рівень “нижчий від базового” охоплює дітей,

які здобувають дошкільну освіту. Загалом освітній рівень українців у цій країні можна охарактеризувати як добрий.

Литва. Як і в Естонії та Латвії, у Литві після розпаду Радянського Союзу провели два переписи населення у 2001-му та 2011 році. За результатами перепису населення 2001 р. у Литві проживало 22 488 українців, наступний перепис 2011 р. зафіксував уже 16 423 українців [42–43, 53].

Тобто можна говорити про скорочення чисельності української діаспори на 49,8% за міжпереписний період 1989–2001 рр. та на 27% – за 2001–2011 рр. Фактично від перепису населення 1989 р. (зафіксовано найбільшу чисельність української діаспори) до перепису населення 2011 р. українська діаспора скоротилася більше як удвічі (або на 28 366 осіб в абсолютних значеннях). Це пов'язано з виїздом із Литви військовослужбовців та їхніх родин, природним скороченням чисельності населення та інтеграцією в середовище російської діаспори, внаслідок чого відбулася асиміляція представників української діаспори.

У 2001 р. українське громадянство мало 1556 осіб. Результати перепису населення 2011 р. свідчать, що 2067 осіб мають українське громадянство. Вони здебільшого проживають у Вільнюському (31%), Каунаському повітах (23,4%) та м. Клайпеда – (25,4%). Також 0,5% респондентів, які взяли участь у переписі населення, вказали Україну як місце свого народження. За переписом населення 2001 р. Україну як країну народження назвало 20 103 особи, у 2011 р. – 16 648. Якщо за територією проживання тут переважали міські жителі, то за статтю це співвідношення було приблизно рівним – 8097 чоловіків та 8551 жінка відповідно [53].

Чисельність мігрантів та мобільність населення можна встановити за критерієм “проживання за кордоном упродовж року чи довше”. За цим критерієм майже 40% населення Литви проживало в Російській Федерації, 11,7% – у Білорусі, 9,8% – у Великій Британії. По 5% респондентів упродовж року чи більше проживали в Ірландії та Україні, 4,5% – в Німеччині.

Можна зробити висновок, що з Литви відбувається трудова міграція до Великої Британії, Ірландії та Німеччини. Наявність у переліку Російської Федерації, Білорусі та України окреслює головні вектори прибуття мігрантів до Литви, серед яких і

відвідини своїх історичних батьківщин представниками вже наявних діаспор.

Також можна встановити країни-лідери за цим критерієм у різні періоди. До 1989 р. до першої трійки країн входили Російська Федерація, Білорусь та Україна – 58,8%, 17,5% та 6,9% відповідно. Впродовж 1990–1999 рр. населення Литви рік і більше проживало у Росії, Німеччині та США – 39,8, 9,8 та 5,3% відповідно. Появу Німеччини та США можна пояснити процесами трудової міграції із Литви впродовж перших років незалежності. Процеси європейської інтеграції країни вплинули і на переорієнтацію міграційних потоків. Із 2000 до 2011 р. найчастіше вказували Велику Британію, Ірландію та США – 29%, 15,5% та 7,5% відповідно.

За періодом та країною міграції із рис. 19 випливає, що найактивніше до Литви емігрували впродовж 1970–1989 рр. Протягом цього періоду до країни мігрувало понад 40% мігрантів із Росії, Білорусі та України.

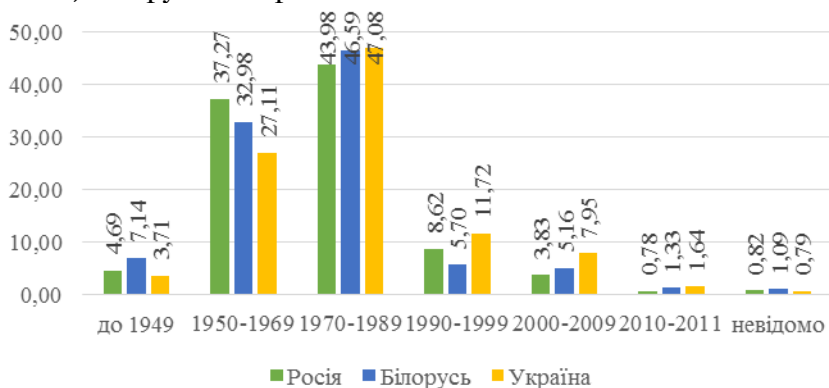

Рис. 19. Період міграції до Литви та країна походження мігрантів за переписом населення 2011 р. [53]

Українці здебільшого проживають у Вільнюському, Каунаському та Клайпедському повітах та Вільнюсі, разом це 76,8% від усієї кількості українців [42–43, 53]. Українська діаспора в Литві урбанізована – в містах живе 85,9% від всієї чисельності українців.

Українці переважно мешкають у містах Вільнюс (32,5%), Клайпеда (19%), Каунас (7,5%), Вісагінас (7%), Шауляй (3,3%) та Панєвежис (1,8%) (наведено дані за переписом 2011 р.) (рис. 20).

Можна чітко виділити кілька міст, де компактно проживають українці, тож розселення української діаспори можна охарактеризувати як компактне.

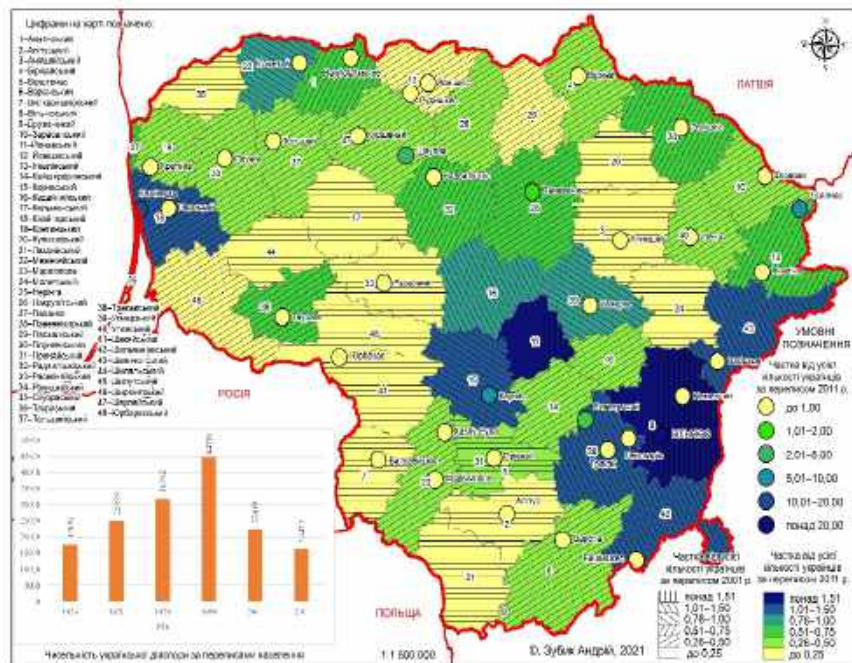

Рис. 20. Динаміка чисельності української діаспори та її розселення у розрізі староств Литви за переписами населення 2001-го і 2011 р.

Частка українців у населенні країни становить 0,54% (за результатами перепису населення 2011 р.), за чисельністю це п'ята етнічна група (після литовців, поляків, росіян та білорусів).

Політика натуралізації етнічних меншин через процедуру набуття громадянства, еміграція із країни колишніх кадрових військових радянської армії дала свої результати: частка титульного етносу зросла із 79,5% (перепис населення 1989 р.) до 84, 2% за результатами перепису населення 2011 р. (рис. 21) [53].

Варто зазначити, що Литва на момент перепису населення 1989 р. була етнічно одноріднішою як порівняти з Латвією та Естонією. Стійкими до етнічної асиміляції виявилися поляки, частка яких незначно скоротилася проти 1989 р. Причиною

цього є те, що Литва та Польща мають спільне минуле, поляки компактно проживають на прикордонних територіях. Незначно скоротилася частка білорусів. Білоруська спільнота Литви поповнюється переважно студентами та політичними емігрантами, які покинули Білорусь через незгоду з політикою президента О. Лукашенка.

Майже вдвічі скоротилася частка росіян та українців. Головною причиною стала еміграція з країни військовослужбовців та їхніх сімей. Окрім цього, ці спільноти пережили зміну поколінь, у віковій структурі переважають особи старшого та похилого віку, а потоки нових мігрантів значно не впливають на поточну ситуацію.

Литва є етнічно одноріднішою країною (рис. 21), як порівняти з Латвією та Естонією, показник етнічного різноманіття не перевищує 30% (29,5% за результатами перепису населення 2000 р.).

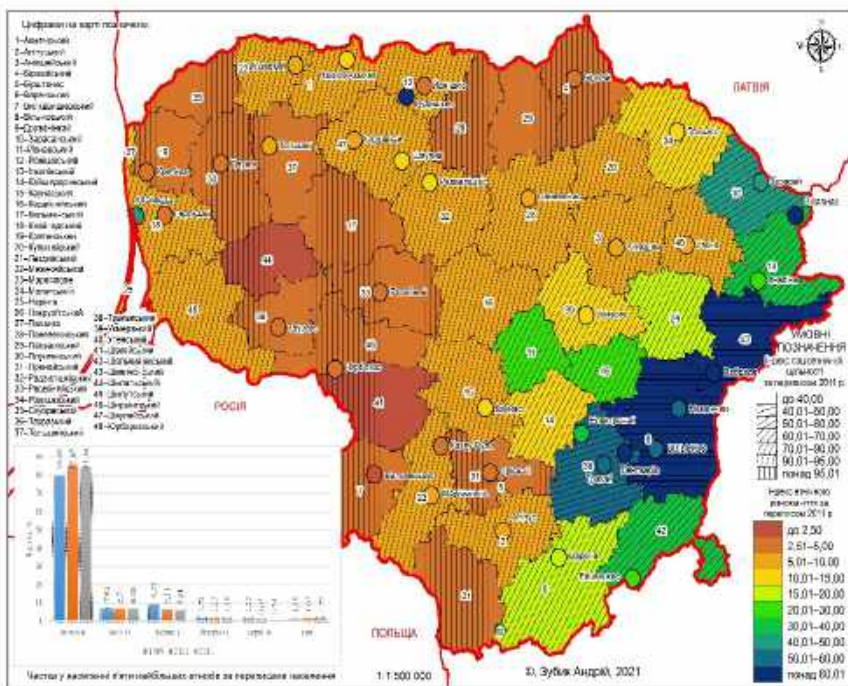

Рис. 21. Частка в населенні п'яти найбільших етносів Литви, індекс етнічного різноманіття та соціоетнічної щільності в розрізі старостів та найбільших міст за переписом населення 2011 р.

Як бачимо з рис. 21, індекс етнічного різноманіття у більшості староств та найбільших міст країни не перевищує 10%. Різноріднішою за етнічним складом населення є південно-східна частина країни (староства, які межують із Білоруссю) та найбільші міста Литви. Показник різноманітності ми розраховували в розрізі п'яти найчисельніших етносів країни. За результатами перепису населення 2011 р. індекс етнічного різноманіття становив 28,4%, тобто за період 2000–2011 рр. етнічний склад населення Литви став одноріднішим. Для окремих повітів Литви значення цього індексу були в межах від 3,8% (Маріямпольський) до 58,2% (Вільнюський).

У місцях компакт-ного проживання українців (Каунаський, Клайпедський, Шауляйський та Каунаський повіти) індекс етнічного різноманіття коливався від 8,4% (Шауляйський) до 58,2% (Вільнюський) (рис. 21) [42–43, 53].

У 1989 р. українці як рідні мови вказували українську – 51,1% від усієї кількості української діаспори, російську – 45,3%, литовську – 3% та інші мови – 0,6% відповідно.

За результатами перепису населення 2011 р. українська була рідною для 32,9% українців. Як рідну мову українці вказували литовську – 6,5%, російську – 48,8% та польську – 0,7%. Помітно, що впродовж періоду 1989–2011 рр. вдвічі зросла частка українців, які рідною назвали литовську, що свідчить про зростання частки змішаних шлюбів і як наслідок цього мовну асиміляцію. На відміну від інших республік Радянського Союзу, частка українців, які вказали російську мову як рідну, зросла лише на 3,5% [42–43, 53].

У розрізі п'яти найчисельніших етносів країни найвищу етномовну відповідність мають литовці – 99,2% литовців вказали мову свого етносу як рідну. Польська є рідною мовою для 77,1% поляків, російська – для 87,2% росіян, білоруська – для 18,4% білорусів. Тобто, крім титульного етносу, доволі стійкими до мовної асиміляції є росіяни та поляки. Щодо відповідей про рідну мову білорусів та українців варто зазначити, що такий результат є більш як закономірним. Серед причин цього можна назвати змішані шлюби, інтеграція українців та білорусів у російську діаспору на основі спільного етнічного походження, регіон походження мігрантів тощо.

Українську як другу рідну мову найчастіше зазначали литовці – 20,1% від тих, хто вказав українську як другу материнську мову, та росіяни – 74,5%.

Незважаючи на значну кількість осіб, які материнською мовою назвали російську, ступінь русифікації українців є меншим, проти азіатських республік колишнього Радянського Союзу. Найпоширенішими мовами, якими розмовляють українці, є литовська – 73,3%, російська – 46,5%, англійська – 25%, польська – 17% та українська – 13,7% [53].

У статевій структурі української діаспори в Литві незначно переважають жінки – 51,7% (за результатами перепису населення 2011 р.). В абсолютних величинах це 7939 чоловіків та 8484 жінки відповідно. Як бачимо з рис. 22, у віковій структурі української діаспори переважають особи середнього та старшого віку. У розрізі вікових груп найбільшу частку становлять особи віком від 50 до 59 років – 23,5% та 21,5% для чоловіків і жінок відповідно. Для порівняння: осіб віком 50–59 років майже вдвічі більше, ніж українців віком до 29 років. Тобто українська діаспора “старішає”, а потоки нових мігрантів та природний приріст не перевищують утрат від зміни поколінь чи асиміляції.

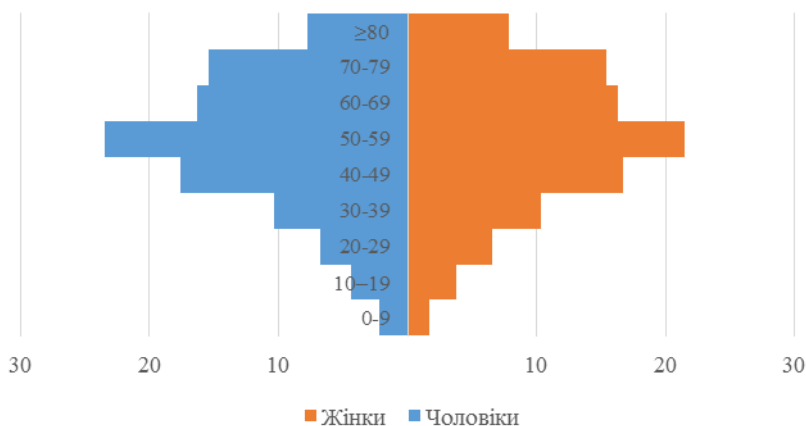

Рис. 22. Статевовікова структура української діаспори в Литві за переписом населення 2011 р. [53]

Це підтверджує визначений нами коефіцієнт старіння для п'яти найчисельніших етносів Литви: литовці – 22,7, поляки – 24,3, росіяни – 30,5, білоруси – 36,9 та українці – 37,5. Тобто українці є “найстарішим” із п'яти найбільших етносів країни.

Більше як п'яту частину української діаспори у країні становлять особи народжені між 1952-м та 1961 роком (за результатами перепису населення 2011 р.). Зважаючи на період міграції до країни (див. рис. 19), можна зробити висновок, що в Литві проживає друге-третє покоління українців (за тривалість життя одного покоління ми взяли 40 років).

На рис. 23 подано відмінності у віковій структурі між титульним етносом та найчисленнішими діаспорами Литви. Найкраще ці відмінності помітні на прикладі вікових груп до 9 років та 10–19 років, де вищою є частка литовців. Низька частка дітей та підлітків у віковій структурі діаспор є закономірною: це може означати зміну поколінь, трудовий характер міграції, де мігранти зацікавлені не в довготривалому перебуванні в країні, а у швидкому заробітку грошей та поверненні на батьківщину.

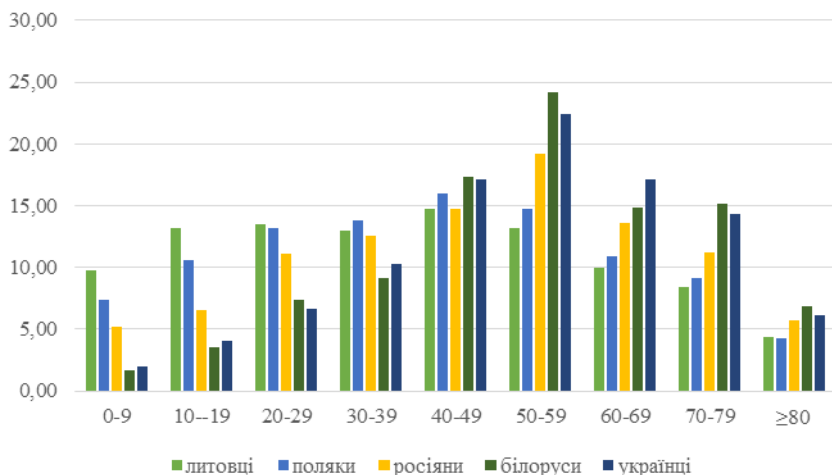

Рис. 23. Розподіл за віковими групами п'яти найбільших етносів Литви за переписом населення 2011 р. [53]

Особливо помітним процес старіння діаспор є в розрізі вікових груп від 50 до понад 80 років. У межах вікових груп 50–59, 60–69, 70–79 та ≥80 років вищою є частка представників найчисельніших етносів, за винятком поляків, показники яких є приблизно співмірними з литовцями. В окремих випадках вищою, як порівняти з титульним етносом, є частка осіб віком від 40 до 49 років (наприклад, поляків, білорусів та українців) (рис. 23).

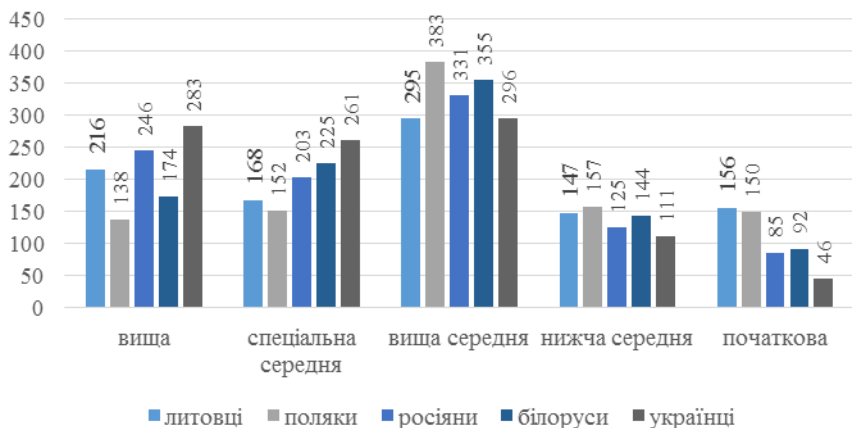

Рис. 24. Освітній рівень представників п'яти найбільших етносів Литви за переписом населення 2011 р. (у розрахунку на 1000 осіб) [53]

На рис. 24 подано освітній рівень п'яти найбільших етносів Литви. На прикладі освітнього рівня добре простежується і вікова структура найчисельніших етносів. Найбільша кількість українців, які здобули вищу освіту, свідчить про те, що у структурі української діаспори переважають особи старшого віку. Це підтверджують і дані щодо часу міграції до країни, мотиви міграції, та й сама вікова структура українців. Спеціальну середню освіту (аналог української професійно-технічної освіти) має 261 із 1000 українців. Зважаючи на особливості спеціальної середньої освіти, бачимо, що вищою кількістю осіб із цим освітнім рівнем є серед росіян, білорусів та українців. Тут власне, йдеться про планове скерування випускників вищих та технічних навчальних закладів на роботу. Український дослідник діаспор Ф. Заставний називав такі діаспори “технологічною елітою”. Тут не можна не погодитися з таким підходом, адже в низці республік колишнього Радянського Союзу українці відігравали важливу роль у функціонуванні цілих галузей економіки.

Значні відмінності у віковій структурі виявляються у кількості осіб, які мають нижчу середню та початкову освіту. Йдеться про дітей, які завершили навчання в 1–4 класах (початкова освіта) та 5–8 класах (нижча середня освіта). Якщо за показником нижчої середньої освіти відмінності є, наприклад 36 осіб на 1000 (литовці та українці відповідно), то кількість осіб

серед українців, які здобули початкову освіту, є втричі меншою від литовців та поляків і майже вдвічі проти білорусів та росіян. Загалом освітній рівень українців у Литві добре відображає вікову структуру української діаспори в цій країні.

Висновки. Підсумовуючи результати нашого дослідження варто зазначити, що українські діаспори у так званих “прибалтійських” республіках колишнього Радянського Союзу мають більше схожих рис, ніж відмінних. Передусім це схожий характер формування, адже масове прибуття українців до Естонії, Латвії та Литви тривало впродовж 1970–1989 рр. та було пов’язане із розподілом на роботу, службою в армії чи проживанням після відбуття покарання в таборах. Зокрема, за цей період до країн регіону прибуло від 47% (Литва) до 56,5% (Латвія, Литва) від всієї чисельності української діаспори. До закінчення Другої світової війни перебування українців у цих країнах не мало такого масового характеру як після її закінчення.

Переписи населення, які регулярно проводять в цих країнах дають змогу дослідити українські діаспори за низкою критеріїв. Зокрема, це розселення, рідна мова, статеві-вікова структура, перебування у шлюбі, джерела доходів, освітній рівень тощо. Також полегшує дослідницьку роботу те, що ці переписи проводилися в один період, що спрощує процес порівняння та більшість критеріїв програм перепису, які проводили в Естонії, Латвії та Литві є схожими.

Сумарно в Естонії, Латвії та Литві за переписом населення 2011 р. проживало 84 794 українці. Порівняно із рештою країн це порівняно невеликі осередки української діаспори. Наприклад у Іспанії проживало 84 136 українців (2011, тут і надалі в дужках подаватимемо рік перепису населення за яким порівнюватимемо чисельність), Італії – 200 730 (2011) чи окремих штатах, наприклад, Пенсильванії, де проживало понад 112 тис. українців (2010).

У розрізі країн регіону в Естонії проживає 26,6% від всієї чисельності української діаспори, у Латвії – 54% та у Литві – 19,4% відповідно. Тобто, понад половина української діаспори проживає у Латвії, і це найбільша українська діаспора в регіоні. Варто зазначити, що українські діаспори в цих країнах переважно проживають у містах, наприклад, у містах Естонії проживає понад 85% від всієї чисельності української діаспори, в Латвії – понад 70% та Литві – 85% відповідно.

Традиційно більшість української діаспори проживає у столицях чи великих містах країн. У розрізі досліджуваної території фактор столиці як головного осередку розселення українців відрізняється, наприклад, у Таллінні проживає понад половина українців у Естонії (51,2%), у Ризі майже половина (49,7%), у Вільнюсі проживає більш як кожен третій українець у діаспорі. Це можна пояснити фактором столиці у тій чи іншій країні, особливостями зайнятості, рівнем заробітної плати, вартістю оренди житла тощо.

У структурі розселення української діаспори в регіоні можна виділити місця компактного проживання українців. Із метою конкретизації цього показника ми визначили показник етнічної компактності. Як бачимо із рис. 25 найкраще етнічна компактність української діаспори виражається у тих адміністративних одиницях, які тяжіють до великих міст. Частково сюди належать столиці країн – Таллін та Рига. Доволі чітко етнічна компактність простежується в окремих містах та адміністративних одиницях, де чисельність українців більша ніж 100 осіб.

Великими осередками проживання українців є Таллінн (11 565 осіб), Кохтла-Ярве (1007), Нарва (1219), Пярну (671), Тарту (891), Рига (22 737), Даугавпілс (1795), Єлгава (1424), Юрмала (1176), Лієпайя (3616), Вентспілс (1693), Вільнюс (5212), Вісагінас (1154), Каунас (1231), Клайпеда (3120) та Шяуляй (547). Як бачимо, це передусім столиці та великі міста – центри повітів, країв чи староств відповідно. Загалом в цих 16 містах сконцентровано понад дві третини української діаспори в регіоні (69,5%). Залежно від країни та адміністративної одиниці кількість українців коливається в межах від 10 до 500 осіб.

Українці проживають у спільнотах де переважає титульний етнос. В розрізі країн цей показник є різним, наприклад, естонці становлять майже 70% населення країни (69,2%, за результатами перепису населення 2011 р.), латвійці – 62,1% і литовці – 84,2% відповідно. На прикладі, Естонії, Латвії та Литви бачимо, що практика натуралізації жителів після розпаду Радянського Союзу виявилась ефективною. Внаслідок еміграції із цих країн найчисленніших етнічних меншин (росіян, українців та білорусів) частка титульних етносів порівняно із результатами перепису населення 1989 р. зросла.

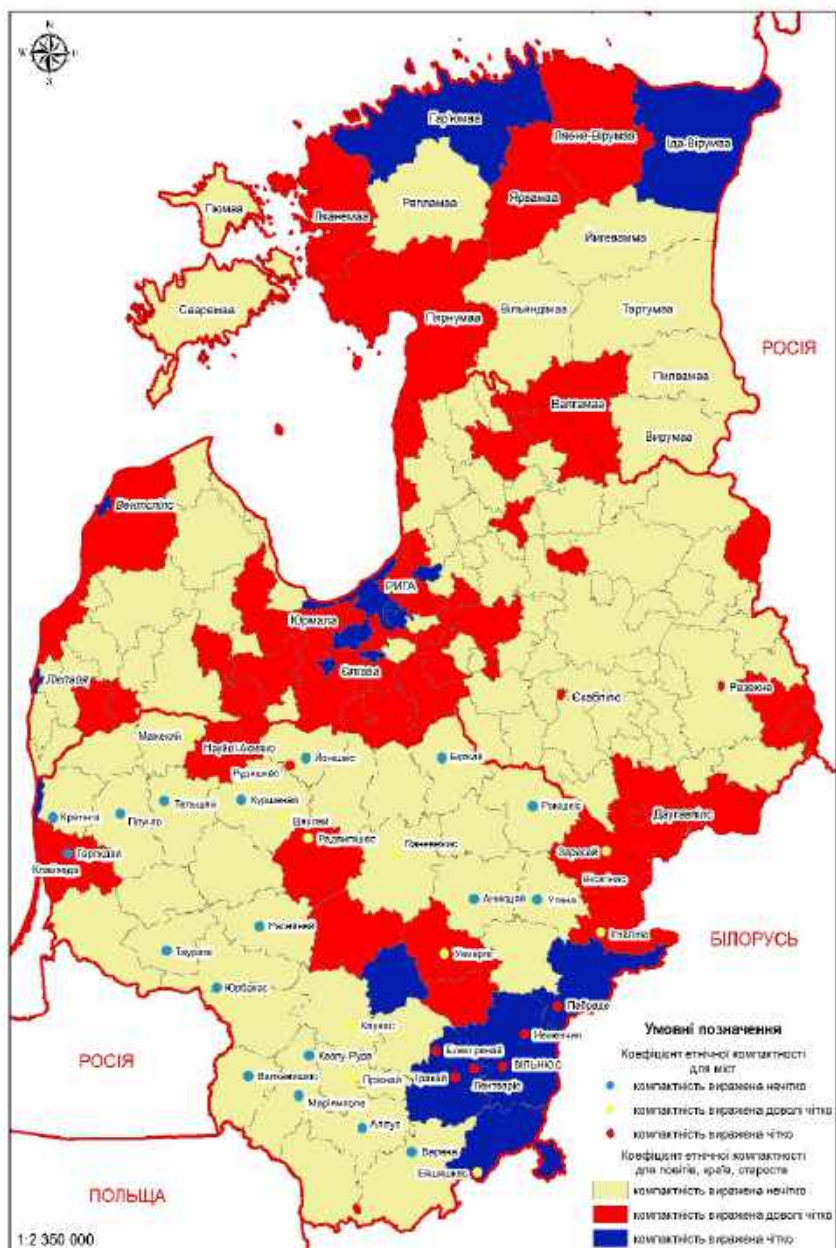

Рис. 25. Показник етнічної компактності української діаспори у країнах регіону за переписом населення 2011 р.

Із огляду на процеси етнічної асиміляції та етнічний склад населення цих країн варто наголосити, що в Естонії та Латвії понад четверту частину населення складають росіяни, для прикладу у Литві їх менше ніж 6%. Тобто, тут швидше можна говорити про русифікацію українських діаспор. З огляду на наявність потужної російської діаспори в країнах регіону, компактне проживання в окремих адміністративних одиницях, підтримка цих діаспор з боку історичної батьківщини зумовлює те, що навколо російської діаспори консолідуються і як наслідок асимілюються менш чисельні українська та білоруські діаспори.

Найбільш етнічно неоднорідною країною регіону є Латвія. Імовірність того, що у двох випадково обраних осіб буде різна етнічна належність становить 54%, в Естонії це 45%, у Литві – 28%. Зважаючи на характер розселення найчисленніших діаспор, тобто їхнє тяжіння до столиць і найбільших міст зумовлює те, що в окремих адміністративних одиницях цей показник не перевищує 20%. Більш різноманітними за етнічним складом населення є столиці та найбільші міста Естонії, Латвії та Литви.

Важливим критерієм на який варто звернути увагу є мовна асиміляція українських діаспор. За етномовними критеріями переписів населення, які проводили в Естонії, Латвії та Литві встановлено, що українці в цих країнах русифіковані. Від 1989 р. зменшується частка українців, які вважають рідною українську мову. Натомість частка українців для яких рідною є російська зростає, також незначно зросла частка українців, для яких рідними є мови титульних етносів країн проживання. Наприклад, у Естонії частка українців для яких рідною є українська знизилась з 44 до 35,5%, у Латвії – з 49,5 до 27,2% (2000 р.) та Литві – з 51,1 до 32,9%. Про низький ступінь інтегрованості українців свідчить те, що українці порівняно із росіянами чи білорусами рідше вказують мови титульних етносів як рідні.

Варто, зазначити, що у віковій структурі українських діаспор у країнах регіону переважають особи середнього та старшого віку (рис. 26–27). Тобто понад третину осіб (38,8% у Естонії, 39,2% у Латвії та 39,6% у Литві відповідно) складають особи віком від 40 до 59 років. Зважаючи на час проведення перепису (2011 р.) це особи, які народилися між 1952 та 1971 роками. Фактично це перше-друге покоління мігрантів, які сформували “кістяк” української діаспори. В порівнянні із представниками титульних етносів у країнах проживання та найбільшими діаспорами можна

стверджувати, що українська діаспора старіє. Це підтверджує і визначений нами коефіцієнт старіння. Такі процеси пояснюємо відсутністю масової міграції після 1991 р., змішаними шлюбами, нащадки яких не ідентифікують себе як українці, еміграція українців з Естонії, Латвії та Литви після розпаду Радянського Союзу. Цікаво, що українці/українки активніше укладають шлюби із представниками російської чи білоруської діаспор, порівняно із представниками титульних етносів.

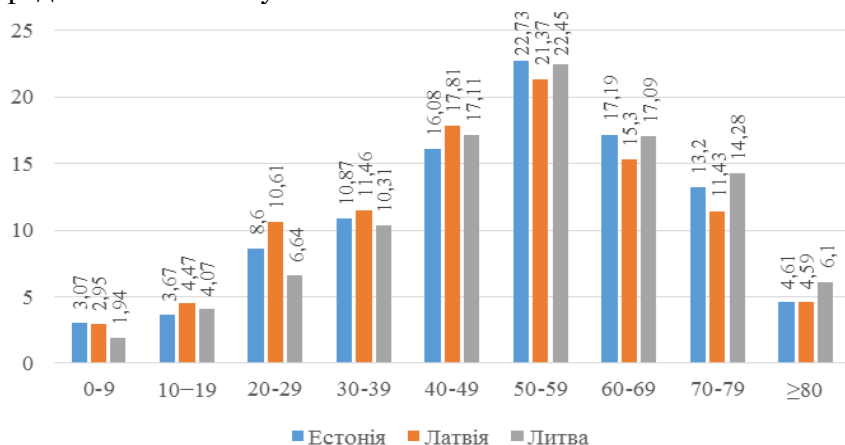

Рис. 26. Вікова структура української діаспори в Естонії, Латвії та Литві за переписом населення 2011 р.

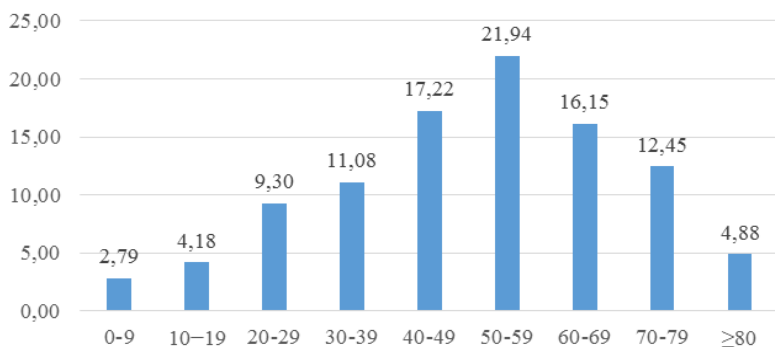

Рис. 27. Загальна вікова структура української діаспори в країнах регіону

Дещо кращий “демографічний запас” має українська діаспора в Латвії. Передусім це можна пояснити її чисельності, адже українська діаспора в цій країні є найчисельнішою.

Відповідно із певною умовністю можна сказати, що “найстарішою” діаспорою в регіоні є українська діаспора в Литві.

Загалом у Естонії, Латвії та Литві важко провести межу між інтеграцією та асиміляцією українських діаспор. Українці переважно проживають у столицях чи великих містах цих країн. Часто українці компактно проживають у регіонах, де переважають росіяни. Це означає, що вони інтегруються/асимілюються з російською чи білоруською діаспорами. До українців, які проживають у сільській місцевості та малих містечках, можна застосувати поняття “інтеграція”: вживаючись у естонське, латвійське чи литовське суспільства, вони зазвичай зберігають українську етнічну належність.

Однією із причин зменшення кількості українців є інтеграція в чисельнішу російську діаспору, відсутність громадянства, процедура набуття якого відбувається через натуралізацію, умовами якої є проживання у країні впродовж п'яти років, знання мови країни, законодавства та закону про громадянство, наявність легального постійного прибутку тощо.

Список використаних джерел

1. Винниченко І. І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис / Житомир: Льонок, 1992. 112 с.
2. Дністрянський М. С. Етногеографія України / Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 232 с.
3. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2001 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2001.htm> (дата звернення 15.02.2021).
4. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2002 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2002.htm> (дата звернення 15.02.2021).
5. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2003 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2003.htm> (дата звернення 15.02.2021).
6. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2004 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2004.htm> (дата звернення 15.02.2021).
7. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2005 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2005.htm> (дата звернення 15.02.2021).
8. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2006 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2006.htm> (дата звернення 15.02.2021).

9. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2007 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2007.htm> (дата звернення 15.02.2021).
10. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2008 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2008.htm> (дата звернення 15.02.2021).
11. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2009 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2009.htm> (дата звернення 15.02.2021).
12. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2010 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2010.htm> (дата звернення 15.02.2021).
13. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2013 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2013.htm> (дата звернення 15.02.2021).
14. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2014 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2014.htm> (дата звернення 15.02.2021).
15. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2015 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2015.htm> (дата звернення 15.02.2021).
16. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2016 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2016.htm> (дата звернення 15.02.2021).
17. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2017 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2017.htm> (дата звернення 15.02.2021).
18. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2018 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2018.htm> (дата звернення 15.02.2021).
19. Етнічний склад населення Естонії за оцінними даними 2019 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2019.htm> (дата звернення 15.02.2021).
20. Етнічний склад населення Естонії за переписом населення 2000 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2000.htm>. (дата звернення 17.06.2017).
21. Етнічний склад населення Естонії за переписом населення 2011 р. URL: <http://pop-stat.mashke.org/estonia-ethnic2011.htm>. (дата звернення 17.06.2017).
22. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2001 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2001.htm> (дата звернення 15.02.2021).

23. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2002 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2002.htm> (дата звернення 15.02.2021).

24. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2003 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2003.htm> (дата звернення 15.02.2021).

25. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2004 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2004.htm> (дата звернення 15.02.2021).

26. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2005 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2005.htm> (дата звернення 15.02.2021).

27. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2006 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2006.htm> (дата звернення 15.02.2021).

28. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2007 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2007.htm> (дата звернення 15.02.2021).

29. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2008 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2008.htm> (дата звернення 15.02.2021).

30. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2009 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2009.htm> (дата звернення 15.02.2021).

31. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2012 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2012.htm> (дата звернення 15.02.2021).

32. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2013 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2013.htm> (дата звернення 15.02.2021).

33. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2014 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2014.htm> (дата звернення 15.02.2021).

34. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2015 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2015.htm> (дата звернення 15.02.2021).

35. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2016 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2016.htm> (дата звернення 15.02.2021).

36. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2017 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2017.htm> (дата звернення 15.02.2021).

37. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2018 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2018.htm> (дата звернення 15.02.2021).

38. Етнічний склад населення Латвії за оцінними даними 2019 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2019.htm> (дата звернення 15.02.2021).

39. Етнічний склад населення Латвії за переписом населення 1989 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic1989.htm> (дата звернення 17.06.2017).

40. Етнічний склад населення Латвії за переписом населення 2000 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2000.htm>. (дата звернення 17.06.2017).

41. Етнічний склад населення Латвії за переписом населення 2011 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/latvia-ethnic2011.htm>. (дата звернення 17.06.2017).

42. Етнічний склад населення Литви за переписом населення 2001 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/lithuania-ethnic2001.htm>. (дата звернення 17.06.2017).

43. Етнічний склад населення Литви за переписом населення 2011 р.
URL: <http://pop-stat.mashke.org/lithuania-ethnic2011.htm> (дата звернення 17.06.2017).

44. Зарубіжні українці / за ред. С. Ю. Лазебника, Л. О. Лещенка, Ю. І. Макара та ін. – К. : “Україна”. 1991. 352 с.

45. Заставний Ф. Д. Східна українська діаспора / Львів : Світ, 1992. 176 с.

46. Зубик А. І. Українська діаспора: суспільно-географічне дослідження // Л. : Простір-М, 2019. 440 с.

47. Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века–1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса // Ин-т рос. истории РАН. М.: Наука, 2006. 658 с.

48. Марунчак М. Українці в СССР поза кордонами УРСР / М. Марунчак. Вінніпег, 1974. 256 с.

49. Трощинський В. П. Українці в світі // К. : Альтер., 1999. 352 с.

50. Eesti Statistika URL : <http://www.stat.ee>. (дата звернення 21.09.2017).

51. Latvijas Statistika URL : <http://www.csb.gov.lv>. (дата звернення 13.07.2017).

52. Lencyk-Pawliczko A. Ukraine and Ukrainians throughout the World: a Demographic and Sociological Guide to the Homeland and Its Diaspora // University of Toronto Press, 1994. 509 p.

53. Lietuvos Statistikos Departamentas URL : <http://www.stat.gov.lt>. (дата звернення 13.07.2017).

Марія Лаврук
доцент, кандидат географічних наук

УКРАЇНОЗНАВЧІ І КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ШКІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ТА ІНТЕГРОВАНІЙ ПІДХОДИ

Модернізація структури і змісту шкільної географічної освіти є складовою частиною стратегії нової української школи, яка враховує в навчальному процесі вимоги динамічного технологічного суспільства і нові соціально-освітні запити громадян України. Основні акценти в сучасному освітньому просторі України передбачають створення умов для формування компетентних молодих громадян, які володіють не фрагментами галузевих знань, а цілісною картиною світобудови, здатні самостійно мислити, безперервно навчатися, вибудовувати власну модель професійної і громадянської поведінки [1].

На виконання цих завдань спрямовані зміни, які відбулись в програмі шкільної географії в останні роки, що передбачають реалізацію в кожній темі, окрім предметних компетентностей, – наскрізних змістових ліній (ключових компетентностей), проведення учнями власних досліджень на географічну тематику, системний підхід до вивчення геопросторових об'єктів, явищ і процесів у рамках інтегрованих курсів. В 2019/2020 н. р. вперше запроваджено в загальноосвітній школі внутрішньопредметний інтегрований курс “Географічний простір Землі” (11 клас), який об'єднав знання з природничої і суспільної географії для системного сприйняття довкілля. Вперше старшокласникам були запропоновані на вибір програми внутрішньоциклової інтеграції “Природничі науки”, а в проєкті типової освітньої програми для 5–9 класів НУШ (Нової української школи), який подано для громадського обговорення у 2021 р., інтегровані курси, зокрема “Природничі науки”, передбачено і для учнів 7–9 класів.

Концептуально новим видом учнівської діяльності, яка передбачена навчальними програмами за 2014–2020 рр. є *дослідження*, які раніше проводились учнями або в рамках їхньої діяльності в Малій академії наук, або з ініціативи вчителів-ентузіастів. Станом на 2020/2021 н. р. навчальною програмою (рівень стандарту) передбачено 23 дослідження в базовій школі (6–9 кл.), а також 19 досліджень в старшій школі (10–11 кл.), на кожне з яких програма пропонує на вибір учня 2–3 теми [4].

Дослідження передбачають самостійну діяльність учнів у вигляді творчої роботи, виконаної в позаурочний час, форму подання якої учень може обирати на власний розсуд. Дослідження рекомендовано виконувати у вигляді міні-проектів, презентацій, есе, усних повідомлень, схем-маршрутів, карт, рефератів тощо.

Дидактична мета дослідження орієнтована на підвищення мотивації до навчальної діяльності учнів загалом, а також сприяє активному розвитку власного пізнавального інтересу до вивчення географії, як практичної науки, шляхом проведення учнями власних науково-пошукових робіт, реалізує ідею зближення шкільної освіти з реальним життям. Як і програмні практичні роботи, які традиційно доповнюють теоретичну частину географічних тем, дослідження спрямовані на розвиток мислення, уміння використовувати на практиці здобуті знання, вирішувати поставлені задачі, виконувати проекти тощо. На відміну від практичних робіт, для яких характерний апробований алгоритм виконання, запропонований вчителем, дослідженням властивий *індивідуальний творчий спосіб виконання і представлення*, самостійне оволодіння учнями різноманітними географічними компетенціями.

Дослідницькі уміння та навички в учнів розвиває вчитель, здійснюючи планомірну та систематичну роботу щодо формування в школярів методичних знань. Головними особливостями методики проведення та виконання досліджень на думку вітчизняних педагогів, є новизна форми роботи, яка мотивує, розвиток індивідуальних здібностей, поєднання наукової і творчої складової виховного процесу; дослідницько-пізнавальна і наукова зорієнтованість учнів, диференціація складності завдань, позитивна емоційна сфера для вивчення географії у школі [5]. Об'єктом основної частини учнівських досліджень є геопросторові процеси та явища своєї місцевості або рідної країни

загалом, тому ці дослідження є краєзнавчими або українознавчими, а за предметною проблематикою вони майже всі міждисциплінарні (табл. 1) [6–12].

Таблиця 1

Українознавчі та краєзнавчі дослідження з географії
(складено на основі джерел 6–12)

Тема дослідження	Міжпредметні зв'язки
1	2
<i>Курс “Україна у світі: природа, населення” (8 клас)</i>	
1. Планування маршрутів за топографічною картою та їх обґрунтування	<u>Інформатика (6 клас)</u> Комп'ютерна графіка Тривимірна графіка Векторне зображення Растрове зображення Графічний додаток DRAW
	<u>Інформатика 8 клас</u> Відображення графічних об'єктів засобами мови програмування.
2. Порівняльна оцінка географічного розміщення України з країнами світу (2-3 на вибір)	<u>Історія України 9 клас</u> Розділ 4. Українські землі у складі Російської імперії в др. пол. XIX ст. Розділ 5. Українські землі у складі Австро-Угорщини в др. пол. XIX ст.
	<u>Всесвітня історія 11 клас</u> Розділ 1. Повоєнне облаштування світу
3. Прогнозування погоди за народними прикметами та порівняння з прогнозом в інтернет-джерелах, ЗМІ	<u>Фізика 8 клас.</u> Розділ 1. Теплові явища
4. Вплив людини на родючість ґрунтів своєї місцевості	<u>Хімія 9 клас</u> Тема 1. Розчини Тема 2. Хімічні реакції Тема 4. Поширеність у природі та використання оксидів, кислот, основ і середніх солей. Вплив на довкілля і здоров'я людини.
	<u>Біологія 9 клас</u> Тема 8. Надорганізмові біологічні системи. Екосистема. Різноманітність екосистем.
	<u>Біологія 10-11 клас</u> Розділ 3. Організмований рівень організації живої природи. Харчові зв'язки, потоки енергії та колообіг речовин в екосистемах. Біотичні, абіотичні та антропогенні (антропогенні, техногенні) фактори

1	2
5. Ландшафти своєї місцевості, їх освоєння і використання. 6. Виявлення ландшафтів у світі, що мають схожість із ландшафтами України	Внутрішньопредметний зв'язок (географія 6–8 класи)
7. Вплив компонентів природи на здоров'я людини. 8. Зміни природи своєї місцевості під впливом діяльності людини	<u>Фізика 9 клас.</u> Розділ 4. Тема Природний радіоактивний фон. Дозиметри. Біологічна дія радіоактивного випромінювання <u>Біологія 8 клас</u> Тема 8. Зв'язок організму людини із зовнішнім середовищем. Сенсорні системи <u>Основи здоров'я 8 клас</u> Тема 2. Безпека в побуті й навколишньому середовищі <u>Хімія 7 клас</u> Тема 2. Кисень. Проблема чистого повітря. Застосування та біологічна роль кисню
9. Ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості	<u>Фізика 7 клас</u> Розділ 2. Русло річки, утворення меандр Розділ 3. Взаємодія тіл. Сила. (Ерозійні процеси) <u>Хімія 9 клас</u> Тема 3. Нітрогеновмісні органічні речовини. Захист довкілля від стійких органічних забруднювачів. <u>Біологія 6 клас</u> Тема 3. Рослини Тема 4. Різноманітність рослин <u>Біологія 7 клас</u> Тема 1. Різноманітність тварин. Тема 4. Організми і середовище існування. Екосистеми.
<i>Курс "Україна і світове господарство" (9 клас)</i>	
1. Проблеми й перспективи освоєння родовищ нафти і газу на шельфі Чорного та Азовського морів	<u>Хімія 9 клас</u> Тема 3. Початкові поняття про органічні сполуки. Вуглеводні

1	2
2. Малі і середні міста України – центри швейного виробництва	<u>Історія 11 клас.</u> Україна і світ (від 1945 р. до сучасності) Розділ 1. Тема 1.7. Повоєнне місто й село Розділ 3. Тема 3.3. Спроби реформувати економіку. Диспропорції господарського розвитку УРСР і напрями реформування економіки. Промисловий розвиток УРСР
3. Українські та імпорتنі продукти в споживчому кошику нашої родини.	<u>Основи здоров'я. 8 клас</u> Розділ 2. Тема 2. Безпека харчування
4. Міські види транспорту свого обласного центру	Внутрішньопредметний зв'язок (географія 8–9 класи)
5. Прояв глобальних проблем у своєму регіоні.	<u>Фізика 9 клас</u> Фізика і проблеми безпеки життєдіяльності людини. Фізичні основи бережливого природокористування та збереження енергії <u>Екологія 11 клас</u> Розділ. Провідні екологічні проблеми. Тема. Проблема забруднення природного середовища та стійкості геосистем до антропогенних навантажень <u>Історія 11 клас: Україна і світ (від 1945 р. до сучасності).</u> Розділ 6. Україна в сучасному світі. Тема 6.5. Постіндустріальне суспільство та виклики сучасності
<i>Курс "Географічний простір Землі" (11 клас)</i>	
1. Прояви сили Коріоліса на річках своєї місцевості	<u>Фізика 9 клас.</u> Розділ 5. Рух і взаємодія. Інерціальні системи відліку. Закони Ньютона.
2. Ресурсний потенціал атмосфери своєї місцевості та приклади його використання 3. Система протидії засухам у своїй місцевості	<u>Хімія 7 клас</u> Тема 2. Кисень. Проблема чистого повітря. Застосування та біологічна роль кисню <u>Біологія 9 клас</u> Тема 3. Принципи функціонування клітини. Фотосинтез <u>Фізика 9 клас</u> Фізичні основи бережливого природокористування та збереження енергії. Альтернативні джерела енергії

1	2
4. Система протидії паводкам, повеням, селям і лавинам в окремих районах України	<u>Фізика 9 клас</u> Розділ 5. Рух і взаємодія. Закони збереження.
5. Чинники порушення широтної зональності на материках та території України	<u>Фізика 8 клас</u> Розділ 1. Теплові явища <u>Фізика 9 клас</u> Фізичні основи бережливого природокористування та збереження енергії
6. Роль транснаціональних компаній у розвитку машинобудівних та хімічних виробництв в Україні	<u>Історія 11 клас: Україна і світ (від 1945 р. до сучасності)</u> Розділ 4. Формування постіндустріального суспільства Тема 4.1. Науково-технічна революція Тема 4.2. Економічні та соціальні зміни у світі в 1960–1980-х рр.
7. Сучасна географія трудової міграції з України 8. Соціальні проблеми монофункціональних міст	<u>Історія 11 клас: Україна і світ (від 1945 р. до сучасності)</u> Розділ 6. Тема 6.1. Україна: труднощі та здобутки державного будівництва Тема 6.4. Євроінтеграційний поступ України <u>Громадянська освіта. 10 клас</u> Розділ: Україна. Європа. Світ. Тема: Інтеграція й глобалізація. Міграційні процеси і Україна <u>Історія 11 клас: Україна і світ (від 1945 р. до сучасності)</u> Розділ 1. Тема 1.7. Повоєнне місто й село
9. Давальницька сировина у швейній індустрії України: позитивні й негативні аспекти для виробників і споживачів 10. Офшорна розробка програмного забезпечення в Україні: основні центри, компанії	<u>Історія 11 клас: Україна і світ (від 1945 р. до сучасності)</u> Розділ 6. Тема 6.5. Постіндустріальне суспільство та виклики сучасності. Глобалізація і проблема розподілу світових ресурсів. “Інформаційна економіка”

В географічних дослідженнях, які за своєю суттю є цілісним підходом до геопросторових явищ, міжпредметні зв'язки відіграють роль основного інструментарію в учнівських пошуках відповідей на проблемні питання “як” і “чому саме так” організовано географічний простір. Тому міждисциплінарний підхід до географічних досліджень покликаний відігравати роль мето-

дологічної бази учнівських пошуків, на оволодіння якої вчитель має спрямувати свої дидактичні зусилля.

Роль міжпредметних зв'язків як дидактичної форми гносеологічного принципу системності, яка є необхідною і суттєвою ланкою сучасних методологічних основ процесу навчання, добре відома вчителям географії. Рівень володіння учнями інструментарієм встановлення міжпредметних зв'язків у пошуках цілісної картини світобудови великою мірою залежить від реалізації вчителем географії міждисциплінарного підходу під час вивчення кожної географічної теми. Встановлення міждисциплінарних зв'язків необхідно здійснювати на стадії складання навчальних планів, програм, підручників і навчальних посібників. На жаль, у діючих навчальних програмах з географії не акцентовано увагу на міжпредметних зв'язках у кожній темі, як це, наприклад, зроблено в програмі з історії. Парадоксально, але факт, що програма найбільш інтегрованого шкільного предмету не враховує основного дидактичного принципу розроблення змісту географічної освіти – принципу міжпредметності. Без реалізації цього принципу не обійтись у дослідженнях, адже з міжпредметністю пов'язані такі необхідні в цій сфері підходи як проблемність, науковість, історизм, політехнізм.

Розглянемо детальніше проблематику українознавчих та краєзнавчих учнівських досліджень з географії і використання в них міждисциплінарних зв'язків. В укладеній таблиці, яка не претендує на вичерпність, ми зазначили ті предмети, навчальна інформація з яких допоможе учням всебічно розглянути запропоновану тему дослідження, актуалізуючи вже засвоєні знання з названих дисциплін, або змотивує їх до випереджального пізнання, що притаманне особливо допитливим учням – потенційним науковцям.

З огляду на можливість застосування в дослідженнях знань з різних предметів важливий хронологічний аспект їх засвоєння учнями. В дидактиці за хронологічним фактором прийнято розрізняти *попередні*, *супутні* та *перспективні* міжпредметні зв'язки (за М.Скаткіним, В.Федоровою та ін.).

До попередніх відносять зв'язки, які визначаються навчальною інформацією двох або більше предметів, вивчення яких передувало поточному навчальному року (семестру). Наприклад в дослідженні на тему “Ресурсний потенціал атмосфери своєї місцевості та приклади його використання” (11 клас) учні можуть

опиратись на попередні зв'язки між знаннями з хімії за 7 клас про кисень та його біологічну роль, з біології за 9 клас про процес фотосинтезу в результаті якого утворюється кисень, з біології за 6 клас, де в темі “Рослини” є факти про кількість продукованого кисню деревами різних порід та віку тощо.

Проте географічних досліджень, в яких учні могли б опиратись на попередні міжпредметні зв'язки, як видно з таблиці 1, дуже мало і вони стосуються головно застосування умінь і знань в реальних ситуаціях. І це закономірно, адже одним із дидактичних результатів учнівського дослідження є встановлення нових, ще невідомих учневі зв'язків. До таких належать супутні зв'язки, які визначаються інформацією двох і більше навчальних предметів, що діють в одні і ті ж синхронні періоди навчального часу (семестру, півсеместру).

Наприклад, в дослідженні на вибір “Вплив компонентів природи на здоров'я людини” або “Зміни природи своєї місцевості під впливом діяльності людини” восьмикласники можуть опиратись на супутні зв'язки між біологією, основами здоров'я та на попередні зв'язки з хімією; в дослідженні “Сучасна географія трудової міграції з України” одинадцятикласники використовують супутні зв'язки з історією. Загалом досліджень краєзнавчого або українознавчого напрямку, які б опирались на супутні міжпредметні зв'язки у 8–11 класах не більше 25 %.

Перспективні зв'язки визначаються як зв'язки, що обумовлені навчальною інформацією двох або більше навчальних дисциплін, які діють на протязі тривалого періоду навчального часу (два, три і більше років). Основна частина досліджень, про які йде мова, передбачає використання саме таких зв'язків. З одного боку, це сприяє розвитку пізнавальної допитливості учнів, а з іншого – може бути перешкодою, через брак теоретичних знань, до ґрунтового розуміння предмета і проблематики дослідження.

Залежно від змісту навчальної інформації науковці диференціюють міжпредметні зв'язки на *фактичні, понятійні і теоретичні*. Два останні види зв'язків особливо необхідні для різнобічного виявлення особливостей предмета дослідження, формування наукового підходу до вирішення основної проблеми пошуку.

Розглянемо це на прикладі дослідження на тему “Вплив людини на родючість ґрунтів своєї місцевості” (8 клас). Для

розуміння суті утворення і функціонування такої складної органо-мінеральної системи як ґрунт та можливі шляхи впливу на його родючість, восьмикласникам необхідно знати низку понять, які вивчають в курсі неорганічної хімії (9 клас) – “кислотне, нейтральне і лужне середовища”, “рН розчину”; “нітрифікація і денітрифікація”, “азотна кислота та її сполуки”, “сполуки фосфору”, “сполуки сірки”. З біології за 10 клас необхідні знання про роль бактерій в екосистемах, значення бактерій у господарській діяльності людини. А роль колообігу речовин у збереженні екосистем, що важливий для розуміння процесу відтворення родючості ґрунту, розглядають у курсі біології аж в 11 класі. Іншими словами, провести восьмикласникові дослідження родючості ґрунтів своєї місцевості та шляхів її покращення без випереджаючої хімічної та біологічної підготовки не можливо.

Проте для більшості програмних тем географічних досліджень учням вистачатиме міжпредметних знань для повноцінного комплексного пошуку. І найважливішу роль у цьому процесі відіграватимуть ще два види зв'язків, які виділяють в педагогічній літературі – це *операційно-діяльнісні* міжпредметні зв'язки, пов'язані з способами пізнавальної діяльності (використання загально-навчальних вмінь, мислительних, творчих, мовних, оціночних) і *організаційно-методичні* міжпредметні зв'язки, які узагальнюють методи, прийоми та форми організації навчання.

Як приклад реалізації організаційно-методичних зв'язків можна навести традиційну для географії екскурсію, яку можна поєднати з міждисциплінарним дослідженням геопросторових особливостей свого краю. Така екскурсія-дослідження відповідає програмі за 8 клас, передбачаючи ознайомлення з об'єктами природи своєї місцевості на завершення вивчення фізичної географії. Ми пропонуємо розширити її об'єктно-предметний зміст, включивши до спостережень і антропогенні об'єкти, пропедевтично залучаючи учнів до бачення внутрішньогеографічних зв'язків, які мотивують до вивчення суспільної географії у 9 класі.

Як приклад пропонуємо зміст польового етапу такої екскурсії-дослідження, яка має назву **“Природа і господарська діяльність в нашій місцевості мовою шкільних предметів”** і розроблена спільно з магістрантом кафедри географії України Сергієм Ванівським в рамках вивчення дисципліни “Міжпре-

дметний підхід у навчанні географії”. Мета і завдання екскурсії-дослідження:

- поглибити знання учнів про природні та антропогені об’єкти своєї місцевості;
- сформувані вміння виявляти взаємозв’язки між компонентами природи;
- навчити учнів застосовувати міжпредметні зв’язки в поясненні природних і суспільногеографічних об’єктів та явищ;
- продемонструвати внутрігалузовий інтеграційний підхід до вивчення географічних об’єктів;
- розвивати географічне мислення;
- виховувати громадянську відповідальність за стан рідного довкілля.

Маршрут екскурсії (загальна протяжність маршруту становить 12 км): 1. школа с. Бабина (Самбірський район Львівської області); 2. газова свердловина (східна околиця села); 3. залізнична станція “Калинів”; 4. місто Новий Калинів (околиця); 5. річка Дністер (околиці села Кружики); 6. сільськогосподарські угіддя на пд.-зх. від села Бабина; 7. високовольтна повітряна ЛЕП та газопровід; 8. річка Стрв’яж; 9. стариця р. Стрв’яж; 10. церква св. євангеліста Іоана Богослова) (рис.1).

Для проходження маршруту учні завантажують в персональні ґаджети карту Google з маршрутом та необхідні комплексні карти. Характеристика кожного об’єкта на маршруті розпочинається з геодезичної прив’язки та місцезнаходження на відповідних картах: фізико-географічного районування Львівської області, карті тектонічній і карті корисних копалин Львівської області, карті рельєфу і корисних копалин Самбірського району.

Локація 1. Школа в селі Бабина як осередок культурно-освітньої діяльності (*Історичний погляд*).

Свою подорож ми розпочинаємо зі школи, яка має досить давню та цікаву історію. Ще в далекому 1817 р. на цьому місці австрійською владою була створена тривіальна школа, яка була найпершою на усій Бойківщині і навчання проводили українською мовою.

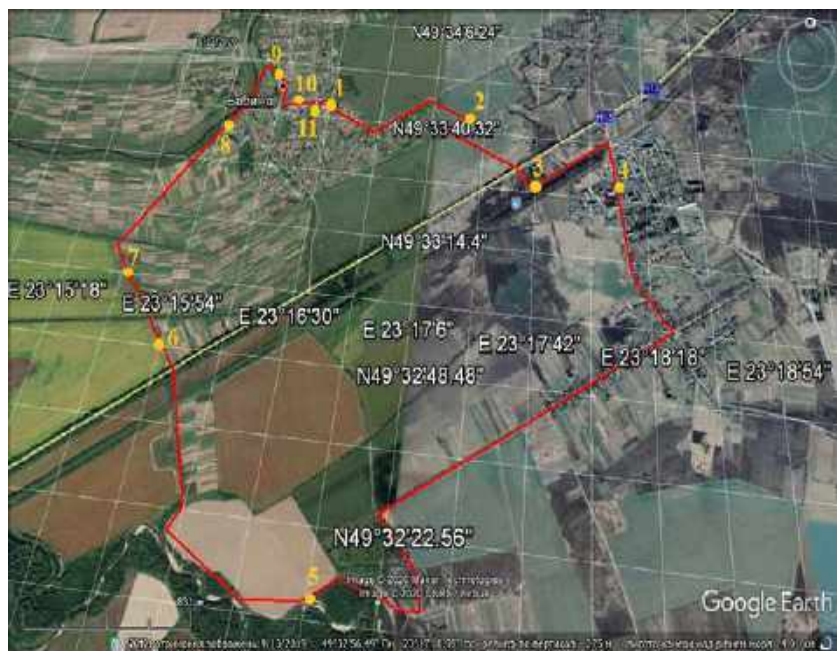

Рис. 1. Маршрут екскурсії на космознімку.
Для прокладання маршруту в Google Earth використано функцію
“побудова маршруту” на космознімку (зв’язок географії та
інформатики)

Рис. 2. Школа на світлині 1951 р.

У школі навчання учнів тривало 2 роки і за цей час вони освоювали знання з основ релігії, вивчали абетку, правопис, читання, рахунки, правильну вимову, звичаї та тлумачили Біблію. Згодом навчання проводили ще й польською та німецькою мовами.

Така форма навчання тривала у школі до 1910 р., поки її не реорганізували у чотирикласну з обов'язковим вивченням української мови і працював тут лише один вчитель. А вже у 1924 р. школа стала шестикласною і деякий час навчання вели польською мовою. Після Другої світової війни відбулися зміни в освітній системі, а саме в школі збільшили кількість вчителів і відповідно кількість навчальних предметів. Тут почали вивчати фізику, географію, арифметику, українську мову та літературу і багато інших дисциплін, а школа стала 9-ти класною. Вже у 1964 р. школа набула сучасного вигляду та стала 10-ти класною, а згодом 11-ти класною та в такому форматі функціонує по сьогодні.

Погляд фізичної географії, хімії, фізики. Далі наш маршрут пролягає в межах *Дністровсько-Передкарпатської фізико-географічної області* (на карті вона позначена цифрою VIII) (рис. 3). Ця область характеризується рівнинними формами рельєфу, помірними кліматичними умовами та різноманітним ґрунтово-рослинним покривом. У *геолого-тектонічному* відношенні наш регіон належить до Передкарпатського прогину (Внутрішня зона), який є молододою альпійською областю опускання земної кори, яка розміщена між Карпатською складчастою спорудою і Волино-Подільською плитою. Передкарпатський прогин почав формуватись на початку неогену у зв'язку з утворенням Карпат. Складений відкладами неогенового-антропогенового віку і є великим нафто-газоносним районом (33 родовища), що охоплює все Прикарпаття. Наша територія належить до Більче-Волицького нафтогазоносного району Передкарпатської нафтогазоносної області Західного нафтогазоносного регіону України.

В основі території, під ґрунтами лежать зім'яті в складки, розламані і зсунуті осадові породи, з якими безпосередньо пов'язані великі запаси природного газу, а під ними на значних глибинах, до семи і більше кілометрів, залягають найбільш древні кристалічні та метаморфічні породи.

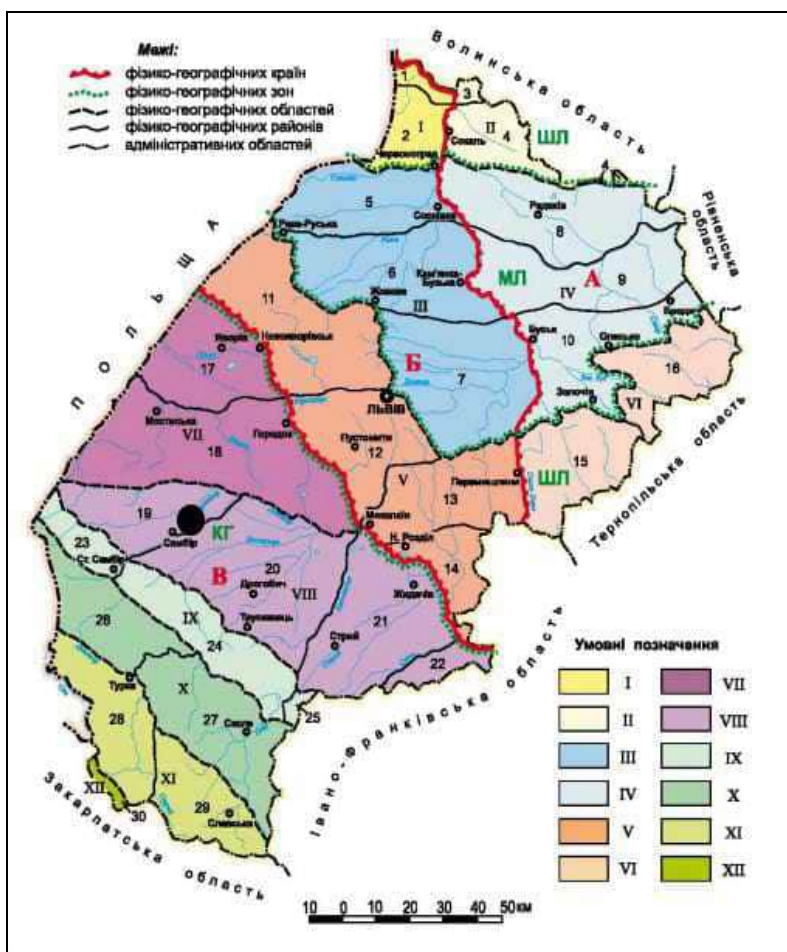

Рис. 3. Фізико-географічне районування (Львівська адміністративна область).

У 9 класі з курсу органічної хімії ви дізнаєтесь, що природний газ – це скупчення газів, що утворилось в надрах Землі при анаеробному розкладі органіки. Основну частку в суміші газів займає метан (формула CH_4). В суміші можуть бути і важчі гази – етан (C_2H_6), пропан (C_3H_8), бутан (C_4H_{10}). Отож природний газ за хімічним складом належить до вуглеводнів.

З фізики за 8 клас ви знаєте, що природний газ легший за повітря майже удвічі, тому при витокі не збирається в низинах, а

[illegible]

У рельєфному відношенні територія нашого маршруту відповідає Передкарпатській височині, а саме *Верхньодністровській рівнині*, яка займає територію в пониззі приток Дністра – Болозівки та Стрв'яжу. Характеризується вирівняним рельєфом, абсолютні висоти 250–300 м. Формування рельєфу

Верхньодністровської рівнини пов'язане з неотектонічними рухами, діяльністю льодовика та інтенсивною роботою рік, результати якої ви можете побачити. В межах рівнини переважні площі займають заплава, перша та друга надзаплавні тераси. Значні площі рівнини заболочені.

Погляд з позиції біології, фізичної географії. На всій території маршруту, для якої характерна значна розораність, природна лучна рослинність представлена в основному такими травами – костриця лучна, вівсюнець лучний, лисохвіст лучний, осот, королиця звичайна, очерет, осока струнка, хвощ, які зростають на дерново опідзолених глеєвих ґрунтах. Для ідентифікації рослин та їхньої подальшої ботанічної класифікації, фотографуємо їхні морфометричні особливості на смартфон.

Локація 2. Газова свердловина.

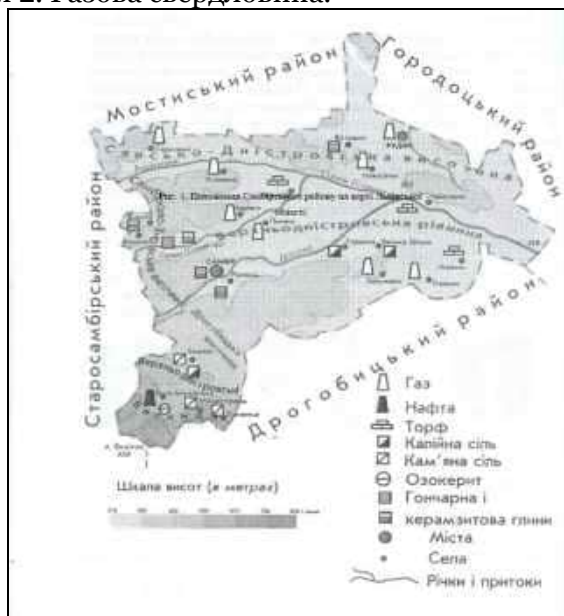

Рис. 5. Карта корисних копалин Самбірського району

Фізична географія та вступ до економічної географії. Наступним місцем огляду експерсії є газова свердловина, яка розташована на східній околиці села. Тут у 1968 р. після багаторічних досліджень, було відкрито газове родовище, яке має назву “Пинянське” і перебуває на балансі одного з шести

підприємств газотранспортної системи України – “Управління магістральних газопроводів “Львівтрансгаз” (УМГ “Львів-трансгаз”). З свердловин щодоби надходить 230–240 тис. м³ газу, а розвідані запаси складають 13,5 млрд. м³. Газ з цього родовища транспортують газопроводами для населення, а також на підприємства та фермерські господарства. Газовидобування в нашій місцевості дозволяє зменшити обсяги газу, який транспортують із-за кордону і споживати його по нижчій ціні.

Рис. 6. Газове родовище “Пинянське”

Оглянувши облаштування газової свердловини ми вирушаємо до залізничної станції “Калинів”, яка розташована за 1 км звідси. Пройшовши луки ми перетинаємо міжнародну автомобільну трасу Н-13 Львів-Самбір-Ужгород, яка є важливою транспортною артерією області та України в цілому, адже по ній здійснюються пасажирські та вантажні перевезення не тільки в межах країни, але й за кордон.

Локація 3. Залізнична станція «Калинів».

Погляд історії та економічної географії. Ми знаходимося на станції “Калинів”, яка розташована на залізничному перегоні Львів-Самбір. Вперше залізнична колія в нашу місцевість була проведена, ще у далекому 1903 р. і по ній курсували паровози, які перевозили пасажирів та вантажі, зокрема деревину та відомі на той час будівельні матеріали.

Рис. 7. Залізнична станція Калинів

Вже у 1967–1968 рр. ця залізнична магістраль була електрифікована і завдяки цьому через неї збільшилися транспортні перевезення. Сьогодні ж по цій залізниці транспортують велику кількість вантажів, більшість з них відправляються за кордон. Щодня тут проїжджають декілька десятків вантажних потягів, які перевозять деревину, вугілля, будматеріали, а також нафту та різні типи рідин. Пасажирські перевезення забезпечують електрички Львів-Сянки і потяги Трускавець-Київ та Солотвино-Львів. З станції Калинів до столиці нашої країни – 651 км, а до обласного центру – 69 км.

Локація 4. Місто Новий Калинів

Погляд суспільної географії. Зараз ми знаходимось у місті Новий Калинів. Це військове поселення, яке було побудоване у 1952 р., а статус міста отримало лише у 2005 р. Однак статус міста є відносним, адже чисельність населення не відповідає тій типізації, на основі якої в Україні присвоюють статус міста (понад 10 тис. осіб), а тут чисельність населення становить лише 4,5 тис. осіб. Цей статус присвоїли лише завдяки військовій частині, яка тут розташована і в ній служить близько 80% населення міста. Тут дислокується 12-та окрема бригада армійської авіації. Це одна з 4-х бригад української авіації, яка веде бойові чергування з повітря в місцях проведення ООС. Також військовослужбовці беруть участь у миротворчих операціях ООН і залучаються до бойових операцій в ДРК, Ліберії та Кот-д'Івуарі.

Рис. 8. Гвинтокрил Мі-8 МТ на базі військової частини у місті Новий Калинів

Локація 5. Річка Дністер (околиці села Кружики)

Погляд фізичної географії. Пройшовши 2 км на пд-зх. від м. Новий Калинів ми опинилися на березі річки Дністер, а саме на її заплаві. Дорога сюди пролягала через 2-гу та 1-шу надзаплавні тераси Дністра, які чітко виражені у рельєфі. Сьогодні вони розорані і зайняті сільськогосподарськими угіддями. Заплава складена уламковим матеріалом, а саме галькою та щебенем. Серед рослинності переважають верболози. Тут заплава різко обривається і добре простежується її геологічна будова, чітко виділяються шари гальки, піску та іншого уламкового акумулятивного матеріалу. Річище Дністра тут звивисте, простежуються стариці, а дно на всю ширину річки заповнене валунами, галькою, гравієм, піском і намулом. Ширина ріки тут до 20-30 метрів, а глибина сягає 2-х і більше метрів. На обмілинах трапляються гравійно-галькові переكاتи та піщані коси.

Локація 6. Сільськогосподарські угіддя на пд-зх від села Бабина.

Погляд фізичної та економічної географії, хімії, біології. Пройшовши вздовж берега Дністра у західному напрямку ми піднімаємось на 1-шу надзаплавну терасу, яка вкрита лучною рослинністю. Пройшовши її ми піднімаємось на 2-у надзаплавну терасу, яка чітко виражена у рельєфі. Тут поширені дерново-опідзолені глеюваті важкосуглинкові ґрунти.

Рис.9. Річка Дністер (околиці села Кружики)

Пригадуємо, що ґрунт – це складне мінерало-органічне утворення на складі і властивостях якого позначаються геолого-геоморфологічні, гідрологічні, кліматичні та біотичні умови місцевості. Щоб з’ясувати властивості ґрунту розглянемо його профіль на заздалегідь підготовленому шурфі на лучній ділянці (рис. 10, 11).

Рис. 10. Орні угіддя на другій надзаплавній терасі Дністра

Рис. 11. Профіль дерново-підзолистого глеюватого ґрунту

Для такого типу ґрунту характерний дерновий процес – інтенсивне гумусоутворення і гумусонакопичення завдяки розкладанню трав'яної рослинності і, особливо, кореневої маси. У профілі такого ґрунту, як бачимо, чітко виділяється шар дерну (10–15 см), далі на глибину 30 см простягається темний гумусовий шар, а глибше (до 60–70 см) простежується горизонт світлішого відтінку – шар вимивання продуктів гідролізу вниз по профілю в умовах гумідного клімату. Ще глибше бачимо горизонт сизого кольору – шар оглеєння. Такий профіль – результат процесів, суть яких допомагає зрозуміти хімія та біологія. Оглеєння – процес перетворення мінеральної ґрунтової маси внаслідок постійного періодичного перезволоження ґрунту з обов'язковою участю анаеробних мікроорганізмів та наявності органічної речовини. Залізо за такого процесу знаходиться в закисній формі (на профілі проявляється як вкраплення рудого забарвлення). Шар вимивання бідний на мул, алюміній, залізо й основи. Для підвищення родючості дерновопідзолистих ґрунтів слід проводити вапнування, вносити підвищені дози органічних і мінеральних добрив, вести боротьбу з водною ерозією, поступово поглиблювати орний шар.

В економічній географії у 9 класі ми розглянемо ґрунт як природний ресурс для агровиробництва. Щоб оцінити якість ґрунтів за їх основними природними властивостями, що суттєво впливають на врожайність сільськогосподарських культур, фахівці-ґрунтознавці проводять бонітування ґрунтів. Для цього

враховують низку показників: 1) вміст гумусу в орному шарі і по генетичних горизонтах; 2) потужність гумусових горизонтів; 3) вміст фізичної глини в орному горизонті. Спробуємо бонітувати ґрунт нашої місцевості. Показники потужності гумусового горизонту визначаються по нижній границі першого перехідного горизонту. В нашому випадку це приблизно 35 см. Дані про вміст гумусу (y %), про вміст фізичної глини (y %) визначають в лабораторії або з матеріалів агрохімічного обстеження ґрунтів. Ми візьмемо відповідні зразки і скористаємось професійною допомогою ґрунтознавців з лабораторії фізико-хімічних аналізів ґрунтів кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів географічного факультету ЛНУ імені Івана Франка. Із зацікавленими ми можемо здійснити туди екскурсію і ви дізнаєтесь про перспективну для України професію ґрунтознавця.

За середнім значенням балу бонітету проводять грошову оцінку ґрунтів для різних видів землекористування: ріллі, пасовищ, сіножатей. Отож з'ясувавши бал бонітету ми дізнаємось, наприклад, скільки коштує 1 га нашої землі під сіножатями. Аналогічний аналіз можна провести і для ґрунту під ріллею.

Ви бачите, що на наших орних землях ростуть переважно зернові та технічні культури, зокрема озима пшениця, жито, кукурудза та ріпак. Урожай, який збирають з цих полів, переважно відправляється на експорт, зокрема ріпак, а інші культури використовуються на місцевих підприємствах та як корм для годівлі тварин. На приватних сільськогосподарських полях, які належать місцевому населенню, вирощують такі культури: капусту, картоплю, моркву, столовий буряк, цибулю та інші. Саме цими культурами майже повністю забезпечують потреби в овочах населення міста Самбора.

Локація 7. Високовольтна повітряна ЛЕП та газопровід

Погляд суспільної географії, фізики, охорони здоров'я. Територією другої надзаплавної тераси проходить високовольтна повітряна лінія електропередач і газопровід. ЛЕП належить до загальнодержавної сітки енергетики України по якій транспортується електроенергія для населення і також незначна частка експортується за кордон.

З курсу фізики ви знаєте, що таке змінний електричний струм, напруга, опір, провідники, ізолятори, як передається електричний струм від генератора до споживача. Повітряна (є ще кабельна) ЛЕП – це один з компонентів електричної мережі, яка

призначена для передачі електричної енергії. Головними складовими ЛЕП є металевий провід, який складається з сталевого осердя (або сучасніший варіант – з композитних матеріалів), що оточене кількома шарами алюмінієвих провідників, по яких і передається змінний струм.

Мережі різних напруг можна розрізнити за зовнішнім виглядом, головню за кількістю ізоляторів. Якщо їх у гірлянді нараховується 8–10 шт, як у нашому випадку, то повітряна лінія має напругу 110 кВ. Лінії з такою напругою призначені для передачі великих потужностей між електричними станціями і великими районними підстанціями для електропостачання великих міст або економічних районів на відстані від 30 до 600 км.

Прислухайтесь і ви почуєте гудіння проводів. Воно має цілком фізичне пояснення. Поблизу поверхні проводів ЛЕП створюється сильне електричне поле. Наявні в повітрі вільні електрони, прискорені у цьому полі, вибивають з навколишніх молекул нові електрони, а ті – наступні. Ця лавина електронів називається коронним розрядом (його можна побачити в сутінках). Він спалахує і гасне навколо проводу зі змінним струмом з частотою 100 Гц. При кожному такому розряді повітря нагрівається і розширюється. Періодичне розширення і стиснення повітря породжує гудіння.

Електромагнітне поле, яке утворюється навколо ЛЕП можна практично використовувати. До такого додумався німецький студент, який сконструював прилад для заряджання акумуляторів у т. ч. від ЛЕП. Світлодіод на приладі показує, коли енергії поля достатньо для заряджання акумулятора, а звичайний акумулятор АА можна зарядити за допомогою такого пристрою за добу.

Для здоров'я людини електромагнітне поле, утворене ЛЕП, має несприятливий вплив, який проявляється занепадом сил, дратівливістю, проблемами зі сном і погіршенням пам'яті. При тривалому перебуванні (місяці-роки) в електромагнітному полі ЛЕП в людей можуть розвиватися захворювання переважно серцево-судинної і нервової систем. За нормами нашої країни санітарною зоною для ЛЕП з напругою 110 кВ, вважається віддаль 20 м, яку екологи радять помножити на 10, оскільки в Україні не ведуть досліджень з впливу ЛЕП на живі організми, а в розвинутих країнах навіть перебування свійських тварин в зоні впливу ЛЕП обмежено.

Щодо газопроводу, то він має міжнародне значення, адже по ньому транспортується газ для населення України з країн Європи, однак зараз він знаходиться на масштабній реконструкції і транспортування газу тимчасово призупинене.

Рис. 12. Реконструкція газопроводу Рис. 13. Високовольтна ЛЕП

Локація 8. Річка Стрв'яж

Погляд фізичної географії, хімії, біології, охорони здоров'я. Пройшовши безкраї поля ми опинилися на березі річки Стрв'яж, яка дугою огинає село із зх. та пн-зх. Це друга за величиною річка в межах району, яка протікає майже паралельно з річкою Дністер. Це ліва притока Дністра. Стрв'яж за характером та швидкістю течії майже не поступається Дністру. Дно річки переважно вкрите товстим шаром алювію. Її ширина тут сягає 10–12 м, а глибина від 0,5 до 3 м.

Заплава річки є досить широкою, на ній переважає лучна рослинність та верболози. Однак заплава зазнала значного антропогенного впливу, адже на ній побудовані захисні дамби, які захищають село від повеней та паводків. Основною проблемою річки є її екологічний стан. В її води щоденно скидають тисячі кубометрів стічних вод з міста Самбора та промислових підприємств, які розташовані вище по течії річки, що призводить до загибелі живих організмів, які тут мешкають. З цією проблемою місцеве населення бореться уже декілька років, однак поки що безрезультатно.

У серпні 2018 р. спеціалістами відділу інструментально-лабораторного контролю проведено лабораторні дослідження відібраних проб поверхневих вод з річки Стрв'яж (с. Бісковичі,

с. Бабина, с. Хлопчиці Самбірського району) та її притоки, річки Дубрівка. За результатами лабораторних досліджень встановлено, що в каламутних водах Стрв'яжу підвищені концентрації азоту амонійного, фосфатів, біохімічного споживання кисню, хімічного споживання кисню, заліза загального, аніонних синтетично-поверхневих активних речовин. Про свідчать наявність цих речовин у воді? Амонійний азот утворюється на першій стадії мінералізації азотовмісних амонійних речовин. При перевищенні граничнодопустимого рівня, він шкідливо позначається на стані здоров'я тварин, зокрема риби, якої тут не видно. Забруднення фосфатами – це наслідок використання населенням миючих засобів, які містять фосфати або ж фосфонати.

При потраплянні у водойми сполуки фосфору викликають швидкий ріст водоростей, особливо синьо-зелених, тому вода в річці має відповідний колір, а її природна біосистеми зазнає значного порушення. В такій воді не рекомендовано купатись – після цього можуть розвиватися шкірні захворювання. Водорості посилено витягують із води розчинений кисень, не пропускають сонячні промені, а від дефіциту кисню починає гинути риба та інші водні біоресурси, від розкладу яких в воду потрапляє велика кількість біотоксинів, а навколо річки поширюється неприємний запах. Отож нам необхідно свідомо відмовитись від використання фосфатовмісних синтетичних миючих засобів.

Рис. 14. Річка Стрв'яж в околицях с. Бабина

Локація 9. Стариця р. Стрв'яж

Погляд фізичної географії. Внаслідок регулювання русла річки у минулому столітті в межах села залишилися фрагменти старого русла – стариці, в народі його називають корито. Зараз

стариця вкрита лучною рослинністю та в багатьох випадках зайнята приватними присадибними ділянками місцевого населення. Однак є місця, де русло практично не змінене і можна простежити чіткий перехід від русла до заплави. В цих місцях часто викопують рештки стародавнього посуду та інших речей побутового вжитку, які в минулому, ймовірно, місцеві жителі викидали в річку, як непотріб.

Рис. 15. Стариця річки Стрв'яз в с. Бабина

Локація 10. Храм єв. Іоанна Богослова

Погляд суспільної географії, історії, християнської етики.
Оглянувши старицю річки, пройшовши 300 м, ми опинилися на подвір'ї храму, який має уже 123 роки. До того тут знаходилась дерев'яна церква з дзвіницею, яка була побудована у 1640 р. без жодного цвяха та з трьома банями. А вже з 1897 р. у тут велично стоїть кам'яний храм святого апостола і євангелиста Іоана Богослова, який не був зачинений в атеїстичні часи, як це робили у навколишніх селах. Тут знаходяться унікальні церковні дзвони, які були вилиті у 1937 р. на замовлення, спеціально для нашої церкви. На них зображені унікальні візерунки та постаті святих, яких немає аналогів у світі. Також у церкві зберігаються нетлінні мощі Спиридона Тримифундського, святого чудотворця, які були привезені сюди влітку 2020 р.

Окрім міжпредметних зв'язків в педагогіці все частіше використовують термін *міждисциплінарна інтеграція*. Це поняття набагато ширше, ніж міжпредметні зв'язки і являє собою процес і результат створення нерозривно сполучного, єдиного, цілісного. У навчанні вона здійснюється шляхом злиття в одному синтезованому курсі (темі, розділі програм) елементів

різних навчальних предметів, злиття наукових понять і методів різних дисциплін у загальнонаукові поняття і методи пізнання, комплексування і підсумовування основ наук в розкритті наочних навчальних проблем [15]. На сьогоднішній день існує дві моделі інтеграції курсу географії з іншими навчальними предметами:

– поєднання різних предметів близьких освітніх областей, які виступають на рівних, але один з них зберігає специфіку, а інші виступають в якості допоміжної основи. Інтеграція при цьому може здійснюватися на різних етапах педагогічного процесу: на рівні змісту, на рівні сфер активності школярів (інтегровані уроки, екскурсії, конференції, проекти). Найбільше напрацювань вчителів географії здійснили у сфері інтегрованих уроків [14];

– створення курсу, що об'єднує кілька предметів з однієї або декількох освітніх областей, причому питома вага змісту різних предметів однакова, а їх взаємопроникнення дозволяє вивести зміст на якісно новий рівень. В цьому напрямку в українській загальній освіті тільки створюються програми інтегрованих курсів, яким активно опираються вчителі-предметники.

Як уже згадувалось, зараз навчальна програма пропонує 4 інтегровані курси “Природничі науки” в які входить географія (10–11 кл.). Ми вибрали для розгляду курс авторства вчителів географії, фізики, хімії, біології (авторський колектив під керівництвом Засекіної Т. М.), який найбільшою мірою, на нашу думку, відповідає другій моделі міжпредметної інтеграції [13]. В цьому інтегрованому курсі також передбачені дослідження (табл. 2).

Таблиця 2

Географічні українознавчі та краєзнавчі дослідження в інтегрованому шкільному курсі “Природничі науки” (10–11 класи)

Тема дослідження	Тема інтегрованого курсу	Форма дослідження
1	2	3
10 клас		
Сейсмічно активні території України і світу	Земля	дослідження

Закінчення табл. 1

1	2	3
Виявлення місцезростань червонокнижних видів своєї місцевості	Біорізноманіття	навчальний проєкт
Зміни біорізноманіття у просторі й часі		дослідження
Заповідна справа в Україні		навчальний проєкт
Роль ландшафту (природи) у становленні духовності народу України		дослідження
7 чудес природи своєї місцевості		навчальний проєкт
11 клас		
Порівняння тривалості життя населення різних регіонів України та країн світу. Виявлення причин їх відмінностей	Людина	дослідження
Розробка оптимального маршруту подорожі по Україні та логістика	Технології	навчальний проєкт
Продукція України, що має екологічний знак		навчальний проєкт
Ресурсозабезпеченість: порівняння України і світу		навчальний проєкт
Порівняти складники економічного потенціалу України та Японії		навчальний проєкт
Діяльність ТНК в Україні та їх вплив на економічний розвиток країни		навчальний проєкт
Транспортна система вашого регіону: як вирішити проблеми? Розумні зупинки		навчальний проєкт
Альтернативні джерела енергії в моїй місцевості		навчальний проєкт
Як підготуватися до подорожі, походу: кілька необхідних суперлайфхаків		навчальний проєкт
Складання карти екологічно проблемних об'єктів (власного подвір'я, регіону проживання, України		навчальний проєкт

Інтегроване навчання за “темами”, а не з предметів пропонує STEM-підхід, який поєднує у собі проєктний та міждисциплінарний підхід.

Необхідність впровадження STEM-освіти (акронім англійських термінів Science, Technology, Engineering, Mathematics – “природничі науки”, “технологія”, “інженіринг”, “математика”) в Україні закріплено в урядовій постанові 2020 р. [2]. Нині в освітньому просторі вже говорять про STEAM-освіту, додаючи до звичного переліку ще й Arts – мистецтво (Science, Technology, Engineering, Arts and Mathematics) та про STREAM-освіту (Science, Technology, Reading+WRiting Engineering, Arts and Mathematics – акронім слів “природничі науки”, “технологія”, “читання +письмо”, “інженіринг”, “мистецтво”, “математика”). З іншого боку R в аббревіатурі STREAM можна трактувати як Research (дослідження). І в цій моделі освітяни мають можливість перетворити школу-фабрику в школу-лабораторію.

Таблиця 3

Предметні і міжпредметні компетентності в STEAM-освіті

STEAM	Предмет	Предметні і міжпредметні компетентності
S	географія	фізико-географічна характеристика генезису мінеральних джерел краю
	хімія	хімічний склад мінеральних вод
	охорона здоров'я	вплив мінеральних вод на фізіологічний стан організму людини
	українська література	художні образи карпатського фольклору
T	інформатика	створення і опрацювання текстових, графічних документів. Створення презентацій
E	трудове навчання	оформлення джерел у стилі художніх образів карпатського фольклору
A	краєзнавство, образотворче мистецтво	розроблення дизайну для трьох джерел своєї місцевості
M	математика	розрахунок кількості і вартості матеріалів до джерела “Мавка”

Вчитель географії може використовувати STEM-методики для реалізації проєктної та дослідницької діяльності в школі, створюючи для учнів такі можливості, які дозволяють їм бути більш активними, зацікавленими у власній освіті. За STEM-методикою в центрі уваги знаходиться практичне завдання чи проблема. Учні вчаться самостійно знаходити шляхи вирішення проблем, аналізувати, робити висновки.

Розглянемо фрагмент проєкту **“Мінеральні джерела мого краю”**, який розробила магістрантка Олександра Назарчук у стилі STEM and Arts для рідної місцевості у Свалявському районі Закарпатської області.

Рис. 16. Ескіз джерела “Мавка”

Рис.17. Джерело для оформлення

Рис. 18. Ескіз для джерела “Криничниця і Хуха”

Рис. 19. Джерело “Драчинський квас”

Рис. 20. Ескіз для джерела “Лісовик і Болібошка. Рис. 21. Джерело в центрі села Пасіки

Обчислення вартості матеріалів для оформлення джерела “Мавка”.

Кількість дерева на виготовлення фігури розміром 200см:100см:100см–2000000 х 0,96=1920000см³=1,93 м³. Середня вартість кругляка – 8500 грн/м³. Вартість дерева на фігуру – 16320 грн. Вартість 6 л лаку для покриття виробу – 5000 грн. Вартість інструментів для різьби по дереву від 2000 грн. Вартість банки фарби об’ємом 2,7 літра – 2 334,32 грн, а для виробу потрібно чорна, зелена та червона фарби загальною вартістю 7002,96 грн. Таким чином повна вартість виробу – 30 322 грн.

Як альтернативу фундаментальному оформленню місцевих мінеральних джерел з ділового дерева можна запропонувати оформлення за запропонованими ескізами з гілок та коренів дерев, зібраних у місцевому лісі. В такому випадку проєкт стане фінансово дешевшим в 5–6 разів, проте значно зростають затрати часу, необхідного для збору необхідного матеріалу.

Основні проблеми реалізації міждисциплінарного та інтегрованого підходів до досліджень з географії в сучасній українській загальноосвітній школі на нашу думку наступні:

1) структура шкільних курсів географії і відповідно навчальні програми наразі не враховують основного дидактичного принципу розроблення змісту географічної освіти – принципу

міжпредметності. Звідси і наявність курсу “Загальна географія” – інтегрованого за своїм змістом, у 6 класі, в якому учні ще не вивчають основних природничих предметів – фізики, хімії;

2) необхідність включення в навчальну програму розділу “Методика географічних досліджень” (бажано на початку кожного курсу), який би формував в учнів компетенції дослідника, розкриваючи основні методи спостережень, пошуку інформації та опрацювання отриманих результатів, а також способи між-дисциплінарних підходів до вивчення географічних явищ;

3) підготовка вчителів, здатних викладати інтегровані курси;

4) видання підручників та посібників з міждисциплінарним підходом до вивчення геопросторових питань.

Міждисциплінарний підхід до географічних досліджень покликаний відігравати роль методологічної бази учнівських пошуків, на оволодіння якої вчитель має спрямувати свої дидактичні зусилля.

Список використаних джерел

1. Нова Українська школа : Концептуальні засади реформування середньої школи, 2016 рік. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

2. Концепція розвитку природничо-математичної освіти (STEM-освіти) до 2027 р. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 05 серпня 2020 р. № 960-р – Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-koncepciyi-rozvitku-a960r>

3. Барановська О. В. Реалізація міжпредметних зв'язків у старшій школі: дидактичний аспект // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: “Педагогіка. Соціальна робота”. – 2016. – Випуск 2 (39) – с. 15–17

4. Географія та економіка. 6–11 кл.: навчальні програми, методичні рекомендації про викладання навчальних предметів у закладах загальної середньої освіти у 2019/2020 навчальному році / Укладач Р.В. Гладковський. – Харків : Вид-во “Ранок”, 2019. – 192 с.

5. Машкіна В. В. Дослідження як практична складова шкільної географії. / В. В. Машкіна, Д. П. Пироженко // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – 2017 – Вип. 25. – С. 40–45. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pbgo_2017_25_12

6. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Біологія. 5-9 класи. – Режим доступу:

<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>

7. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5–9 класи. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>

8 Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Основи здоров'я 5–9 класи. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>

9. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Фізика. 5–9 класи. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>

10. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Хімія. 5–9 класи. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>

11. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Всесвітня історія 11 клас. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

12. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Україна і світ (від 1945 р. до сучасності). 11 клас. – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

13. Природничі науки. Інтегрований курс. 10-11 клас. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти – Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

14. Солошенко О. Інтегровані уроки географії. 8–9 класи / О. В. Солошенко, А. І. Сокальський; упоряд. Ж. М. Сташко. – Київ : “Видавничий дім “Перше вересня”, 2019. – 120 с.

15. Чорна О. Г. Інтеграційні тенденції в процесі підготовки майбутнього фахівця / О. Г. Чорна // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія педагогічна. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Вип. 16: Формування професійних компетентностей майбутніх учителів фізико-технологічного профілю в умовах євроінтеграції. – С. 122–124.

Оксана Стецюк
доцент, кандидат географічних наук

НАРОДНЕ МАРКІЯНОВЕ СВЯТО НА БІЛІЙ ГОРІ

Львівщина є батьківщиною багатьох відомих особистостей. Маркіян Шашкевич багато зробив для свого рідного краю, хоч і прожив недовго, усього 31 рік. Поет, письменник, перекладач, священник УГКЦ, культурно-громадський діяч, його часто називають “Будителем” галицької та національної свідомості. Похований о. Маркіян у Львові на Личаківському кладовищі, а його мала батьківщина (с. Підлисса тодішнього Золочівського повіту) з 1911 р. стала місцем масового паломництва свідомих українців.

Народне свято на честь Маркіяна Шашкевича було започатковано у 1911 р., коли встановлено пам’ятник на Білій горі (гора в північно-західній частині низькогірного пасма Вороняки) біля Підлисса, який став символом прагнення до правди, освіти та прогресу. Участь у щорічному “Маркіяновому святі” для людей набуло неабиякого патріотичного значення та виявом шани до духовного просвітителя. Згодом, із відродженням української незалежної держави сюди почали здійснювати масове паломництво саме у першу неділю серпня щороку.

Спробуємо детально розглянути процес спорудження та встановлення пам’ятника Маркіяну Шашкевичу, адже на початку двадцятого століття це стало знаковою подією для українського народу.

Джерельною базою розвідки про народне свято слугували численні наукові та літературні публікації в українських та діаспорних виданнях, зокрема, газети “Діло”, “Львівські вісті”, “Українські щоденні вісті”, “Воля народу”, бюлетеню “Шашкевичіяна”, опубліковані спогади місцевих громадських діячів тощо.

Пам’ятник було споруджено та урочисто відкрито у неділю 29 жовтня 1911 р. Свято в честь Маркіяна Шашкевича відбувалося

до 1941 р. включно. Відновилися святкування на Білій Горі у серпні 1989 р. і відтоді вони проходять щорічно. Офіційне свято на знак шани Маркіянові Шашкевичу часто перетворювалося в неофіційні акції вияву національної свідомості та протесту проти національної дискримінації.

У 1911 р. українці готувалися відзначати 100-літній ювілей з дня уродин Маркіяна Шашкевича. По всій Галичині організовувалися ювілейні комітети, друкувалися тематичні статті, брошури, численні відозви, інформації, виголошувалися промови на вічах, священницькі проповіді, проводилися “Маркіянові свята”, урочисті вечори, встановлювалися пам’ятні таблиці, зокрема на церквах. У результаті цього відбувся зріст національної свідомості.

Є думки, що автором ідеї встановлення пам’ятника Шашкевичу на Білій Горі є о. Данило Танячківч, яку він висказав на празнику в с. Ожидів на Чесного Хреста 1895 р. під час виголошення проповіді, вказавши хрестом на Білу Гору зі словами: “На цій горі повинен стати Хрест, який показуватиме дорогу нашого національного відродження” [11, с. 115]. Інші джерела говорять, що така думка отцем була висловлена у 1904 р. [24, с. 34].

На теренах Золочівського краю утворився комітет будови пам’ятника Маркіяна Шашкевича на чолі з Володимиром Кальбою, парохом Соколівки.

Перша пожертва на будівництво пам’ятника була складена ще 16 липня 1904 р. у Народному домі Олеська. Проте, станом на 1.09.1910 р. було зібрано лише 187.45 корон. “Та від сего часу (мається на увазі 1904 р. – авт.) до серпня 1911 р. зібрано на сю ціль всего сто кілька корон, і ніхто не здавав собі справи з того, який хрест, за які гроші, а навіть і коли ставити... мабуть призабуто о тім, бо зібрано аж сьмішно мало” [24, с. 34].

Тому у 1911 р. Товариство «Просвіта» почала активну кампанію по збору коштів. У пресі було оголошено про збірку пожертв на будову пам’ятника. В актах Товариства є занотовано загальний кошт пам’ятника 8.623.15 корон, в тому числі була позиція позички в сумі 3.774.15 корон . [18, с. 20].

До комітету побудови пам’ятника увійшли такі особи: о. В. Кальба як голова; М. Балтарович – судовий радник у Золочеві, заступник голови; о. А. Левицький з Олеська – скарбник; о. Л. Тарнавський – парох Підлисса – господар комітету; о.

В. Цебровський – парох Кутів; о. Т. Дуткевич – парох Цішок; о. Ю. Дуткевич – парох Дуб'я; о. д-р. С. Юрик – парох Золочева; о. І. Зельський – парох Козлова; д-р. К. Танячкевич – лікар у Золочеві; А. Скобельський – суддя в Золочеві; В. Йойко – суддя в Золочеві; д-р. Т. Ваньо – адвокат із Золочева, К. Почапський – вчитель у Юськовичах, Т. Заяць – учитель у Кутах, М. Загульський – господар у Розважі . [11, с. 116–117].

Пірамідальний Шашкевичів хрест на Підлисецькій горі за проектом архітектора Олександра Лушпинського в стилі українського модерну було виготовлено у Львові у слюсарній майстерні “Стефанівський Михайло і Стефанія”. На ньому навіть є відповідний напис. “Виготовляли хрест частинами, а наприкінці склали, щоб переконатися, чи все добре зроблено. Тоді він займав усю нашу вулицю й нагадував малу Ейфелеву вежу – згадує пані Марта Корвацька, онука Михайла Стефанівського” . [7, с. 10]. Біля пам’ятника у вигляді високої залізної вежі мало бути насипано традиційну народну могилу (курган).

Замовлення було зроблено 29 вересня 1911 р. Проте, комітет мав великі переживання, чи встигнуть виконати всі роботи. Адже камінь призначений на будову виявляється невідповідним, пожертви на пам’ятник (на відозву комітету з дня 17/8 1911 ч. 182) плывуть скупо, настають морози, вкрадається зневіра, чи все буде готове.

“Точно 15 днів перед святом, коли ще камінь на камені не стояв, важився голова комітету оповістити товариству “Прогресу” а опісля загалові, що пам’ятник Маркіяна буде готовий дня 29 жовтня 1911 р. і що на сей день назначує комітет святочний обхід у Підлисю. Се була відвага, але треба було і чути в собі силу сповнити те, що прилюдно оповіщено. І справді, на день 29 жовтня все вже готове, все потрібне, пороблено. Велика в тім заслуга живого комітету” . [24, с. 36].

На самому верху Білої Гори господарі з Підлисся Василь, Антін і Роман Стефанів подарували під будову пам’ятника свої земельні ділянки.

Залізний хрест високий на 18 метрів, а основа широка на 4 метри. Хрест спочиває на кам’яному, семиметровому фундаменті, так що висота пам’ятника становить разом 25 метрів, тобто стільки, як 5–поверхова кам’яниця . [17].

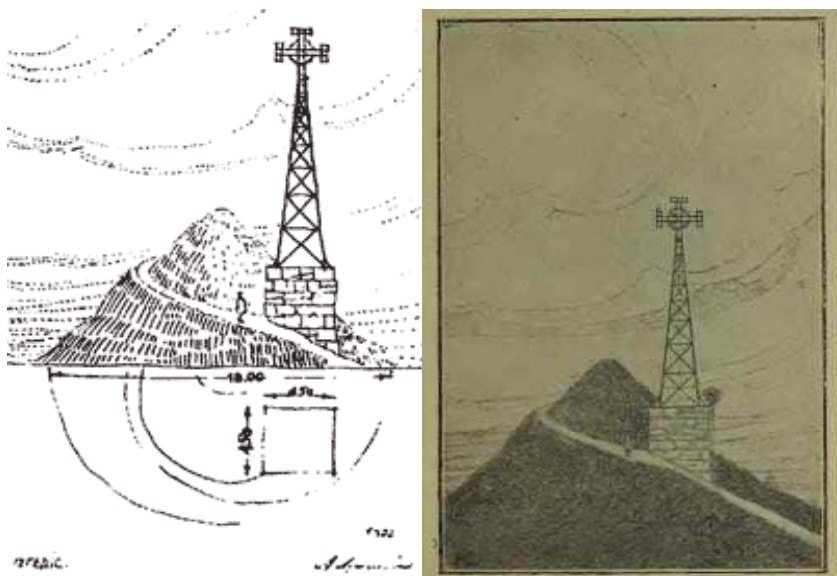

Рис 1. Проєкт пам'ятника Маркіяну Шашкевичу на Білій Горі, 1911 р., архіт. О. О. Лушпинський. Авторський кресленик . [32].

Федір Заяць, учитель з Кутів, був диригентом об'єднаного хору із 256 хористів, котрий виступав на відкритті пам'ятника у 1911 р., та описав цю важливу подію для цілого краю у своїх спогадах. Є також розлогий репортаж про Маркіянове свято у Підлиссі (1911 р.) в українській газеті "Діло" №241 від 30.10.1911. У 1911 р. коштом і заходом Товариства "Просьвіта" було видано книгу "З Маркіянових днів (спомини)", під ред. Івана Брика, де вміщено окрему статтю присвячену відкриттю 29 жовтня 1911 р. пам'ятника о. М. Шашкевичу

За приблизними підрахунками на святі відкриття пам'ятника Маркіяну Шашкевичу на Підлиській горі 29 жовтня 1911 р. зібралося близько 15 000 тис. осіб, близько 20 церковних процесій, 50 читалень і 20 інших товариств з околиць, представники різних навчальних закладів з цілої Галичини (рис. 2). Зі Львова на замовлення Львівського Товариства "Сокіл-Батько" їхав спеціальний поїзд, яким прибуло майже тисячу осіб.

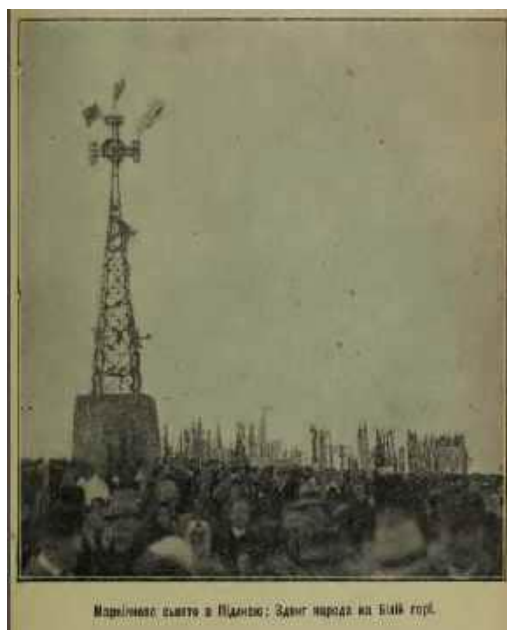

Рис. 2. Маркіянове свято в Підлісся:
здви́г наро́да на Бі́лій го́рі (1911 р.) . [24, с. 39]

Голова комітету о. Володимир Кальба вітав на залізничному вокзалі о. митрата Туркевича, о. митрата Подолинського, які приїхали взяти участь у посвяченні пам'ятника. Від імені духовенства високих гостей під Підліською горою вітав декан о. А. Левицький.

Із самого ранку на станцію Ожидів прибували спеціальні поїзди, які привозили гостей на свято з різних куточків Галичини. "Гості уставлялися в ряди й ішли походом на Білу Гору. Похід очолювала кінна чота (бандерія), складена з членів товариства "Січ" та "Сокіл". В поході, що розтягнувся на півтора кілометра, що сто метрів ішли трубні оркестри. В 10 год похід зупинився під пам'ятником, на якому в подувах осіннього вітру лопотіли синьо-жовті прапори" . [11, с. 118].

Торжественну Службу Божу відправив о. митрат Туркевич зі Львова в оточенні численного духовенства, потім відправлено панахиду, під час якої співали вихованці духовної семінарії зі Львова. По відправі слово взяв О. Туркевич, далі процедура відкриття пам'ятника продовжилася промовою голови комітету будови пам'ятника о. Володимира Кальби, котрий спробував

окреслити найважливіші заслуги Маркіяна Шашкевича у національному відродженні Галичини, зокрема сказав: “Цей пам’ятник нехай нам усе, як нині, нагадує ім’я й ідею Маркіяна, хай стане посестрою Тарасової могили, і сюди хай спішить кожний зачерпнути віри і надії в кращу долю народу. Високо піднесене знам’я хреста хай благословить всьому українському народові дійти через хрест до воскресіння” [17].

Після численних промов і вітань учасники дійства спустилися з гори до Маркіянових дубів в селі Підлисся. При колодязі в садибі, де народився Маркіян Шашкевич, відбулося водосвяття, а після того хор під керівництвом Федора Заяця заспівав дві кантати С. Людкевича. Збірний хор складався із читальня них хорів таких сіл: Кути, Соколівка, Олесько, Ожидів, Розваж, Бужок, Білий Камінь, Ушня, Сасів, Підгайці, Юськовичі і Цішки. Насипання могили-кургану біля пам’ятника планувалося зробити на наступний рік у 1912 р.

Товариство імені Маркіяна Шашкевича в Золочеві утворилося 17 грудня 1911 р., провівши свої установчі збори в кімнаті “Руської Бесіди” в Золочеві. [23, с. 60]. Учасники товариства поставили собі за ціль: “Зберігати й збирати пам’ятки, що відносяться до життя і культу Маркіяна, берегти його пам’ятник на Білій горі й улаштовувати там рік-річно Краєве Маркіянове свято” . [34, с. 195]. Перший статут Товариства було підготовлено на основі статуту товариства “Руська Бесіда” у Львові, й схвалено на нараді 31.12.1911. Перші загальні збори Товариства відбулися 14.03.1912 р.

Ця організація опікувалася хрестом на Підлиській Білій Горі, на пожертви викупила решту територію цілої Білої Гори, планувала перенести тлінні останки Маркіяна на Підлиську Гору та закласти музей імені Маркіяна Шашкевича.

6 червня (четвер) 1912 року після Служби Божої, панахиди за душу о. Маркіяна та віча з численними посольськими звітами та промовами, відбулося насипання кургану (за споминами Федора Заяця). Для визначення місця, на якому мали насипати курган приїхав проєктант пам’ятника О. Лушпинський. Кожний із присутніх вважав за свій обов’язок завезти на курган тачки землі, із каменолому, що був недалеко пам’ятника . [11, с. 120]. Напевно, робота по насипанню кургану не могла відбуватися у неділю, і тому це дійство було заплановано на четвер – будній день.

В роки I світової війни російські війська рили окопи недалеко пам'ятника, курган розкинено, далі розмито дощами. Залізну конструкцію хреста частково було ушкоджено артилерією під час боїв.

Історичні джерела стверджують, що у ході Чортківської офензиви (наступальної військової операції Української Галицької Армії, здійсненої в період з 7 по 28 червня 1919 р. під час польсько-української війни в Галичині 1918–1919 рр.) 23 червня біля Підлисса на Білій горі розгорівся нерівний бій. Вважається, що Курінь стрільців з бригади УГА за підтримки 2-ої артилерійської батареї (10 гарматного полку) сотника Володимира Галана відбивав численні атаки польських уланів [33].

Проте, у мемуарах сотника Володимира Галан при описі бойового шляху його 2-ої батареї згадуються бойові дії біля с. Нище, с. Колтів, с. Білий Камінь, м. Сасів (25.06.1919), Золочів (26.06), с. Почапи, Белзець, Скварява (27.06.1919) [8]. Якби гармати стояли на Білій Горі біля хреста Маркіяна Шашкевича, то це напевно б запам'яталося сотнику, і він обов'язково описав цю подію. Отже, він міг зі сторони Білого Каменю прикривати курінь піхоти 10 Янівської бригади (I Корпусу), що захоплював Ожидів і Белзець 25 червня 1919 р., саме тоді було здобуто панцерний поїзд із 2-ма вагонами крісової муніції [30, с. 422].

I-ий Корпус дійшов в часі червневого проти наступу до лінії Княже, Белзець, Ожидів, а відтак даліше на право до лінії залізничного шляху Красне-Броди [31, с. 33].

В районі Білого Каменя саме тоді оперувала 10-та бригада під командою сотн. Франці Кондрацького [8, с. 79]. Проте, який саме піхотний курінь там був наразі нам не відомо. 10 Янівська Бригада включала п'ять куренів піхоти і один гарматний полк (10), що складався із 4 батарей. Командантом 2-гої батареї був пор. (вже сотник) Володимир Галан [31, с. 54].

“З дивного веління долі на Білій Горі під час війни загинуло в бою кількох вояків-українців, і ці вояки спочили вічним сном під крилом Маркіянового хреста... Наче б доля хотіла об'єднати два символи – символ відродження культури із символом боротьби за політичні права українського народу; наче б доля хотіла звести ці символи, поставити біля себе, щоби ми могли бачити наглядні докази нашого росту, сили і походу до кращого. Бо нарід, який сто літ тому видав в українській мові першу книжку – “Русалку Дністрову” – й соромився своєї мови, а за сто літ розвинувся

настільки, прозрів, що мав свою національну армію й має святі могили героїв, той нарід має повне право дивитися сміливо в будучину...” – ці слова О. Бабія є актуальні як ніколи [3].

Федір Заяць у своїх спогадах пише, що 2 серпня 1921 р. було влаштовано Маркіянове свято, яке складалося із Служби Божої під пам’ятником. Панахид на могилах вояків УГА та фестин під лісом. Для здійснення ремонту пам’ятника під час фестин було зібрано кошти, хоч і незначні, з огляду на невелику кількість учасників свята, орієнтовно півтора тисячі осіб. Проте, 2 серпня 1921 р. припадало на четвер, а свято на Горі влаштовували як правило у неділю, тому напевно, тут закралася помилка, і насправді подія відбулася в неділю 7 серпня 1921 року. “У 1922 р. запрошено на таке свято о. декана О. Левицького з Олеська, а він покликав до участі всіх отців свого деканату. Із багатьох сіл прибули на Білу Гору церковні процесії” – згадує Федір Заяць [11, с. 122].

Оголошення про свято на Підлиській горі 5 серпня 1923 р. (на випадок поганої погоди 12 серпня) було опубліковано в газеті “Діло” від 28.07.1923 та №93 від 29.07.1923 р. У святкуванні в тому році взяв участь Преосвященний Кир Йосиф Боцян. Програма цього церковно-патріотичного свята ставала все величнішою, а участь громадськості все ширшою.

7.08.1924 р. Товариство імені Маркіяна Шашкевича ухвалило постанову про заснування при товаристві Музею Маркіяна Шашкевича, 26.04.1925 р. – постанову про викуп Білої Гори. Для того, щоб поінформувати українців про Свято на Підлиській горі, заздалегідь друкувалися оголошення-рекламу про цю подію у газетах, де часто вказували дві дати проведення, на випадок поганої погоди захід могли перенести на тиждень пізніше. 22 липня 1924 р. у газеті “Діло” є допис такого змісту (рис. 3):

“Підлися, Заходом Тов. “Сокіл” у Підлисю в порозумінню з Товариством Маркіяна Шашкевича в Золочеві відбудеться в дні 27 липня 1924, а на випадок великої непогоди в дні 3 серпня 1924, на Підлиській білій горі, біля пам’ятника Маркіяна Шашкевича, в честь його пам’яті Архирейська Служба Божа і панахида о годині 11-й рано, а потім о годині 2-ї й є по полудні “Великий Фестин” і з якого дохід буде призначений на “Рідну Школу” і Тов. “Сокіл” в Підлисю. Підлися, повіт Золочів, залізнична стація Ожидів. За Заряд: Володимир Наконечний, голова. Демко Кашуба, справник [9].

Рис. 3. Оголошення про Свято Шашкевича 2 серпня 1925 р. в газеті «Діло» [25]

У 1926 р. свято відбулося 8 серпня, при чудовій погоді зібралося біля 10 000 осіб. “Підїзжаємо під гору біля 12-ої в полудне, а нарід, мов муравлі, все ще пнеться стежками, йде межами крізь поле, а навіть їде возами на місце прощі. Бо свято має характер напівцерковний, мов відпуст у місці чудотворної ікони. Тисячі стоять збитою лавою довкола хреста-памятника, під яким правиться святочна Служба Божа” – ділиться враженнями учасник дійства [25].

5 серпня 1928 року на Підлиській горі лунали такі палкі патріотичні промови, що через них навіть були судові справи та вироки [1]. 22 лютого 1932 р. перед судом постав колишній посол до сейму Олександр Вислоцький (35 роки, мешканець Гаїв Дітковецьких, повіт Броди, рільник, гр. кат., жонатий), обвинувачений в тому, що своїми промовами й виступами на шістьох вічах і зборах та на чотирьох релігійно-національних маніфестаціях допустився злочинів державної зради, порушення публічного спокою, наміреного публічного насильства і т. п. Зокрема, державна прокуратура обвинувачувала його в тому, що “провинився в Підлисі пов. Золочів 5 серпня 1928 промовою, виголошеною під пам’ятником М. Шашкевича”.

У 1929 р. Товариство імені Шашкевича приступило до реалізації грандіозного плану – викупу земельних ділянок довкола пам'ятника. На шпальтах газети “Діло” опубліковано статтю голови Товариства д-р Теодор Ваньо “Значіння культу Маркіяна Шашкевича” [2, с. 1]. Автор пише: “Ціла гора, що має до 50 моргів простору, має ще в біжучім році стати власністю народу її треба викупити на річ Товариства ім. Маркіяна Шашкевича в Золочеві... Дев'ять власників ґрунту на Білій Горі, а саме Олекса Назар, Ілько Кашуба, Текля Андрушків зам. Гой, Євка Андрушків, Агафія Сисун, Петро Сисун, Анна Тарнавська. Василь Сисун і Володимир Тарнавський, рільники з Підлися, дарували свій ґрунт (около 200 кв. сажнів) на власність Товариству імені Маркіяна Шашкевича, чим зложили гарний доказ і дали найкращий приклад патріотизму, за що їм складаємо прилюдну подяку”. Теодор Ваньо закликає своїх земляків: “Єднаймося всі українці під один спільний прапор віри, творімо під стягом Маркіяна одну питому українську культуру! Товариство імені Маркіяна Шашкевича, товариство людей світських, підносить прапор релігійного й культурного об'єднання українців усього світа з мотивів національних і для добра української нації та кличе всіх українців до співпраці!”.

У 1930 р. відбулося затвердження нового статуту Товариства імені Маркіяна Шашкевича, де в пункті першому говориться таке: “Ціллю Товариства є ширення культу Маркіяна Шашкевича і дбання про культурне піднесення українського народу” [35, с. 29]. Члени Товариства мріяли про побудову величавої церкви, яка б мала замінити стару пересувальну каплицю. В. Січинський зробив навіть проєкт тієї церкви.

Про святкування на Підлиській горі 3 серпня 1930 р. та вдалу реалізацію планів Товариства імені Шашкевича дізнаємося у статті від 8.08.1930 р. у газеті “Діло”: “Цьогорічне свято на Маркіянівій Горі, в Підлисю, мало справді величавий характер. Народу зібралося більше як попередніх літ, кільканадцять тисяч. Це поступ у свідомості нації. Всюди був взірцевий лад. По гостей, що прибули зі Львова і других міст, виїхали Підлиські громадяни до Ожидова і відвезли їх на Підлиську гору. В святі взяв участь преосвященний Н. Будка якого привітали при тріумфальній брамі. Богослуження почалося в год. пів до 10-ої, а скінчилося в 12-ї й. Священики під проводом Олеського декана крилошанина о. Левицького явилися численно і гідно. Співав хор

з Олеська. Перед вівтарем, довкруги могили Січового Стрільця і в часі посвячення свіжо закупленої зі складок краю і Підлиських громадян кількаморгової площі, що тягнеться довкруги величавого пам'ятника, держали лад наші пластуни, дівчата в народних строях і відділ козаків на конях... Вже підчас свята йшли розмови про те, що слід було б нарешті перевести на Білу Гору тлінні останки Маркіяна Шашкевича і його сина Володимира та усипати курган, в якому був би похоронений і січовий стрілець, що спочиває на цій горі. Говорилось, що було б гарно збудувати на горі бодай якийсь скромний музей, де містилась би Маркіянова бібліотека й пам'ятки про першого поета Галицької Землі" [28].

У 1931 р. під редакцією доктора Теодора Ваньо почали виходити друком "Шашкевичівські Вісті", кварталник на 32 сторінки, що став офіційним друкованим органом Товариства імені Маркіяна Шашкевича в Золочеві. На жаль, вийшло лише три номери (1,2 і 3–4) у тому ж році тиражем 15000.

У газеті "Діло" від 31 липня 1931 р. знаходимо детальний опис свята. "Свята ці зв'язано з церковними обрядами, з богослужінням, яке відправляють священники з околиць під хрестом. А минулого року був на Підлисецькій Горі Преосв. о. д-р Іван Бучко. Коли в попередніх роках свято складалося з двох частин: з богослужіння та з промов, фестин і народної забави, то цього року мало воно характер чисто церковного свята, бо поза богослужінням золочівське староство на ніщо більше не дозволило. Попередніх літ відбувалося Маркіянове свято все в першій половині серпня, по жнивах, а цього року чомусь уже в липня (26.VII), перед "першим" і в сам розгар жнив. Це й пошкодило святу, бо фреквенція недописала як слід. Причинилася до цього також надмірна спека, а дуже діймаючо знесення від 15.VII передполудневого поїзду Львів-Броди, який привозив прогульковців зі Львова і на лінії з цілої околиці по обох сторонах залізничного шляху, а також знесення автомобільного руху між Золочевом та Олеськом. Тому ті, що були на Підлисецькій Горі в попередніх роках, твердили, що в цім році було далеко менше учасників майже половину менше, як у 1930 р." [16].

Автор зазначає, що на святі було близько 5 000 осіб, між якими переважала молодь "як селянська так і інтелігентська", цим і пояснює той факт, що "архієрейської Служби Божої слухало всього кілька соток людей, а решта крутилася коло

буфетів з водою і пивом, вистоювала коло катаринок. Де їм папуги і білі миші тягнули “льоси”, вигойдувалася на крикливій карузелі, або ульокувалася в холодочку ліса-молодику, де парами чи мішаними товариствами забавлялися під час богослуження серед співів, гри на гітарах, гармошках і при тим подібних іграх”.

Атракцією свята була особа Преосвященного єпископа І. Бучка, який о 9 годині зранку приїхав на Білу Гору серед бандерії (загін вершників – авт.) з 50 кіннотчиків. Вїхавши через тріумфальну браму на площу, що є власністю “Товариства імені Шашкевича”, єпископ став разом з духовенством олеського деканату до архієрейської Служби Божої в провізоричній капличці, що її збудовано під хрестом. По Службі Божій було ще відправлено панахиду над могилою похованого біля хреста незнаного стрільця УГА, під час котрої їзди з бандерії стояли на конях довкола могили і грали два оркестри (з Кадлубиськ і Княжича). Слід зауважити, що на святі був представник староства зі Золочева, котрий пильно спостерігав за проведенням свята, очевидно з метою недопущення патріотичних промов та пісень. Адже по всій Галичині проводилась насильницька колонізація українського населення, яку нерідко поліція і військо здійснювали шляхом кривавих так званих “пацифікацій”.

14 серпня 1932 р. відбулося традиційне Маркіянове свято. Погода була дуже гарна. “Свято випало величаво, але народу було менше, ніж попередніх літ. Причина мабуть у тім, що свято було внаслідок слоти переложене з 7.VIII на 14.VIII, а внаслідок цього не оголошене як слід. В кожному разі було 3.000 до 4.000 людей; переважала очевидно молодь. Гарним об’явом треба вважати те, що молодиці, їдучи на Білу Гору, беруть зі собою діти і тої дітвори було там сила. Коли би можна під кінець, які помічення зі свята подати, то 1) проповідь на такім святі мусить мати якусь одну провідну думку, яку слухачі повинні вбити собі в тямку, а не все без порядку, бо з того не лишається нічого; тому не диво, що владика уважав за відповідне при благословенні сказати другу коротку, але річеву проповідь; 2) студентська і гімназійна молодь, що так численно приходить на це свято, нехай слухає богослуження і проповіді (було там і для неї присвячене слово, але ледве кількох її вислухало), а не волочиться безцільно, як по бердичівським ярмарку; 3) павільйон “Рідної Школи” повинен надавати для народних мас книжки, а не пиво та ковбаси, 4) комітет

свята повинен продавати листівки з Маркіянової Гори, брошурки з творами Шашкевича, свій орган “Шашкевичівські Вісти”, а тимчасом вони лежали зв’язані і ніхто тим не займався” [15].

Понад 12 000 людей зібралося на величаве свято на Білій Горі у 1935 р. У цей час Товариство ім. М. Шашкевича було вже “власником всієї землі кругом Маркіянового пам’ятника простором 4 і три четвертих морга. Викуплено теж уже 4 морги і 616 квадратних сажнів дальшої частини Білої Гори так званої Копаної, простором 26 моргів поля. Дотепер Т-во викупило уже 9 моргів поля і 275 квадратних сажнів. Половину площі біля Маркіянового пам’ятника відступило Т-во на власність Богословській Академії під будову церкви” [6]. Декан А. Левицький в оточенні священників відправив Службу Божу. Дотримання порядку під час Богослужіння і панахиди на могилі полеглих, забезпечували чоловічі і жіночі відділи “Сокола” зі Золочева, Олеська і Юськович. Під час Богослужіння і панахиди співав хор з Олеська під проводом М. Сумика. Пополудні відбулася народна забава.

16 серпня 1936 р. відбулося свято вшанування пам’яті Маркіяна Шашкевича. Одним із учасників свята був Олесь Бабій, яки написав репортаж у газету “Українські Вісти” [2, с. 3]. Бабій Олесь Йосипович, якого ми передусім знаємо як автора гімну ОУН “Зродились ми великої години”, вже тоді був відомим письменником та літературознавцем.

Олесь Бабій пише: “Нема сумніву, що культ Шашкевича закріплюється в нас і зростає. Це явище природне й зрозуміле та глибоко обґрунтоване. Цього культу не створив ніхто штучно, він виріс сам, стихійно, – так, як стихійно виростає все, що насправду глибоко національне, все, що родиться безпосередньо з серця, душі народу, а не з надуманих програм чи плянів. Постать молодого священника Шашкевича, слабкого тілом, зломаного передвчасно недугою, а все ж сильного духом і вірою, має для нас багато краси й величі. І не диво. Бо справді треба було багато сили духа, гарту волі й непохитної віри в свій нарід, [щоби] в ту добу, коли той нарід покинули всі і вся, коли скрізь, навіть у домах священничих, гомоніла польська мова, коли навіть у церквах говорили проповіді польською мовою, коли вся західна вітка українського народу ломилась і схнула від подиху зимних вітрів з усіх сторін, треба було залізного характеру й пророчого натхнення, щоби в ту добу започаткувати

українську літературу і кинути нації “хлопа і пана” клич» [4, с. 2]:

Руська мати нас родила,
Руська мати нас повила,
Руська мати нас любила:
Чому ж мова їй немила?
Чом ся нев встидати маєм?
Чом чужую полюбаєм?

Олесь Бабій оцінює кількість учасників свята у майже 10 000 осіб. Службу Божу відправляв Преосвященний єпископ о. Бучко в асистії священників: о. І. Клюс із Олеська, о. О. Левицький – декан з Олеська, о. Белкот з Утішкова, о. Біляк із Цішок, о. Шуневич з Білого Каменя, о. Фединишин, о. Пришляк із Підгородець, о. Свистун із Закомар'я та о. В. Цимбровський. Крім того, в святі взяло участь понад 30 священників. Під час Богослуження співав хор з Олеська під диригентурою М. Сумика й хор “Просвіти” з Теребежі, й грала орхестра “Сокола” із Золочева під диригентурою Поважука. Першу проповідь виголосив о. Клюс, який, переплітаючи національні й релігійні мотиви, кидав у серця слухачів слова віри, що людина має тільки два шляхи до вибору: або Христа, або духову смерть і моральний упадок, – і що здоровля, сила й воля нації забезпечуються найкраще при збереженні основ релігії і християнської моралі. Виступу “Соколів” із вправами не було, – тому, що влада заборонила їх. У другій частині свята на трибуні появляються злучені мішані хори з Кутів, Олеська, Теребежів, Волуйків, Вільшаниці та Юськович, виступають танцюристи.

“Колись, виявляється, на Білій горі були стрілецькі “могили (гробы)”, а не одна, як нині, могила з березовим хрестом і з написом – щоправда, уже без евфемізмів: “Тут спочивають стрільці УГА, які загинули 19 червня 1919 року в боротьбі з польськими наїзниками. Вічна їм пам'ять!” – пише репортер О. Бабій.

У газеті “Діло” від 15 липня 1938 р. подано коротку замітку: “Свято на Підліській Горі”. В неділю 31 липня ц. р. відбудеться – як щороку – величаве свято на Білій Горі біля Підлісся, без огляду на стан погоди. Свято уладжує Т-во ім. М Шашкевича в Золочеві в честь Пробудителя Галицької Землі о. Маркіяна Шашкевича» [27].

Про святкування у 1938 р. є коротка замітка вихідця з наших країв Богдана Подолянко (народився в с. Ожидів, проживав у Бєрвуді, Австралія) у журналі “Шашкевичіяна” (1967). “Був я на цій горі безліч раз, останній раз у 1938 р. Що було у 1939 році, не знаю, бо я тоді сидів вже в Бригідках яу “оуновец”. Пам’ятаю добре цей час, як в суботу перед неділею, коли мало бути свято на Білій Горі, з усюдів приходили і приїздили маси народу. Вони розміщувалися в довколишніх селах, як Ожидів, Підлисса, Білий Камінь, Юськовичі, Розваж, Волуйки, Теребежі, Олесько, Ушня. Їхали фірами, автами, на конях. Пам’ятаю, як кінну бандерію розганяла польська поліція в Ожидові, коли то формувалася, щоб в козацьких строях їхати на Білу Гору... Пригадую, як їхали жиди з крамницями, продавали там воду і медівники і когутики і цукерки. Як гурмами ходили польські поліцаї, щоб “берегти порядок” і знаю, як відбувалися бійки з комуністами. Приїздили і представники українських видавництв [21, с. 128].

За декілька тижнів до вибуху II Світової війни 6-го серпня 1939 р. в неділю на Білій Горі відбулося Маркіянове Свято.

“Переважала молодь обох полів, здебільша у прегарних вишивках. На святі бачили ми теж старших, поважних громадян, представників українських товариств. Між іншими від УПР (Української Парляментарної Рєпрезєнтації, – АК) прибули на свято послі: д-р Ст. Біляк і Г. Тарнавський. В годині 11-й перед полуднем привитало духовенство і збірне громадянство устами о. дек. Пришляка Преосвященного Кир Никиту. Опісля здисципліновані ряди посестєр і побратимів зі “Сокола” з Олеська, Кут та Юзькович під проводом д-ра Мучія, сокільська оркєстра зі Золочева, хор з Олеська і маси народу посунулись до престола під Маркіянів хрєст на Богослужєння. Під кінєць Богослужєння виголосив добре обдуману проповідь Преосв. Кир Никита. Свято скінчилось коло 3 год пополудні Панахидою на могилі Нєвідомого Стрільця, що сховалась під могутні рамени Маркіянового хрєста. Цього року не було по Богослужєнні сокільських впрєв, ні товариських забєв, як минулими роками. Не маяв теж цього року з вершка хрєста жовто-бєлєтитний прапор, як цє бувало минулими роками. Тому по святі громадяни стали розходитись в найбільшій повєзі до дому. Нєодному насувалося питєння: Чи і як проведемо Свято Маркіяна на Білій Горі в черговому році?” – опубліковано у Львівському щодєннику “Діло” [19].

У 1940 р. святкування на Підліській Горі не було у зв'язку із військовими подіями і окупацією Галичини Советською владою.

Під час німецької окупації свято в честь о. Маркіяна Шашкевича на Білій горі відбулося 24 серпня 1941 р. (часто можна зустріти хибну дату 14 вересня). Оголошення про це було опубліковано в “Українських щоденних вістях” №34 від 14.08.1941 р.: “Свято на Підліській Горі. Ініціативний комітет для вшанування пам'яті о. Маркіяна Шашкевича подає до відома, що традиційне свято на Підліській Горі за згодою німецької влади відбудеться в неділю 24.VIII. ц. р. Програма: 1) Богослужбна частина: Привітання Владики, Архієрейська Служба Божа і проповідь, Панахида за полеглих. 1 год. перерви. 2) Світська частина. Промова представника повіту; Народні пісні і музичні продукції; Палення большевицької літератури; Дефіляда перед пам'ятником. У святі бере участь українське громадянство тільки в зорганізованих групах селами і районами. Незорганізованих одиниць та індивідуальних прогульковців на гору не допустять” [29].

Газета “Голос” так подала інформацію про проходження святкування: “В неділю дня 24 серпня ц. р. відбулося на Підліській Горі (де стоїть пам'ятник о. Маркіяна Шашкевича) традиційне свято. У святі взяли участь представники українського населення зорганізованими групами. У програму свята ввійшли: Богослуження, промови, народні пісні, палення большевицької літератури і дефіляда перед пам'ятником” [26]. Службу Божу відправляв Преосвященний єпископ Никита Будка.

Газета “Львівські вісті” більш детально розповіла про святкування у своїй статті “Величава маніфестація на Білій Горі” у номері від 26.08.1941 р. [5], звідки дізнаємося, що “у святі взяли участь представники німецької влади, шеф відділу пропаганди для Галичини п. Райш і крайс гауптман п. Манн та інші німецькі гості”.

Богдан Казанівський, український письменник-мемуарист та діяч ОУН, у своїх спогадах “Шляхом “Легенди” (1975) про крайового провідника Івана Климів, подає деякі цікаві факти із свята на Підліській горі у серпні 1941 р.: “Іван Кли́мів готувався взяти участь в 130-тих роковинах М. Шашкевича на Підліській горі. Була зорганізована добра охорона, до якої належали теж Вугляр, Микола Свистун і я. Їхали ми вантажним автoм і по дорозі зустрічали багато людей, які ішли пішки, їхали підво-

дами або роверами на Підлисся. Члени ОУН отримали доручення взяти масову участь у святі. Свято на Підлиссі того року мало мати характер великої національної маніфестації.

На Підлиссі я бував кілька разів, бувало там багато людей, але стільки народу, як у 1941 р., я ще не бачив. Та й вигляд був дуже відмінний, було багато національних прапорів і знамен ОУН на червоному тлі.

Вже після Богослужень, Іван Климів вийшов на підвищення, став якби на струнко й почав свою промову. Була це промова знаменна тим, що її зміст був одвертий і дуже бойовий. Климова слухали тисячі народу, до яких він підкінець сказав приблизно так: "...Українська земля належить тільки українському народові... Від віків боронили наші предки рідної землі й ми ніколи не посоромимо їх. Будемо бити кожного займанця, який посміє простягати руки до України. Будемо бити аж до остаточної перемоги... Живемо в тяжкий час для України, й на нас лежить велика відповідальність за долю Батьківщини. Нас кличе України до зброї, і ніхто від того не сміє ухилитися. Тих, що вислугуються ворогові, будемо безпощадно нищити разом з їхніми хлібодавцями. Пам'ятайте, що України самостійної нам ніхто не дасть, ми можемо тільки самі здобути волю Україні..." Ми стояли сильним муром коло Климова й зорили за ґештапівцями, яких було видно серед народу. Скільки їх було немундированих, того ніхто не знав. Ми вирішили боронити Климова-Легенду, хоч би прийшлося накласти головами. В Лісі поблизу розташувалося більше озброєних членів самооборони, які були в поготівлі на випадок потреби"... Климів зіскочив з підвищення і поспішно відійшов до лісу, а ми разом із ним. Ніхто із німецького Ґештапо не намагався перешкодити нам, чи арештувати. Всі знали, що говорим Легенда. Серед народу був дуже настрій бойовий, і не знати чи вдалося цілому полкові ґештапівців тоді арештувати Климова. Мабуть це добре відчувало Ґештапо [14, с. 257–258].

У подальші роки німецької окупації та періоду Советського панування не дозволялося відзначати пам'ять М. Шашкевича, збираючись на Підлисецькій Горі.

До 120-річчя смерті Предвісника і Пробудителя Українського Відродження о. Маркіяна Шашкевича в Канаді у 1963 р. вийшов друком перший номер бюлетеню "Шашкевичіяна" – офіційне видання Інституту-заповідника Маркіяна Шашкевича у Вінніпеґу. Це періодичне видання виходило двічі в рік (до 1988 р.

вийшло 43 випуски) – в листопаді і червні, в місяцях народження і смерті о. Маркіяна Шашкевича.

Серед української діаспори в роки радянського панування часто поширювалися звідки, що пам'ятник Шашкевичу на Білій горі знесено, тому вони пильно відстежували інформацію про все, що діється довкола Маркіянового хреста, і будучи у своїх краях старалися відвідати Гору. Наприклад, у канадській газеті «Юнак» – журналі пластового юнацтва за липень 1988 р. є вміщено статтю Тані Ярош з Оттави “Що розповідають наші рідні” з фотографією про відвідини Підлиської гори. Таня, пише про те, що її прадіди в околицях Підлисся і теж давали пожертви на встановлення пам'ятника о. М.Шашкевичу, а її мама мала нагоду побувати недавно там і оглянути пам'ятник на Підлиській горі [36].

У 1986 р. з нагоди 175-ої річниці від дня народження поета у селі Підлисся відкрито музей-садибу Маркіяна Шашкевича, що є відділом Львівської галереї мистецтв. Тут відтворено хату, столу та сад із старими двохсотлітніми дубами та оновленою дерев'яною криницею.

Наприкінці 1980-их років національно-визвольний рух українців, що привів до здобуття політичної незалежності Україною в кінці 1991 р., відбувався в органічній єдності з процесами національно-культурного відродження, поверненням до своєї духовності та історії, боротьбою за легалізацію громад Української Греко-Католицької Церкви та її реабілітацію в державі.

У неділю 6 серпня 1989 р. на Підлиській горі відбулося народне вшанування Маркіяна Шашкевича. На вершині меморіального хреста майорів національний синьо-жовтий прапор, а дещо нижче був прикріплений Тризуб. Літургію відправляли священнослужителі катакомбної УГКЦ владика Павло Василик і п'ять священників, потім була громадсько-культурна частина. Зі сцени виконувався національний гімн “Ще не вмерла Україна”. Разом з хором співало близько 60 тисяч людей [13].

Разом із відродженням Української держави відновилася традиція щорічно у серпні вшановувати на Підлиській Горі Апостола відродження Галицької землі – великого Маркіяна Шашкевича.

З нагоди двохсотрічного ювілею, Львівська обласна рада проголосила **2011 рік на Львівщині, роком Маркіяна Шашкевича**. У неділю, 7 червня 2011 р. святкування 200-

річчя від Дня народження Маркіяна Шашкевича, розпочалося із Святої Літургії за участю Владики УГКЦ Ігоря Возняка на Підлисецькій Білій горі, після чого було відправлено Панахиду на могилі “Борцям за волю України”.

У 2010 р. створено НПП “Північне Поділля”, куди увійшла Підлисецька гора як комплексна пам’ятка природи у складі заповідних територій національного природного парку і на сьогодні має назву “Гора Маркіяна Шашкевича”. Працівники НПП розробили екологічно-пізнавальний туристичний маршрут “Маркіянові місця”, котрий знайомить відвідувачів з природною та історико-культурною цінністю північного Поділля [10].

Деякі сучасні дослідники пишуть, що на Підлиській Горі на Маркіяновому святі був присутній о. Андрей Шептицький, проте ні роки, коли митрополит там був, ні посилення на джерела не подають [20]. На жаль, поки що нам не вдалося знайти підтвердження цим фактам.

2 серпня 2020 року, не зважаючи на пандемію, відбулося щорічне літературно-мистецьке свято “Світло Маркіяна” біля пам’ятного Хреста на Білій горі. Ще в далекому 1936 р. Олесь Бабій написав такі гарні слова: “Шановні краєни, пам’ятайте, і у першу неділю серпня і прийдіть на Білу Підлисецьку Гору, “щоби вклонитися тіням Шашкевича, й учитись від нього без надії таки сподіватись і, в днях загального упадку віри вірити в велику будуччину Українського Народу” [4, с. 2].

За більш як сторічну історію існування свято на Маркіяновій горі має велике як літературно-мистецьке, так і духовно-патріотичне та релігійне значення. Для більшості мешканців довколишніх сіл участь у щорічному вшануванні пам’яті визначного земляка стала вже доброю традицією. До святкування, на нашу суб’єктивну думку, долучаються жителі переважно колишнього Буського та Золочівського районів, про що свідчать публікації переважно у регіональних ЗМІ. Відвідування свята організованими туристичними групами майже не відбувається.

Без сумніву щорічне свято на Маркіяновій горі є одним із найдавніших літературно-мистецьких та меморіальних свят подібного характеру в Україні.

Список використаних джерел

1. Б. посол Олександр Вислоцький знову перед судом // Діло №40 від 24.02.1932, С. 3.

2. *Бабій О.* Величаве Маркіянове свято на Білій Горі. // Українські Вісти. – 1936. – Ч. 189. – С. 2–3.
3. *Бабій О.* Основник “Руської Трійці” / *Ол. Бабій* // Українські Вісти. – 1937. – Ч. 85. – С. 1–2.
4. *Бабій О.* Перед святом на Білій Горі в Підлиссю. // Українські Вісти. – 1936. – Ч. 188.
5. Величава маніфестація на Білій Горі // Львівські вісті №15 від 26.08.1941, С. 3.
6. Величаве свято на Білій Горі. // Діло №214 від 13.08.1935. С. 6.
7. *Герич А.* Родина Стефанівських: забута, але не зламана // Освітній студентський тижневик “Аудиторія” №32 [2792], 7 листопада 2012. НУ “Львівська політехніка”, Львів. С. 10.
8. *Галан В.* Батерія смерті. / *В. Галан.* – Джерсі Сіті, 1968.
9. Дописи // Діло №159 від 22.07.1924
10. Екологічно-пізнавальний туристичний маршрут “Маркіянові місця”. Електронний ресурс. Режим доступу: <http://park-podillya.com.ua/ekolohichno-piznavalnyj-turystychnyj-marshrut-markiyanovi-mistsya/>
11. *Заяць Ф.* Пам’ятник на Білій Горі (спомин) // Шашкевичіяна. – 1964. – ч. 4–5. Вінніпег, 1965.
12. Значіння культу Маркіяна Шашкевича» // Діло №232 від 18.10.1929
13. *Іськів В.* Відродження національної символіки / Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.bratkozak.com.ua/publ/zakonodavcha_baza/vidrodzhennja_nacionalnoji_simvoliki/2-1-0-96
14. *Казанівський Б.* Шляхом “Легенди”. Спомини. Українська Видавнича Спілка. – Лондон, 1975.
15. Маркіянове свято на Білій Горі. // Діло №182 від 18.08.1932, С. 3.
16. Маркіянове Свято на Підлисецькій Горі // Діло №169 від 31.07.1931, С. 4.
17. Маркіянове свято у Підлиссі // Діло №241 від 30.10.1911, С. 1.
18. *Марунчак М.* До історії Товариства ім. М. Шашкевича в Золочеві. // Шашкевичіяна. – ч. 1. – Вінніпег, 1963.
19. На Білій Горі – Маркіянове Свято в Підлиссю // «Діло». – № 178 від 09.08.1939. С. 8.
20. *Пархуць А.* Митрополит Андрей і Олеська земля. // Воля народу №33 (2268) від 6 серпня 2015. С. 4.
21. *Подолько Б.* З надісланих листів // Шашкевичіяна. – 1964. – ч. 4–5. Вінніпег, 1965.
22. Реклама // Діло №166 від 29.07.1925, С. 4.
23. Рідкісні унікати в Архіві Заповідника М. Шашкевича // Шашкевичіяна. – 1964. – ч. 2. Вінніпег, 1964. С. 60.

24. Свято в Підлісся // 3 Маркіянових днів (спомини). Зладив *Іван Брик*. З друкарні НТШ. Львів, 1911. С. 34-39.
25. Свято Маркіяна Шашкевича // Діло №176 від 11.08.1926, с. 2.
26. Свято на Підліській Горі // Голос №19 від 30.08.1941. С. 2.
27. Свято на Підліській Горі // Діло №152 від 15.07.1938. С. 4.
28. Свято на Підліській Горі // Діло №174 від 08.08.1930. С. 5.
29. Свято на Підліській Горі // Українські щоденні вісті. – №34 від 14.08.1941, С. 2.
30. *Українська Галицька Армія*. У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Вінніпег, 1958. Том 1.
31. *Українська Галицька Армія*. У 50-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії / Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. Вінніпег, 1968. Том 4.
32. Український архітектурний модерн / *В. В. Чепелик*. – Київ : КНУБА, 2000.
33. Чортківська офензива. Вікіпедія. Електронний ресурс. Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чортківська_офензива
34. *Шах С. О.* Маркіян Шашкевич та Галицьке відродження. – Париж; Мюнхен, 1961.
35. Шашкевичівські Вісті : кварталник. – 1931. – ч. 1.
36. Ярош Т. Що розповідають наші рідні. // «Юнак». Журнал. пластового юнацтва. Липень – July 1988 Ч.П. 7 (285) РІК XXV. С. 20.

Розділ 3

ПОЛІТИЧНА ГЕОГРАФІЯ І ГЕОПОЛІТИКА

Мирослав Дністрянський
професор, доктор географічних наук

СУЧАСНІ ІМПЕРАТИВИ ГЕОПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ВІД АКТИВНОГО ПРОТИСТОЯННЯ ЗОВНІШНІМ ТА ВНУТРІШНІМ ЗАГРОЗАМ ДО ВИКОНАННЯ ВАЖЛИВИХ МІЖНАРОДНИХ МІСІЙ *

Геополітичне становище сучасної України є найскладнішим за весь період суверенного розвитку, адже вона змушена давати відповіді і на зовнішні виклики, протидіючи агресії з боку Росії, добиваючись відновлення своєї територіально-політичної цілісності, оптимізації міжнародно-політичних взаємин з іншими державами, і водночас розв'язувати низку внутрішніх політичних, демографічних, соціально-культурних й економічних проблем [4]. З огляду на це необхідним є концептуальне розуміння взаємопов'язаності зовнішніх та внутрішніх загроз, оцінювання їхнього рівня та обґрунтування напрямів практичної геополітичної діяльності.

Ескалація зовнішніх загроз для України наступила на початку 2014 р., коли у відповідь на провал планів Росії щодо поступової повзучої інкорпорації України і наміри нової постреволюційної української влади проводити незалежну від Кремля зовнішню й внутрішню політику, російське керівництво взяло

* На основі розділу монографії автора: Дністрянський М. С. Від активного протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам до виконання важливих міжнародних місій // Дністрянський М. С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021.- С. 125–136.

курс на безпосереднє приєднання різних частин території України. Офіційним сигналом для здійснення відкритої анексії стала підтримка Радою Федерації Росії 1 березня 2014 року звернення президента Росії В. Путіна про надання дозволу на застосування російської армії на території України [1]. Очевидно, що при цьому розглядалися різні сценарії експансії, але її стратегічним інваріантом було беззаперечне захоплення АР Крим та м. Севастополь з огляду на їхнє стратегічне військово-політичне значення. Використовуючи прийоми гібридної війни та інформаційних диверсій, російськими спецслужбами розроблявся й план анексії всіх східних та південних регіонів України, виходу до проросійської “Придністровської Молдавської Республіки”, зі збереженням лише в центральній частині України якогось залежного від Росії українського політичного утворення. У цьому ж контексті поширювалися також провокаційні пропозиції з боку російських політиків щодо можливості розподілу західноукраїнських регіонів між суміжними сусідніми державами. Ще одним варіантом, який відкрито проголошувався на міжнародному рівні, була реорганізація України (але без відторгнутого від неї Кримського півострова) в залежну від Росії федеративну державу зі слабкою центральною владою.

Першочерговим завданням російської імперської політики стала анексія Криму, що неважко було зробити, скориставшись з дезорганізації силових структур України, що своєю чергою було наслідком їхнього попереднього фактичного підпорядкування російським силовим структурам і спецслужбам. Окрім того, з самого початку проголошення незалежності Кримський регіон разом з Севастополем і загалом були найслабшою ланкою в територіально-політичній системі України як з огляду на їхнє географічне положення, історично-географічні передумови, так і той факт, що в цьому регіоні було доволі широке антиукраїнське середовище, основу якого становила добре організована і фінансована мережа проросійських громадсько-політичних організацій. Утворенню такого середовища сприяли й такі об’єктивні чинники, як значно пізніше, порівняно з іншими регіонами, входження Криму до складу УРСР (у 1954 р.) та особливі етнодемографічні реалії (Крим – єдиний в Україні регіон, де етнічні українці за переписом 2001 р. становили меншість (24,3%), а більшістю були етнічні росіяни (58,3%), серед яких доволі значним був прошарок колишніх військових і

партійних пенсіонерів) [12]. Також однією з визначальних передумов збереження проросійських настроїв було й базування російського Чорноморського флоту. Усі ці обставини сприяли широкому поширенню радянської ідентичності в поєднанні з російським патріотизмом. Водночас впродовж усього періоду української незалежності центральна українська влада не дуже активно намагалася обґрунтовувати й пропагувати історико-культурні підстави поєднаності Криму з материковою Україною, сподіваючись лише на економічне та кар'єрне зацікавлення різних впливових кримських груп. В етнокультурному розрізі проукраїнські політичні настрої були найбільше виражені в середовищі кримських татар, кількість яких за часи незалежності України зросла у понад 6 разів і досягла 12% усієї людності. І хоча на півночі Криму відносно більшість населення становлять українці, етнічно українське населення загалом було сильно асимільоване і слабко організоване.

Тому, використовуючи свої величезні військові переваги, Росія у березні 2014 р. окупувала АР Крим і м. Севастополь, оголосивши про включення їх до складу Російської Федерації як окремих суб'єктів. При цьому російський політичний режим проігнорував осуд своїх агресивних дій більшістю держав світу та міжнародними організаціями, у тому числі й запровадження політичних та економічних санкцій з боку США, Канади, Австралії, ЄС та деяких інших їхніх союзників. Але, треба визнати, що рівень санкцій був недостатнім, враховуючи безпрецедентне з часів Другої світової війни й цинічне ігнорування Росією норм міжнародного права.

Окупувавши Кримський півострів, Росія з квітня 2014 р. продовжила свою політику експансії. З цією метою російські спецслужби розробляли і ширший геополітичний проект "Новоросія", який передбачав поступове поширення російської влади на інші регіони півдня і сходу України, мобілізуючи все проросійськи налаштоване населення та організовуючи різноманітні інформаційні й політичні диверсії. Основним осередком агресії було обрано Донеччину, де з огляду на місцеве походження колишнього президента В. Януковича були найбільш помітними невдоволення щодо революційної зміни влади. І загалом цей регіон, як вважає Р. Сливка, був структурно вразливим для провокування територіально-політичної нестабільності [15]. Тому російським збройним підрозділам відносно

легко вдалося захопити адміністративні будівлі в адміністративних центрах, а також міста Слов'янськ і Краматорськ, розв'язати гібридну війну проти проукраїнського населення, встановивши згодом на підконтрольній території маріонеткові терористичні режими (т. зв. “Луганську народну республіку (ЛНР)” й “Донецьку народну республіку (ДНР)”). Після того, як російські збройні підрозділи розпочали безпосередні воєнні дії проти українських правоохоронців на території Донецької та Луганської областей, Україна змушена була розпочати анти-терористичну операцію (АТО).

Через діяльність широкої російської агентурної мережі небезпеки дестабілізації політичної ситуації в 2014 р. були актуальними і для інших регіональних центрів півдня і сходу України, насамперед Одеси й Харкова, але українській громадськості, насамперед патріотичній молоді, значну частину яких становили футбольні вболівальники, вдалося нейтралізувати проросійські групи та найманців з інших регіонів Росії.

Під тиском міжнародної громадськості в лютому 2015 р., в складних політичних умовах контрнаступу російських збройних підрозділів, були підписані так звані Мінські угоди за участю політичних керівників України, Росії, Німеччини та Франції, які передбачали насамперед припинення масштабних воєнних дій [13]. З огляду на несприятливу для українських збройних підрозділів ситуацію на фронті в ці угоди з подачі Росії були закладено низку не вигідних для України положень, безпосереднє виконання яких несе загрози її державним інтересам. Особливо їхня реалізація за т.зв. формулою Ф.-В. Штанмаєра (тодішнього міністра закордонних справ, а згодом – президента ФРН), яка передбачала проведення виборів на окупованих територіях ще до встановлення контролю над державним українсько-російським кордоном, що могло б засвідчити офіційне визнання незаконних російсько-сепаратистських утворень, а також надання їм особливого політичного статусу, збереження їхніх збройних підрозділів у вигляді народної міліції. Негативні для України аспекти Мінських угод пов'язані і з тим, що в 2015 р. вони були підтверджені Радою Безпеки ООН і під ними поставили свої підписи керівники України, Франції, Німеччини й Росії, засвідчуючи, що цей договір став міжнародним, а його виконання вимагають міжнародно-правові процедури. Але навіть і в такому вигляді Росія та сепаратисти продовжували й

продовжують ігнорувати різні домовленості, здійснюючи обстріли української території. Причому є всі підстави для висновків про те, що продовження локальних збройних зіткнень є цинічною тактикою примушування України до політичних поступок.

Отже, на початок 2020 р. Україна не контролює ситуації на більш ніж третині території Донецької та Луганської областей, у тому числі в регіональних центрах і кількох великих агломераціях (Донецько-Макіївській, Горлівсько-Єнакіївській, Луганській). Оскільки вирішити питання реінтеграції окупованих територій Україна не в змозі силовими методами, то керівники держави вже кілька років намагаються розглядати це питання на міжнародному рівні, зокрема, у так званому Нормандському форматі з участю керівників Німеччини та Франції. Показово, що і Росія вже не ставить питання про інкорпорацію окупованих районів Донеччини до свого складу, як це було зроблено з Кримом, а використовує переговорний процес та так звані “ДНР” й “ЛНР” як основний засіб всебічного тиску на Україну з метою зміни її державного устрою, внутрішньої політики та відмови від прозахідних геополітичних орієнтацій. Йдеться насамперед про прагнення Кремля добитися легалізації псевдореспублік через проведення виборів, а далі нав’язати прямі переговори українського керівництва з цими сепаратистськими утвореннями, за результатами яких вони нібито мали б “погодитися” ввійти до складу України на федеративних чи навіть конфедеративних засадах та за реалізації цілком неприйнятних для України політичних вимог (проголошення нейтрального статусу, відмова від євроінтеграції, проголошення російської мови як другої державної та ін.). Зрозуміло, що розвиток подій за цією схемою несе реальні загрози краху України як держави. Так само Росія зацікавлена в обмеженні санкцій і зменшенні своїх витрат на утримання “сепаратистських республік”, не приховуючи намірів поставити їх на баланс України, але не допускаючи справжнє поширення української влади на ці території.

В умовах продовження Росією гібридної війни та реалізації підступних геополітичних проєктів нереально загально ставити питання про інтеграцію окупованих територій до складу України в результаті переговорів з цією державою. Так само немає змоги на сьогодні перемогти Росію і в результаті зброй-

ного протистояння. Тому очевидно, що така можливість може наступити лише після докорінної зміни політичного режиму в Росії. А до того часу треба розуміти, що найбільш прийнятним, хоча й не оптимальним варіантом припинення воєнних дій (а це дуже потрібно Україні для соціально-економічного розвитку), є варіант переходу цієї політичної ситуації в найближчий час у фазу замороженого конфлікту з участю міжнародних миротворців.

Ще складніше розраховувати на швидку реінтеграцію Криму до складу України. І хоча на сьогодні в цьому регіоні помітними є різні розчарування, зумовлені політичними негативами щодо порушення громадянських прав, а також економічними втратами в туризмі, сільському господарстві, все ж більшість населення Криму, мобілізована російською великодержавницькою пропагандою, активно не виступить проти статусу регіону як російської провінції. Тому перспективи геополітичної переорієнтації населення Кримського півострова на користь України не такі вже й великі. Лише різке погіршення його соціально-економічного становища у змозі внести певні корективи в їхню геополітичну свідомість.

Отже, наприкінці 2020 р. українська держава і надалі змушена протистояти збройно російській агресії, що супроводжується великими людськими і соціально-економічними втратами. Щодо реінтеграції окупованих територій до складу України, то вона можлива за умови:

- 1) політичної консолідації українського суспільства на засадах суверенного національно-державного розвитку;
- 2) створення ефективного й справедливого з соціально-економічного погляду суспільства;
- 3) посилення міжнародному тиску зі збереженням санкцій;
- 4) докорінної зміни політичного режиму в Росії.

В зовнішньополітичному аспекті, як уже зазначалося, в протидії російській агресії Україні надають допомогу США, держави ЄС і НАТО, але її рівень є недостатнім. Водночас є прояви нерозуміння українських економічних та політичних інтересів, що, наприклад, проявилось в підтримці Німеччиною, яка є одним з лідерів ЄС, проєкту будівництва газопроводу в обхід України – “Північний потік 2”, реалізація якого може завдати Україні величезних економічних та політичних збитків. Так само не відповідає потребам України обсяги та структура

зовнішньо-торгівельних відносин з цими державами, насамперед низький рівень квот на імпорту української продукції, та незначне надходження інвестицій. Разом з цим, позитивним чинником зовнішньо геополітичного становища України є набуття нею статусу асоційованого члена Європейського Союзу та встановлення безвізового режиму перетину кордону з державами об'єднання. Перспективною є також співпраця України з НАТО напрямі інтеграції в структури цієї організації.

У внутрішньополітичному аспекті після революційних подій 2013–2014 рр. також відбулися деякі позитивні зрушення. Зокрема, відверта пропаганда регіонально-політичного протистояння в Україні суттєво зменшилася, але рівень її територіальної консолідованості і надалі недостатньо високий. Об'єктивно помітними є деякі зміни на краще в інформаційному просторі, зокрема, вже не ведеться відкритої пропаганди міжрегіональної ворожнечі, нема відверто провокаційних і безпідставних заяв про нібито культурно-цивілізаційну несумісність регіонів України. Однак через відсутність цілісної державної інформаційної політики, домінування приватних телеканалів ще мало уваги приділяється висвітленню всіх моментів культурно-географічної єдності регіонів України, їхньої пов'язаності з ядром країни та участі в загальноукраїнських державотворчих процесах. А тому недостатнє ототожнення мешканців країни з українською державністю, поширення радянської та російської політичних ідентичностей, а відтак і відсутність всезагальної підтримки незалежного державно-політичного розвитку України за наявності історично зумовлених міжрегіональних бар'єрів і надалі становить основу регіонально-політичної проблематики держави [18]. Причому рівень несприйняття громадянами незалежного державно-політичного розвитку України залишається доволі значним, а в деяких частинах держави за приблизними оцінками досягає навіть до 20 відсотків.

Через діяльність широкої російської агентурної мережі зберігаються небезпеки й безпосередньої дестабілізації політичної ситуації, насамперед в таких регіональних центрах півдня і сходу України, як Миколаїв, Одеса, Харків, які, згідно з проектом "Новоросія" також мали стати опорними центрами російської експансії. Тут зосереджена також і значна кількість легальних проросійських організацій, які практично відкрито ведуть антиукраїнську пропаганду. Досить поширеними в цих

великих містах є автономістські та проросійські настрої в поєднанні з ідеями відновлення СРСР. Відчутними є і прояви політичного нігілізму, космополітизму, що потребує цілеспрямованої роз'яснень в інформаційно-культурній сфері [6].

З позицій національної безпеки тривожним виглядає зуження електорального впливу тих політичних сил, які загалом стоять на твердих державницьких патріотичних позиціях, але через неузгодженість керівництва взаємно і безпощадно побоюють одні одних, поширюючи різну недостовірну інформацію. Водночас зростає контроль над українським інформаційним простором, насамперед телебаченням, політичних партій, які у тій чи іншій формі орієнтуються на тісне зближення чи об'єднання з Росією (Опозиційна платформа "За життя", Опозиційний блок, партія Шарія), що може зумовити і їхнє електоральне зміцнення.

Що ж до територіальної організації державної влади, то тут певні небезпеки стосуються ймовірних прорахунків в реалізації адміністративно-територіальної реформи, зокрема, впровадження неефективних проектів та ідей, які можуть дестабілізувати територіально-політичну ситуацію. Найбільш загрозливий характер мають приховане й неприховане просування ідей федералізації України та створення великих адміністративних регіонів (або шляхом укрупнення областей, або на надобласному рівні). Показово, що ідеї створення великих адміністративних областей підтримують також і прихильники федералізації України, справедливо розглядаючи таку реформу як перший етап відходу від унітарного статусу. Є також і небезпеки порушення балансу відношень центру та регіонів в процесі так званої децентралізації. Складно також узгодити різні аспекти реформування адміністративно-територіального устрою з географією поселень [6]. В цьому ж контексті посилити відцентрові настрої, спровокувати нові міжрегіональні тертя і підштовхнути процеси федералізації може створення й функціонування в Україні двопалатного парламенту, засвідчуючи повну безпідставність цієї ідеї.

І надалі не виступають чинником консолідації українського суспільства релігійно-конфесійні відносини, насамперед через роз'єднаність українського православ'я. І хоча в постреволюційній Україні було створено передумови для формування єдиної помісної української православної церкви внаслідок об'єднання Української православної церкви Київського патрі-

архату та Української автокефальної православної церкви за участі окремих ієрархів Української православної церкви (Московського патріархату), а Константинопольський патріарх Варфоломій надав для цього відповідний документ (Томос), все ж російським політичним та релігійним структурам через свою креатуру в Україні вдалося значною мірою заблокувати об'єднавчі процеси. А тому Українська православна церква (Московського патріархату) зберегла міцні позиції й широку церковну інфраструктуру, залишаючись середовищем проросійських геополітичних і культурних впливів. Не є організаційно єдиними й українські греко-католики, адже Мукачівська греко-католицька єпархія, юрисдикція якої поширюється на всю територію Закарпаття, не входить в структуру Української греко-католицької церкви, а безпосередньо підпорядковується Ватикану. Це також має низку суттєвих негативних наслідків, адже у геополітичному аспекті – це фактично невизнання територіально-політичної цілісності України. Окрім того, деякі священники цієї єпархії підтримували і підтримують ідеї політичного русинства, фактично не використовують українську мову як мову літургії.

Геополітичні загрози Україні несе і глибока демографічна криза, адже, починаючи з 1993 р., коли вперше було зафіксовано зменшення людності України, до 2019 р. кількість українського населення зменшилася на 9,858 млн. осіб, або на 18,97 % (з урахуванням людності на невідконтрольованих територіях). Внаслідок від'ємного сальдо міграцій кількість населення України знизилася на 1,221 млн. осіб, що становить близько 12,4% від загальних обсягів скорочення населення держави, а безпосередньо внаслідок депопуляції Україна – 8,637 млн. осіб. Але реальні втрати української людності є більшими, адже значна частина мешканців України, які виїхали на заробітки, вже прийняли рішення про неповоротнення в свою країну на постійне проживання. І така критична демографічна ситуація – це реальна загальнонаціональна загроза, яка суттєво послаблює сукупний потенціал українського суспільства, у тому числі й політичний, кадровий і мобілізаційний, зумовлюючи негативні соціальні та економічні наслідки, зокрема старіння населення, зростання економічного навантаження на осіб працездатного віку, занепад сільських поселень та знелюднення сільської місцевості [3].

Зниження природного приросту, яке є основним негативним чинником демографічного розвитку, не можна однобічно і поверхово пов'язувати лише з зниженням життєвого рівня населення. Насправді, більшість передумов депопуляції населення України склалися ще у 70-80-ті роки минулого століття, коли фактично і розпочався складний демографічний перехід. Це проявилось, зокрема, у тому, що коефіцієнт природного приросту в сільській місцевості України уже з 1979 р. став від'ємним. Тобто, депопуляційні процеси в сільській місцевості багатьох регіонів України розпочалися задовго до територіально-політичних змін 90-х років минулого століття і визначалися насамперед такими чинниками, як прискорена урбанізація у поєднанні із старінням сільського населення. Такі негативні тенденції намітилися найбільше в тих регіонах, де через непередуману соціально-економічну політику молоде населення сільської місцевості “ввібрали” такі великі агломерації як Київ і Харків (Чернігівська, Сумська, Полтавська області), закладаючи передумови обвального старіння сільського населення і відповідно різке зменшення народжуваності, що і стало основним чинником демографічної кризи.

Негативні тенденції відтворення населення, які намітилися ще у 80-і роки минулого століття, поглибилися в результаті гострої економічної кризи 90-х років минулого століття. Але безпосередньо розглядати економічний спад як основний чинник демографічної кризи аж ніяк не можна. Мова йде лише про певні накладання економічних негараздів на соціальні, а відтак і демографічні, тобто своєрідний “економічно-соціально-демографічний резонанс”, який поглибив уже існуючі негативні процеси.

Згідно з офіційними даними і на сьогодні в державі загалом зберігається від'ємний природний приріст, відбувається поступове старіння населення, є дуже високий рівень незрівноваженості статевій структури населення (станом на початок 2019 р. – жінки 53,7%, чоловіки 46,3%), критично зростає кількість розлучень, залишається високою дитяча смертність, особливо у сільській місцевості. Тобто наявними є низка ознак, які свідчать про демографічну небезпеку загальнонаціонального масштабу. Але депопуляція населення України є ще суттєво диференційованою за регіонами держави. Тобто, при загальних негативних тенденціях в областях Північно-Східної України (Сумська, Чернігівська, частково Полтавська області) демографічна ситу-

ація є настільки кризовою, що за всіма ознаками цю територію, особливо її сільську місцевість, можна означити як зону демографічного лиха.

Різні негативні тенденції територіально-політичного розвитку України можуть бути зумовлені проблемами української економіки, які особливо загострилися в умовах поширення коронавірусної хвороби. Ще впродовж 90-х років XX ст. в період гострої трансформаційної кризи і фактично за відсутності позитивної координації та регулювання з боку держави в структурі української промисловості та сільського господарства відбулися деградаційні зміни. Зокрема, особливої гостроти набула проблема сільських депресивних територій[1], яка несе загрозу знелюднення цілих місцевостей. В структурі промисловості різко зменшилась частка наукомістких виробництв, насамперед машинобудування, і зросла частка тих виробництв, які, використовуючи дешеву робочу силу, мали змогу на зовнішніх ринках одержувати значні прибутки[2]. Найбільше це стосується чорної металургії. Держава не використовувала економічних важелів для формування і розширення внутрішнього ринку, формування системи замкнутих циклів виробництва, що, зокрема, могло забезпечити збереження позицій машинобудування. Водночас під тиском різних бізнесово-політичних угруповань створювались різні пільгові умови для нарощування обсягів імпорту, особливо вуглеводнів, що також знижувало соціально-економічний потенціал українського суспільства.

Економічні втрати України в результаті протистояння російській агресії, глобальна економічна криза, яка охопила всі країни світу внаслідок поширення коронавірусної хвороби наприкінці 2019 р. – першій половині 2020 р., ще більше послабили економіку держави. На фоні загального економічного спаду найбільшу тривогу викликає те, що особливо швидкими темпами почала відбуватися деіндустріалізація країни, тобто різко знижуватися частка галузі, яка єдина у змозі призупинити трудову еміграцію українців на заробітки за кордон та втрату людського потенціалу загалом. Так, у 2018 р. в промисловості України було зайнято менше 15% економічно активного населення України[16]. Тобто фактично Україна вже перестала бути потужною індустріальною державою. А ще на початку XXI ст. промислова інфраструктура України могла забезпечити роботою близько 40% працездатного населення. Але з

промисловістю пов'язані не лише проблеми зайнятості, але й обороноздатності держави, її науко-технічного прогресу. Тому деіндустріалізація – це і деградація фахово-кадрового потенціалу, і загрози зниження рівня науки та освіти, а також і загалом інтелектуального потенціалу суспільства.

Суттєвими є і негативні соціально-політичні наслідки, пов'язані з економічним спадом, який поглиблює нерівномірність економічного розвитку регіонів, збільшення кількості дотаційних областей, зниження життєвого рівня населення та зростання трудової міграції, зумовлюючи також широке поширення політичного невдоволення та загальної недовіри до державних інститутів. Подолання негативні тенденцій політичного й соціально-економічного розвитку, створення економічно ефективного і соціально справедливого суспільства все ще залишається в Україні реально можливим, але за умов реіндустріалізації держави та модернізації агробізнесу. Але тут потрібна сильна політична воля до усунення всіх тіньових економічних відносин, створення сприятливих передумов для надходження інвестицій та організації бізнесу. Вирішення стратегічних економічних питань своєю чергою може бути доброю передумовою для здійснення демографічної політики, яка включала б реконструкцію сільської місцевості Північно-Східної України, важливою складовою якої має стати розвиток фермерства [8], соціальну підтримку молодих сімей, пільги для молоді щодо працевлаштування та проживання тощо.

В інтересах збалансування територіально-політичного розвитку важливим також є посилення економічної ролі регіонів історичного ядра України, які сьогодні через об'єктивні й суб'єктивні передумови суттєво відстають у промисловому розвитку.

Отже, Україні впродовж шести років російської агресії за допомогою західних союзників вдалося виконати головне геополітичне завдання – зберегти основи державного суверенітету, хоча його послаблення також помітне через суперечливі і неконструктивні впливи різних зовнішніх середовищ в умовах економічної слабкості та невисокої якості роботи державних інститутів. Різнобічні загрози суверенному державно-політичному розвитку залишаються актуальними, що потребує розроблення нової цілісної системи національної безпеки з урахуванням та всебічною оцінкою загроз в політичній, інфор-

маційній, культурній та соціально-демографічній сферах. Разом з тим, не змогла Україна відновити територіально-політичну цілісність, але реальних можливостей для цього фактично не було, і вони можуть виникнути лише в результаті всебічного соціально-політичного зміцнення України та відповідно – геополітичного послаблення Росії.

Однак *геополітичні завдання України не можна зводити лише до збереження свого суверенітету, відновлення територіально-політичної цілісності, а розглядати можливості активізації її конструктивної ролі як на рівні міжнародних макрорайонів, так й у світі загалом.* Цього вимагають і потреби української суспільства, і власне – можливості самої держави, яка має для цього низку об'єктивних підстав, зокрема, значні розміри, вигідне географічне положення, порівняно багаті ресурси і головне – значний духовно-культурний та трудовий потенціал українського народу. На необхідності активного включення України в світові відносини, які орієнтували б українство не на пристосування до існуючих, а на творення нових територіально-політичних реалій, утвердження України як суб'єкта світових міжнародних відносин, у свій час наголошував Ю. Липа [11]. Тому на сьогодні потрібно усіляко протистояти сформованим російськими і проросійськими геополітиками уявленням про те, що Україна якийсь там лімітроф [17], який мусить думати лише про те, як би вижити, та приречений виконувати буферні функції.

Активізації геополітичної ролі України вимагає і ситуація як на європейському субконтиненті загалом, так у регіоні Центрально-Східної Європи зокрема [10]. Більшість держав на цій території (Балто-Чорноморського міжмор'я) сформувалися лише у ХХ ст., а тому весь район потребує усталення територіально-політичних реалій, насамперед кордонів, та зрівноваженого безконфліктного розвитку. Типізація держав Центрально-Східної Європи (за розмірами, рівнем соціально-економічного розвитку, державним устроєм) засвідчує, що, з одного боку, він дуже неоднорідний, проте з іншого – має багато спільних рис, пов'язаних з інерцією впливу тоталітарних комуністичних режимів, а також багато спільних геополітичних інтересів. Починаючи з кінця 1980 років, цей міжнародний район переживає складні і суперечливі соціально-економічні перетворення, які значною мірою поглибили нерівність в

економічному розвитку держав. Складними також є питання геополітичного вибору держав Центрально-Східної Європи, насамперед з огляду на необхідність визначення вектора орієнтацій у співвідношенні “Росія–НАТО”. В цьому контексті більшість держав регіону уже стали членами НАТО (спочатку Польща, Угорщина, Чехія, пізніше – Словенія, Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Румунія, Словаччина). У відповідь на зміцнення позицій НАТО – посилення тиску Росії щодо приєднання Білорусі, воєнного й економічного шантажу України. Проте за певних умов, пов’язаних з розвитком політичної ситуації в різних регіонах світу та трансформацією міжнародно-правових відносин, знову актуальною може стати потреба геополітичної консолідації саме держав Центрально-Східної Європи, включаючи Україну, для захисту своїх регіональних економічних і політичних інтересів, формування у перспективі цілісного геополітичного об’єднання, яке було б рівновагою щодо геополітичних впливів Західної Європи, з одного боку, та протидією Росії чи іншим утвореним на її місці державам. Такий розвиток подій позбавив би район геополітичної буферності, своєрідної другорядності у загальноєвропейському політичному житті. Ядром цього об’єднання могло б бути геополітичне зближення України з сусідніми центрально-європейськими державами, що потребує взаємозгодженого вирішення лише деяких історично-культурних проблем, які сьогодні Росія штучно актуалізує. Отже, динамізм сучасних геополітичних відносин, спільні транспортно-комунікаційні та інші економічні інтереси, необхідність активізації культурного потенціалу в загальноєвропейських взаєминах та подолання низки зовнішніх загроз – це ті чинники, які сумарно можуть посилити підстави політичного й економічного зближення держав Балто-Чорноморського міжнародного району.

Водночас Україна, з огляду на її особливе географічне становище, історію й досвід, може виконувати *геополітичну місію стабілізації та геополітичного зрівноваження* не лише Центрально-Східної Європи, а й усього європейського субконтиненту. В цьому контексті варто зазначити, що саме Україна довершила розпад імперії СРСР та фактично подарувала незалежність Білорусі, Молдові й колишнім республікам Центральної Азії. І зараз виконує важливу місію стримування російської експансії, хоча у Європі цього ще належним чином не усвідо-

мили. Важливо, що ще в ході Першої світової війни український політико-географ С. Рудницький застерігав держави Антанти: анексія України російською більшовицькою імперією багато-кратно посилить її експансіоністські амбіції і стане передумовою анексії Росією країн Центральної Європи. Тому і на сьогодні Україна, попри суттєве послаблення свого потенціалу і територіальні втрати, виконує важливу роль стримування російських експансіоністських амбіцій, є гарантом стабілізації кордонів у Центрально-Східній Європі і на пострадянському просторі. Досвід України також дає змогу справедливо вирішувати в Європі та усьому світі питання етнополітичного само-визначення, нівеляції різних варіантів творення неоімперських “великих політичних просторів”, а також різних гіперболізованих варіантів політичного й культурного глобалізму.

Але ситуація у світі та на європейському субконтиненті вимагає й інших якісних змін, деякі з яких може ініціювати саме Україна. Зокрема, враховуючи те, що сучасне утвердження в Західній Європі крайніх проявів крайнього лібералізму спричинило помітну духовно-культурну кризу, то Україна та інші держави Центрально-Східної Європи мають всі підстави подати імпульси оновлення західної цивілізації на національно-консервативних засадах, відновлення її справжніх цінностей, що сформувалися на основі християнства та національних культур. Україна, яка поєднує різні християнські традиції та напрями, може ініціювати й нові прориви в християнському екуменізмі в процесі зближення православних й католицьких конфесій. Це можна буде здійснити, якщо провідні кола основних християнських конфесій (католицької і православних) усвідомлять небезпеку духовної кризи, яка тією чи іншою мірою охопила Європу. Одним з резервів зростання міжнародно-політичної значущості України в контексті нового духовно-культурного “перезавантаження” загальноєвропейської цивілізації може стати успішна модернізація традиційної української народної культури. І загалом культурний досвід України має підстави дати новий поштовх до взаємозбагачення західноєвропейських, центральноєвропейських і східноєвропейських культур, поглиблюючи загальноєвропейську культурну самобутність, здатну зберегти характерні риси навіть за умов інтенсифікації міграційних процесів та натиску масової субкультури. Україна також

має деякі сприятливі передумови для формування позитивних варіантів співпраці християнських та мусульманських спільнот.

Середовищем реалізації українських геополітичних інтересів в країнах свого проживання можуть бути й зарубіжні українці, виходячи, зокрема з того, що їхнє зосередження є найбільшим в стратегічно важливих для інтересів України місцях (сусідні країни, провідні держави Північної та Південної Америки, Західної Європи)[5, 9]. Але для виконання такої ролі необхідна цілісна система заходів щодо надання українській діаспорі всебічної інформаційної та соціально-психологічної підтримки.

Активізація геополітичної ролі України є реальною, однак потребує сильної державно-політичної волі, зміцнення патріотизму та національно-державної самоповаги загалом, а також поглиблення регіональної й етнополітичної консолідації українського суспільства. Отже, з огляду на сучасні глобальні та регіональні процеси Україна має втілювати свою геостратегію, в основі якої – пріоритет національних інтересів, неухильне нарощування свого сукупного потенціалу, забезпечення зростання міжнародного авторитету.

Список використаної літератури

1. Барановський М. О. Економічна та соціальна географія України: реальний сектор економіки. Ніжин: Видавець Лисенко М. М., 2018. – 376 с.
2. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2009. – 396 с.
3. Дністрянський М. С. Демографічна криза в Україні як проблема національної безпеки: які причини і можливості виходу // БІНТЕЛ. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень. №3. С. 16–21.
4. Дністрянський М. С. Загострення геополітичних взаємин у період постмодерну та становище України. Монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2021. 156 с.
5. Дністрянський М. С. Зарубіжне українство: драматична доля, соціально-демографічні параметри та геополітичний потенціал // БІНТЕЛ. Журнал геополітичної аналітики. №3. 2018. С. 17–38.
6. Дністрянський М. С. Територіально-політична ситуація в південних і східних макрорайонах України в контексті проблем національної безпеки // Соціально-географічні виклики в Східно-Центральній Європі на початку ХХ ст. і пошуки адекватних відповідей.

Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. Берегово, 2016. С. 307–315.

7. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – 332 с.

8. Заячук М. Д. Геопросторова організація фермерського укладу України: монографія. Чернівці: Букрек, 2015. – 519 с.

9. Зубик А. І. Українська діаспора. Суспільно-географічне дослідження. Львів: Простір-М., 2019. – 440 с.

10. Лажнік В. Й. Геодемографічні й етнополітичні процеси в країнах регіону (Центрально-Східна Європа). Луцьк: Вежа-Друк, 2017. – 416 с.

11. Липа Ю. Призначення України. Нью-Йорк: Українська книгарня “Говерля”, 1953. – 307 с.

12. Національний склад населення та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – 245 с.

13. Повний текст документів, ухвалених на переговорах в Мінську. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Politics/129751>

14. Рада Федерації надала Путіну дозвіл на введення військ на територію України. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/>

15. Сливка Р. Структурна вразливість регіону як передумова виникнення територіально-політичних конфліктів // Львівська суспільно-географічна школа: історія, теорія, українознавчі студії. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2015. С. 326–331.

16. Статистичний щорічник України за 2018 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2019. С. 52.

17. Цимбурский В. Россия – Земля за Великим Лимитрофом. Цивилизация и ее геополитика. М.: УРСС, 1999. – 141 с.

18. Dnistrianskyu M, Skliarska O. Ukrainian Ethnic and Political Identity: Regional Divergences in the Consolidation of Ukrainian Society in the Context of External Geopolitical Influences // Territories and Identities in Central, Eastren and Southeastern Europe (Edited by V. Mihaylov), Instytut Geopolityki, Częstochowa, 2014, P. 189–207.

Оксана Склярська
доцент, кандидат географічних наук

РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ

Об'єктивною ознакою політичної організації багатьох держав світу на початку ХХІ ст. стає зменшення централізації державного управління і, відповідно, інтенсивна реалізація групових інтересів (суспільно-економічних, етнічних, культурних тощо), делегуванням влади у регіони та поселення. Очевидно, ці тенденції не могли оминати Україну, де впродовж останнього десятиліття пропонують і вже реалізують проекти реформування адміністративно-територіального устрою в напрямі децентралізації, збільшення повноважень місцевих органів влади, а також укрупнення територіальних одиниць. Необхідність адміністративно-територіальних змін в Україні є очевидною з огляду на важливість децентралізації та самоуправління для соціально-економічного розвитку поселень. Однак на етапі утворення об'єднаних територіальних громад помітні значні проблеми та небезпеки в контексті трансформації поселенської мережі та зміни статусу і функцій окремих міст і селищ. Адже запропонована методика адміністративно-територіального реформування містить чіткі кількісні параметри громад, однак не враховує важливості збереження статусу адміністративного центру для багатьох міст та екістичних функцій окремих селищ і сіл. Суспільно-географічний аналіз пропонує схем реформування для Львівщини у 2015–2017 рр. [20] засвідчив, що є значні диспропорції в розмірах та людності громад, багато сіл залишаються поза зонами доступності центрів громад. Затверджені нові Перспективні плани ОТГ у 2020 р. внесли значні корективи щодо складу, розмірів громад, і потребують глибокого наукового аналізу.

Проблемні аспекти нових схем децентралізації активно зазначають фахівці з державного управління, економісти, але їхні дослідження здебільшого стосуються особливостей управління фінансами територіальних громад та вдосконалення міжбюджетних відносин (І. З. Сторонянська, В. С. Кравців, С. Л. Шульц та ін.). Яке ж місце суспільної географії в дослідженні адміністративно-територіальних систем (АТС), і наскільки важливими є пропозиції географів щодо реформування адміністративно-територіального устрою (АТУ)?

Необхідність вивчення адміністративно-територіальних систем суспільною географією зумовлена змістом і сутністю поняття. Так, О. Г. Кучабський зазначає, що адміністративно-територіальна одиниця за своєю природою є територіальною системою [13, с. 51], яка створюється штучно для забезпечення ефективності територіального управління. На перший погляд, це визначення вже містить географічні аспекти. Однак, далеко не територіальність є головною ознакою географічного дослідження. Формування адміністративно-територіальних систем не є лише результатом суб'єктивних владних рішень “згори”, а й значною мірою здійснюється об'єктивно під впливом географічних чинників, що є більш важливим аргументом на користь географічного погляду. Зрештою, ефективним державне управління буде саме тоді, коли у формуванні системи АТУ враховуватиметься комплексна взаємодія усіх компонентів середовища життєдіяльності (природньо-географічних, соціально-економічних, мовно-культурних, розселенських, етнічних особливостей), а також запити населення “знизу”, про що і йдеться у працях географів. На цьому аспекті наголошував, зокрема, й Е. Алаєв: “...чим більшою мірою конфігуратором системи управління є об'єктивні економіко-географічні зв'язки, тим більше існує можливостей для прийняття оптимальних чи раціональних рішень” [1, с. 162].

Географічний аналіз формування і функціонування адміністративно-територіальних систем передбачає врахування всієї сукупності взаємозв'язків, які існують в гетерогенному геосередовищі. АТУ залежить від складнішої географічної системи, що є стійким поєднанням елементів територіально-політичного і соціо-економіко-географічного середовища [6, с. 126]. І нарешті, суспільно-географічне дослідження адміністративно-територіальної системи передбачає аналіз її організації та функціонування. Зрештою,

для досліджень територіально-політичної організації своєчасною є концепція “географічного місця”, запропонована Дж. Егнью для пояснення суспільної взаємодії на різних рівнях – від локального до глобального та участі кожного “місця” (поселення, району, ареалу і т. д.) з його унікальними особливостями в розвитку та структуруванні політичної системи держави.

Суспільна географія має значні теоретичні напрацювання щодо проблем АТУ України і пропозицій його реформування. Аналіз проблем адміністративно-територіальної організації держави, а також методичні обґрунтування нового формату АТУ знаходимо в наукових працях М. С. Дністрянського, А. І. Доценка, Ф. Д. Заставного, О. В. Заставецької, Л. Б. Заставецької, Я. Б. Олійника, М. М. Паламарчука, М. Д. Пістуна, О. Г. Топчієва, О. І. Шаблія, Л. Т. Шевчук та ін. Зокрема, у численних працях М. С. Дністрянського детально проаналізовано параметри сучасного адміністративного устрою України та наведено пропозиції його вдосконалення. Пропонуючи варіант дворівневої структури адміністративно-територіального поділу [6, с. 181], вчений згодом зазначає, що “триступеневий поділ, а також кількість адміністративних одиниць вищого рівня загалом відповідають розмірам України та її системі розселення” [7, с. 163], тому найбільш оптимальними змінами є створення ще трьох областей (Уманської, Криворізької і Маріупольської), передусім для подолання периферійності окремих регіонів. Зв’язок особливостей розселення та адміністративно-територіальних змін розкрито у публікаціях В. О. Джамана [5], А. І. Доценка [4]. Так, А. І. Доценко вказував на потребу укрупнення дрібних районів (по 100–150 тис. осіб) для посилення їхнього потенціалу та самодостатності [4, с. 22]. Наукові пропозиції щодо доцільності тих чи інших змін АТУ, особливо на низовому рівні, містять праці О. В. Заставецької [10]. Аналізуючи широкий спектр чинників при формування мережі адміністративно-територіальних одиниць, Ф. Д. Заставний обґрунтовує перспективність формування 2–3 округів в кожній області [11, с. 357]. Вважаючи обласний поділ України загалом вдалим [21, с. 76], О. І. Шаблій все ж пропонує схему дворівневого поділу шляхом розукрупнення областей по 2–6 округів [21, с. 81]. О. Г. Топчієв зазначає, що ключовим питанням реформи АТУ є соціально-економічна самодостатність територіальних громад, “тобто їх спроможність самотужки вирішувати біжучі соціальні та економічні проблеми своєї

життєдіяльності”, а укрупнення поселень не може бути суцільним. Дуже делікатним, на думку вченого, є питання укрупнення територіальних громад в поліетнічних районах [23, с. 309].

На сучасному етапі впровадження адміністративно-територіальної реформи в Україні у працях географів містяться дискусії та апелювання політичним пропозиціям щодо об’єднання територіальних громад та “укрупнення” на всіх ланках АТУ. Так, про значні вади укрупнення сілрад зазначають науковці О. В. Заставецька й Т. Б. Заставецький [10, с. 10–13]. На їхню думку, позбавлення статусу центрів сільських рад у процесі створення громад призведе до занепаду периферійних сіл. Центральні поселення ще певною мірою зберігатимуть людність або й поповнюватимуть її з вихідців із інших сіл. А решта сільських поселень поступово занепадатиме, як це було у період ліквідації так званих неперспективних сіл (70-ті роки ХХ ст.). На переконання вчених, погіршиться і транспортна доступність людей до центру громади, де будуть сконцентровані головні управлінські установи, освітні, медичні та культурні заклади.

Критичний аналіз параметрів новостворених громад областей Українського Полісся та демографічного потенціалу їхніх центрів як важливого чинника адміністративно-територіальної реформи наведено в публікаціях М. Барановського [2]. За переконанням вченого, від правильного обрання центрів громад значною мірою залежить ефективність адміністративно-територіальних змін, а негативна динаміка демографічної ситуації більшості центрів громад багатьох регіонів держави (зокрема північних), яка зазвичай супроводжується виснаженням їхнього соціально-економічного потенціалу, є однією із загроз при проведенні реформи. Фактично географи застерігають управлінців щодо підтримки розвитку тільки міських поселень та великих перспективних сіл – центрів громад. У контексті дослідження систем розселення, Л. Б. Заставецька зазначає, що функціонування громад, які об’єднують 8–10 сіл в депресивних районах з кризовою демографічною ситуацією чи дисперсним розселенням призведе до деградації сільських поселень, які не будуть центрами громади, тому показник мінімального критерію людності в таких регіонах має бути зменшений до 3 тисяч осіб [10, с. 95–100]. Є. П. Качан і Д. В. Ткач також вказують на загрози при реформуванні адміністративно-територіального устрою у регіонах аграрного типу освоєння [12]. Я. Б. Олійник і П. Остапенко на перших етапах формування ОТГ

запропонували оригінальний підхід до наукового аналізу спроможності новоутворених громад [16, с. 37–44.].

Різноманітні аспекти і виклики щодо змін територіальної організації влади в регіонах вивчають також К. А. Немець, Л. М. Немець, К. Ю. Сегіда (Харківська область) [15], З. М. Тітенко (Одеська область) [22], С. М. Шевчук (Полтавська область) [25] та ін. Зрештою, географи є авторами першого Атласу нового АТУ України [17].

Особливе застереження вчених-географів щодо укрупнення обласного рівня АТУ як ймовірної загрози федералізації та відцентрових процесів. Так, М. С. Дністрянський вважає, що “об’єднання кількох областей призведе до створення надвеликих адміністративних одиниць, відповідних розмірам середніх європейських країн...”, які вимагатимуть “постійного підвищення повноважень, статусу, концентрації та консолідації не завжди проряджавницьки налаштованих політичних сил” [7, с. 178].

В контексті завершення процесу об’єднання територіальних громад низового рівня та реформування районної ланки після проведення місцевих виборів 2020 р. важливо проаналізувати, чи відповідають адміністративно-територіальні зміни застереженням та пропозиціям наукової географічної спільноти.

Загальним інструментарієм об’єднання є Закон “Про добровільне об’єднання територіальних громад”. Методика формування спроможних територіальних громад, визначена авторами реформи, містить критерії щодо розмірів, людності, зон доступності нових адміністративних центрів, а також наявності закладів соціально-освітньої та побутової інфраструктури [8]. За цією методикою зони доступності потенційних центрів громад визначені на відстані не більше 20 км дорогами з твердим покриттям. Відстань може бути збільшена до 25 км у виняткових випадках. Критеріями оцінки рівня спроможності є чисельність населення, чисельність учнів в освітніх закладах на території громади, площа території, індекс податкоспроможності бюджету, частка місцевих податків та зборів у доходах бюджету ОТГ. Щодо сільських громад, то, з огляду на ці критерії, у багатьох регіонах слід об’єднати по 8–10 поселень і навіть більше, що у випадку віддаленості та периферійного положення є негативним для збереження їхньої людності і транспортної доступності населення до нових центрів. Хоча автори та прихильники реформи називають її беззаперечні позитивні наслідки, передусім отримання

ширших управлінських можливостей та ресурсної бази.

Напередодні місцевих виборів 2020 р. затверджено нові Перспективні плани, згідно яких в усіх областях України зменшено кількість проєктних ОТГ, більше того – деякі громади, утворені шляхом самоініціативи чи відповідно до попередніх планів повинні бути включені до складу нових укрупнених громад. Відтак, в Україні передбачено формування 1469 територіальних громад. Нововведення, за якими було ліквідовано вже сформовані дрібні ОТГ в багатьох областях обумовлені потребою створення спроможних громад зі значним соціально-економічним потенціалом, підвищення їх бюджетних можливостей та функціональної самостійності. Так, у Львівській області за попередніми Планами передбачалось утворення 85 ОТГ, а за остаточними змінами 2020 р. – 73 ОТГ, з них 39 – міських, 17 – селищних, 17 – сільських. Ліквідовані громади, які були утворені одними з перших – Бабинська, Луківська, Дублянська, Воле-Баранецька, Міженецька, Нежухівська, Нижанковицька та інші. Уже з цих параметрів нового устрою для області зрозуміло, що укрупнення відбуватиметься довкола райцентрів, інших міських поселень, рідше – довкола великого села, тому понад 600 сіл із сільрадами втратять її, а для 17-и ця сільрада трансформується в адміністративний центр новоствореної громади. Відтак, лише ці 17 сіл мають перспективи подальшого збереження свого функціонального значення. Певні функції у системі розселення втрачатимуть і 18 селищ які не стануть центрами громад. Це, зокрема Олесько, Запитів, Немирів, Шкло, Дашава та інші [3]. Науковці застерігають управлінців щодо підтримки тільки центрів громад, адже неналежна увага до інших поселень може призвести до їхнього занепаду [9, с. 97]. До складу Львівської ОТГ увійдуть міські поселення Львівської міськради – Винники, Брюховичі, Рудно, а також м. Дубляни і 15 сіл, яких за результатами досліджень агломеративності, відстані і часової доступності науковці відносять до Львівської агломерації [14, с. 58]. Найбільші села агломерації все ж формують окремі ОТГ, а саме – Зимноводівську, Солонківську, Оброшинську, Соکیلницьку, Мурованську.

Загалом найбільша кількість територіальних громад буде функціонувати в Одеській (91), Дніпропетровській (86), Львівській (73), Київській (69) областях, а найменше – в Луганській (37), Херсонській (49), Кіровоградській (49), Сумській (51), Чернівецькій (52) областях. Найвища частка міських ОТГ – у регіонах з

найбільшою кількістю міст, а саме – Донецькій (64%), Луганській (54%), Львівській (53%), найменша – в Закарпатській (16%), Житомирській (17%), Рівненській (17%), Херсонській (18%), Волинській (20%). Селищні громади переважають в Харківській області (46%, 26 громад), Херсонській (41%, 20 громад), Чернігівській (42%, 24 громади), а сільські становлять більшість ОТГ 17-и областей, зокрема більше 50 % – в Рівненській, Черкаській, Чернівецькій, Одеській, Запорізькій, Закарпатській, Житомирській (див. табл. 1). Загалом в Україні не стануть центрами громад 39 міст і майже 400 селищ.

Таблиця 1

Параметри нового адміністративно-територіального поділу України

Регіон	К-сть районів в	Відношення максимального значення до мінімального		К-сть ОТГ	З них, %		
		Районів за площею, рази	Районів за людністю, рази		міські	селищні	сільські
Вінницька	6	2,4	4,5	63	28	35	37
Волинська	4	3	4,2	54	20	33	47
Дніпропетровська	7	2,3	6,8	86	24	31	45
Донецька	8	2,8	12	66	64	24	22
Житомирська	4	3,6	3,8	66	17	33	50
Закарпатська	6	1,7	3,3	64	16	28	56
Запорізька	5	1,6	5,1	67	21	27	52
Івано-Франківська	6	4,8	18,0	62	24	35	41
Київська	7	4,6	3,4	69	35	33	32
Кіровоградська	4	2,3	3,6	49	25	33	42
Луганська	8	3,4	6,7	37	54	35	11
Львівська	7	2,1	7,1	73	53	23	23
Миколаївська	4	1,9	4,7	53	8	18	26
Одеська	7	2,1	13,0	91	21	27	52
Полтавська	4	2,0	3,1	60	25	32	43
Рівненська	4	2,2	4,6	64	17	22	62
Сумська	5	2,0	4,0	51	29	30	41
Тернопільська	3	2,4	4,0	55	32	31	36
Харківська	7	2,4	15,0	56	30	46	24
Херсонська	5	1,8	4,7	49	18	41	41
Хмельницька	3	2,4	2,4	60	20	35	45
Черкаська	4	1,6	4,2	66	23	15	62
Чернівецька	3	2,2	7,2	52	21	14	65
Чернігівська	5	2,2	7,0	57	30	42	28
АР Крим	10	4,2	**	*			

*Затвердження територіальних громад відбудеться після деокупації території АРК

**немає сучасних даних по кількості населення районів АРК

Процес формування територіальних громад синхронізували і зі змінами АТУ на субрегіональному рівні: замість 490 адміністративних районів в Україні буде функціонувати 136 укрупнених районів. Позитивними аспектами таких змін можна вважати зменшення бюрократичного апарату та його фінансування, а також надання ширших повноважень і ресурсів громадам задля забезпечення життєдіяльності населення на місцях. Однак, досі не визначено повноважень районних рад і процедури розподіл фінансових ресурсів між громадою та районом. Крім того, існують небезпеки ліквідації деяких адміністративних, культурних чи навіть медичних закладів в процесі такої оптимізації, а також зменшення функцій і потенціалу малих міст та селищ, які тривалий час були районними центрами. На рівні району буде функціонувати державна виконавча влада, зокрема поліція, податкова інспекція, прокуратура. І якщо розширення повноважень податкової та прокуратури на 3–4 райони відбулося ще 10–15 років тому, то ліквідація поліції, судів матиме безумовно негативне значення. Загалом реформування районного рівня АТУ передбачає зміну напрямку та інтенсивності міжпоселенських зв'язків, що в умовах тривалої соціально-економічної стагнації, демографічної кризи і незадовільного транспортного сполучення може призвести до поглиблення поляризації в системі розселення та збільшення периферійних територій, про що йдеться у багатьох працях вчених-географів.

Розглянемо детальніше реформування районного рівня АТУ. Найбільше – по 8 районів передбачено в Донецькій і Луганській областях з огляду на кількість населення та з урахуванням районного поділу тимчасово окупованих територій. По 7 районів буде сформовано у Львівській, Харківській, Дніпропетровській та Одеській областях і лише по 3 – в Тернопільській, Хмельницькій і Чернівецькій. Щодо останніх, то наявність лише 3 районів пов'язана не лише з невеликою площею та кількістю населення, а й з відповідною територіальною структурою систем розселення. Так, В. О. Джаман виділяє в межах Чернівецької та Тернопільської областей зони середньо-інтенсивних зв'язків, які приблизно і відповідають новим укрупненим районам [5]. У Волинській і Рівненській областях ці зони міжрайонних зв'язків також переважно збігаються з новими районами, однак Нововолинськ (який має потенціал міжрайонного значення) не став районним центром з огляду на більш

центральне положення м. Володимир-Волинський, а периферійні північно-західні райони Рівненщини об'єднуються довкола Вараша, хоч і більше тяжіють до м. Сарни. Так, відстань на пряму польовими дорогами між селищем Зарічне та Варашем становить 56 км, а автомобільними шляхами через Сарни – понад 190 км. Неоднозначним є визначення центру Дністровського району Чернівецької області – селища Кельменці, адже в межах району є міста Хотин, Сокиряни, Новодністровськ з більшими демографічним і соціально-економічним потенціалами. Очевидно, застосування принципу центрального розташування нових райцентрів не завжди матиме позитивне значення для розвитку поселень, особливо у випадку недостатнього соціально-економічного потенціалу центрального міста і слабо розвинутої транспортної інфраструктури.

Попри пріоритет центральності розміщення головного міста району, все ж ексцентричне розташування матимуть центри в деяких районах з нерівномірним розселенням (Гайсинський, Подільський, Генічеський, Конотопський, Вишгородський, Камінь-Каширський, Новгород-Сіверський та ін.), а також у високогірних районах. Умовою ефективного виконання містами-центрами своїх функцій в таких випадках є розвинутість транспортного сполучення з віддаленими поселеннями та виробничої і соціальної інфраструктури. Як зазначає Л. Б. Заставецька, системи розселення, які існували дотепер, перетворюються у кластери [9], але для цього потрібно розвинути нові міжпоселенські зв'язки, транспортну доступність від усіх поселень до нових центрів громад і районів, покращити їхню економічну базу.

Особливі критерії районного поділу в гірських регіонах. Кількість районів в Закарпатській та Івано-Франківській областях збільшено до шести з урахуванням особливостей розселення у гірській місцевості. Так, в первинних планах районного поділу Закарпатської області сучасний Рахівський район входив до складу великого Тячівського. Однак, попри значно меншу кількість населення від нормативної, Рахівський район буде існувати окремо з огляду на віддаленість багатьох сіл Рахівщини на понад 100 км від Тячева. З огляду на дисперсне розселення та погане сполучення суміжних гірських районів в Івано-Франківській області функціонуватимуть окремо Верховинський та Косівський райони. Гірські Вишницький і Путильський райони

Чернівецької області об'єднуються з центром у м. Вижниця, яке матиме асиметричне розташування. Попри невеликі розміри району, все ж значна кількість гірських сіл буде віддаленою від Вижниці на понад 60 км.

Не будуть районними центрами деякі середні міста, які мали статус міст обласного значення (Нововолинськ, Горішні Плавні, Енергодар, Сміла, Ірпінь). Для Нововолинська, який увійде до складу Володимир-Волинського району лімітуючим фактором для надання йому статусу райцентру стало асиметричне положення міста та його монофункціональна структура. Подібна ситуація склалась щодо міста Енергодар, який, маючи значне інфраструктурне забезпечення, увійде до складу Василівського району, хоча людність Василівки – лише 13 тис. осіб. Ірпінь увійде у Бучацький район, хоч має краще розвинуту інфраструктуру, значно більшу людність, а відстань між містами – лише 5 км, тобто аргумент “більш центрального розташування” тут не актуальний.

Не стануть центрами укрупнених районів і міста, які виконували функції райцентру до впровадження реформи: з населенням понад 20 тис. осіб (Славута, Старокостянтинів, Гадяч, Глухів, Переяслав, Яготин, Канів, Жовті Води), та історичні малі міста з населенням менше 20 тис. осіб – Жовква, Броди, Бережани, Зборів, Галич, Хотин, Бахмач та інші. Для останніх особливо тривожним виглядає можливість позбавлення і статусу міста після втрати адміністративного статусу районного центру, адже у проєкті Закону “Про засади адміністративно-територіального устрою” основним критерієм для визначення міста передбачено людність понад 20 тисяч осіб [18]. Водночас у слабо-заселених поліських, степових або гірських місцевостях такі малі міста (з людністю до 20 тис. осіб) стануть центрами укрупнених районів, відтак їхнє функціональне значення зростатиме. Серед них – Звенигородка, Корюківка, Берислав, Вижниця, Голованівськ, Новоукраїнка, Березівка, Роздільна, Болград та інші.

Найбільшими за площею в Україні стануть Коростенський (11,07 тис. км²), Полтавський (10,85 тис. км²), Хмельницький (10,76 тис. км²), Чернігівський (10,25 тис. км²) райони, тоді як найменші – Косівський, Рахівський, Бучацький, Вижницький – матимуть площу до 2 тис. км² (табл. 1). За кількістю населення лідирують Харківський, Одеський, Львівський, Дніпропетровський (понад 1 млн. осіб), а найменші за людністю – гірські

(Рахівський, Верховинський, Косівський), а також слабозаселені та слабоурбанізовані степові і поліські райони – Бериславський, Генічеський, Сватівський, Новгород-Сіверський, Корюківський, Роменський та ін. Відтак, найбільшим за площею район України перевищує найменший у 14 разів, а за населенням – у 54 рази.

Помітними є відмінності і в розрізі областей. Невеликі диспропорції районного поділу у Запорізькій, Закарпатській, Херсонській, Черкаській та Миколаївській областях, де найбільший за розмірами район перевищує найменший у 1,5-2 рази. Лише у Київській та Івано-Франківській області таке співвідношення становить більше 4. Значно більші міжрайонні диспропорції за людністю в межах областей, що пов'язано з великою концентрацією населення в обласних центрах, найбільших агломераціях. Так, Харківський район (1 млн. 672 тис. ос.) має у 15 разів більшу людність, ніж Красноградський (108 тис. ос.). Одеський район об'єднає 1 млн. 376 тис. ос., що в 13 разів більше, ніж у Роздільнянському районі (104 тис. ос.). Найбільш збалансованим за розподілом населення є районний поділ Хмельницької, Закарпатської, Полтавської областей, де відношення максимальної людності району до мінімальної становить не більше 1:3.

За багатьма рекомендаціями для запобігання надмірним диспропорціям між районами за людністю, площею в межах областей не доцільно виділяти окремо Охтирський та Роменський райони в Сумській області, Фастівський і Обухівський на Київщині, утворювати Роздільнянський район в Одеській області, Синельниківський і Павлоградський в Дніпропетровській області. Очевидно, в окремих випадках створення невеликих районів, так само, як і визначення районних центрів (про що йшлося вище) обумовлено й суб'єктивними чинниками.

В абсолютній більшості регіонів найбільшими за площею є райони, сформовані довкола обласних центрів. Винятковими є Луцький район (за площею і кількістю ОТГ менший, ніж Ковельський), а також Дніпровський (за розмірами менший, ніж Криворізький), Житомирський (дещо менший від Коростенського), Ужгородський (за площею і людністю трохи менший від Хустського). Є дві області, де район з центром в головному місті стане найменшим за площею, але найбільшим за людністю. Це Харківський та Херсонський райони.

Отже, необхідність адміністративно-територіальних змін в Україні є очевидною з огляду на важливість децентралізації та самоуправління для соціально-економічного розвитку поселень. Однак на етапі утворення територіальних громад та формування нових районів існують загрози в контексті трансформації поселенської мережі та зміни статусу і функцій окремих поселень, а багато сіл залишаються поза зонами доступності центрів громад та центрів укрупнених районів. Загалом, позитивні результати адміністративно-територіальної реформи неможливі без вирішення проблеми транспортного сполучення між поселеннями, стану доріг, розширення мережі соціальних закладів і установ із надання адміністративних послуг, виробничих фондів. Подальші суспільно-географічні дослідження цієї проблематики передбачатимуть детальний аналіз функціонування нових адміністративно-територіальних утворень в контексті впливу на розвиток поселень та на геопросторові процеси у політичному, економічному та демосоціальному середовищах.

Список використаної літератури

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география : понятийно-терминологический словарь / Э.Б.Алаев. – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
2. Барановський М. О. Демографічний потенціал центрів територіальних громад регіонів Українського Полісся як важливий чинник ефективності адміністративно-територіальної реформи / М. О. Барановський // Регіон-2016 : стратегія оптимального розвитку: Матеріали Міжн. наук-практ. конф., Харків, 10-11 листопада 2016 р. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. – С. 17–20.
3. Децентралізація влади : Львівська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://decentralization.gov.ua/region/common/id/763>
4. Доценко А.І. Адміністративно-територіальний устрій та розселення в Україні / А.І. Доценко. – К. РВПС України, 2003. – 76 с.
5. Джаман В. О. Регіональні системи розселення : демогеографічні аспекти/ В. О. Джаман. — Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
6. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі / М. С. Дністрянський. – Львів, Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка., 2000. – 310 с.
7. Дністрянський М. С. Політична географія України : навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – 348 с.

8. Закон України “Про добровільне об’єднання територіальних громад” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/157-1>

9. Заставецька Л. Принципи формування і механізми функціонування нових територіальних громад і систем розселення у процесі реформування адміністративно-територіального устрою України / Леся Заставецька // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія Географія. – Вип. 673-674. – С. 95–100.

10. Заставецька О. В. Географічні засади формування територіальних громад у світлі нового адміністративно-територіального устрою України / О. В. Заставецька, Т. Б. Заставецький // Наук. зап. ТНПУ. Серія: Географія. – 2005. – № 2. – С. 10–13.

11. Заставний Ф.Д. Географія України / Ф. Д. Заставний. – Львів, Світ, 1994. – 472 с.

12. Качан Є., Ткач Д. До питання реформування адміністративно-територіального устрою та формування об’єднаних територіальних громад / Є. Качан, Д. Ткач // Регіональна економіка. – 2016. – №1.

13. Кучабський О. Г. Еволюція адміністративно-територіальних систем: теоретико-методологічний аспект / О. Г. Кучабський // Актуальні проблеми держ. управління. – 2010. – № 1 (37). – С. 51–59.

14. Лозинський Р., Костюк І. Сучасні межі Львівської міської агломерації / Роман Лозинський, Ігор Костюк // Економічна та соціальна географія: наукові записки. – 2011. – № 2. – С. 55–60.

15. Немець К. Дослідження міських агломерацій в аспекті реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні (на прикладі Харківської області) / К. Немець, К. Сегіда, Л. Немець, К. Кравченко, Є. Телебенева, Л. Ключко // Часопис соціально-економічної географії. – № 27, 2019. – С. 28–39.

14. Олійник Я. Б, Остапенко П. О. Формування спроможних територіальних громад в Україні: переваги, ризики, загрози/ Я. Б. Олійник, П. О. Остапенко // Український географічний журнал. – 2016. - №4. – С. 37–44.

15. Остапенко П. Атлас адміністративно-територіального устрою України. Новий районний поділ та територіальні громади: 2020 / Павло Остапенко, Роман Перхалюк, Олександр Бончковський, Станіслав Остапенко – Київ. – 2020. – 56 с.

16. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження методики формування спроможних територіальних громад” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-п>

17. Проект Закону про засади адміністративно-територіального устрою України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67986

18. Склярська О. Утворення об'єднаних територіальних громад в контексті впливу на розвиток поселень (на прикладі Львівської області) / Оксана Склярська // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2017. – Вип. 50. – С. 325–333.

19. Соціально-економічна географія України / за ред. О.І. Шаблій. – Львів, Світ. 1994. – 606 с.

20. Тітенко З. В. Суспільно-географічні аспекти адміністративно-територіального устрою обласного регіону (на прикладі Одеської області): дис. канд. геогр. наук / З. В. Тітенко. – Одеса, 2007. – 301с.

21. Топчієв О. Г. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 372 с.

22. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 742 с.

23. Шевчук С. М. Адміністративно-територіальна система Полтавської області / С. М. Шевчук // Вісник Одеського національного університету. Серія: Географічні та геологічні науки, 2020. – Вип. 1(36). – С. 184-192.

Роман Сливка

доцент, кандидат географічних наук

ПОНЯТІЙНА ОСНОВА ГЕОГРАФІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

1. Уявлення про територіальні суперечності та територіальні спори

Географія конфліктів є складовою політичної географії, яка досліджує передумови, чинники, особливості територіального поширення суперечностей та конфліктів між державами з приводу влади над окремими частинами території в міжнародно-правовому її розумінні (геоторія, акваторія, надра, континентальний шельф). За М. Пачоне, вивчення територіальних конфліктів є однією із прикладних проблем географії [43, С. 8]. Влада особи, групи осіб, нації чи держави над певною територією є необхідною умовою для того, щоб організувати простір відповідно до власних потреб, цінностей, інтересів, які склалися у певний період часу.

Об'єктом дослідження у даній роботі є території, щодо яких існує суперечність поглядів держав чи інших політично організованих спільнот із приводу їх належності, влади над ними. У даній розвідці не розглядаються питання, які стосуються суперечностей щодо розподілу акваторій, континентального шельфу. Основна увага звернена на проблеми політичного розмежування на суходолі.

Предметом дослідження є трактування основних понять, що описують процеси зміни або збереження існуючого статусу-кво державних територій. Такі конфлікти в географії доцільно визначати категорією «територіально-політичними конфлікт». Це синтетичне поняття, яка складається із двох категорій – «територія» та «політичний». Під територією у доктрині та практиці міжнародного права розуміються різні простори земної кулі, що включають його сухопутну і водну поверхні, надра,

повітряний простір, а також космічний простір і небесні тіла [10, с. 139].

Згідно ст.1 Конвенції про права та обов'язки держав, підписаної у Монтевідео 26 грудня 1933 р. однією з основних ознак державності є наявність у держави «визначеної території» [21, С.119; 32]. Володіння територією визначається актами внутрішнього законодавства держави, у більшості держав Конституцією, а також актом визнання державних кордонів іншими країнами, перш за все суміжними, та міжнародними організаціями.

Як вказує О. Задорожній [9, С. 42], політична функція території проявляється у винятковому суверенітеті держави на своїй території, який передбачає: реалізацію права народу на самовизначення, виняткову владу уряду на території в межах державних кордонів, право застосовувати легальне насильство щодо всіх фізичних і юридичних осіб в межах території, відсутності у інших держав права претендувати на її територію, змінювати її площу і конфігурацію кордонів без погодження з нею, втручатися у її справи.

На сучасному етапі формування політичної карти продовжується процеси делімітації, демаркації, обмінів прикордонними ділянками, окупації, анексії прикордонних територій та цілих регіонів (Східний Єрусалим) і країн (Західна Сахара). Попри поспішні заяви про втрату значення державної території у міжнародних відносинах, початок третього тисячоліття рясніє прикладами, коли суверенітет над територією залишається найбільш чутливою темою міжнародних відносин. В умовах сучасного пост-біполярного «розхитаного світу», як його означив Р. Хаас [25], міждержавні територіальні суперечності залишаються актуальними. Міжнародний порядок можна розуміти як комплекс зусиль різних держав, спрямований на те, щоб не допускати використання військової сили задля досягнення зовнішньополітичних цілей. Однак, як влучно зауважує С. Корсунський [12, С. 15], від 2014 р., на наших очах відбувається його руйнування, оскільки агресія проти України, анексія Криму й окупація частини Донецької і Луганської областей остаточно зруйнували архітектуру міжнародної безпеки. У таких умовах відображення конфліктних відносин у понятійній системі міжнародного права та політичної географії є актуальним завданням.

Територіальна суперечність виникає у випадку, коли певний суб'єкт міжнародних відносин претендує на зміну міжнародно-правового статусу частини території, і це заперечує її існуючий міжнародно-правовий статус, або ж заперечує територіальні претензії іншого політичного суб'єкта (у випадку відсутності встановленого міжнародно-правового статусу).

За Г. Перепелицею [18, С. 30-31], суперечність трактується як процес, і як відношення. Як процес суперечність є рухомою силою конфлікту, передбачає певні етапи його розвитку і не обхідність вирішення. Як відношення суперечність вказує на існування і взаємозв'язок протилежних сторін в конфлікті, які обумовлюють і заперечують одна одну. Сукупність територіальних суперечностей сучасного світу є фундаментальним чинником кількісних та якісних змін на політичній карті світу. Отже, має виразну конструктивно-географічну природу, що проявляється у динамічних змінах територіально-політичної структури світу.

З точки зору міжнародного права, дво- чи багатостороннє визнання територіальної суперечності є підставою констатувати наявність територіального спору, який вирішується у встановленому міжнародним правом порядку. У міжнародному праві склалися механізми, що захищають законні права та інтереси держав і дозволяють говорити про охоронну функцію міжнародного права [26]. «Довідник з мирного вирішення спорів між державами» виданий ООН [39] визначає наступні засоби вирішення спорів: 1) переговори і консультації; 2) обстеження спірного факту (англ. Inquiry); 3) добрі послуги третіх держав, які не є стороною спору; 4) медіація, яка передбачає втручання третьої сторони з метою узгодження претензій сторін, які протистоять, і висування власних пропозицій, спрямованих на взаємоприйнятне компромісне рішення; 5) примирення, яке поєднує елементи обстеження спірних фактів і медіації, тобто пошук прийняттого для сторін позасудового рішення; 6) судове врегулювання (Міжнародний суд, Міжнародний трибунал з морського права); 7) звернення до регіональних агентств або угод, тобто регіональних міжнародних організацій, які можуть створювати спеціальні постійні органи із врегулювання спорів (Комісія з басейну озера Чад та ін.). Відповідно до статті 24 Статуту ООН її ключовий орган – Рада Безпеки – наділена першочерговою відповідальністю за підтримання міжнародного миру і безпеки. Вона відіграє важливу роль у врегулюванні

суперечок між державами. Щоправда, невирішеною проблемою є недотримання ідеології безконфліктного розв'язання територіальних спорів самими членами Ради Безпеки, які є активними учасниками територіальних спорів і конфліктів (дії Росії щодо України та КНР у Південно-Китайському морі).

Як зазначає О. Задорожній [9, С. 52-53], наслідки II світової створили сприятливі умови для прийняття Хартії ООН, в якій засуджується агресивна війна, як спосіб розв'язання суперечок та декларується повага до територіальної цілісності держави та непорушності її кордонів. Основні принципи сучасного міжнародного права відображені у Декларації принципів міжнародного права від 1970, де зазначено, що держави зобов'язані утриматися від загрози силою або її застосування з метою порушення не тільки кордонів, а й демаркаційних ліній маються на увазі тимчасові або попередні кордони, включаючи лінії перемір'я. Принцип незастосування сили не зобов'язує до визнання існуючих кордонів. За результатами підписаного Заключного акту НБСЕ (1975) держави-учасниці розглядають як непорушні кордони одна одної, як і кордони всіх держав у Європі, проте кордони держав можуть змінюватися *відповідно до міжнародного права, мирним шляхом і за домовленістю*. Усі види та форми збройного нападу та застосування сили однією державою або групою держав проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої країни, народу (нації) вважаються агресивною війною.

Зміни на політичній карті світу можливі, однак виключно через реалізацію на практиці принципу рівноправності та самовизначення народів, що відображений в статті 1 Статуту ООН. Очевидно, що процес національної емансипації народів триватиме і виникнення нових держав шляхом відокремлення (сецесії) неминуче. У 2022 р. актуальними є проблеми реалізації права на самовизначення народами о. Бутенвіль, сахраві Західної Сахари, канаками Нової Каледонії, шотландцями, каталонцями, палестинцями шляхом переговорів із центральними урядами та проведення плебісцитів про самовизначення. Цілком імовірно буде утворення у майбутньому нових автономних, федеральних і асоційованих територіально-політичних утворень в складі унітарних, федеративних держав та конфедеративних формацій. Триватимуть обміни територіями – *цесії* – задля оптимізації конфігурації кордонів та політико-географічного положення

держав. Вони генеруватимуть нові кількісні і якісні зміни політичної карти у XXI ст. Оскільки, навіть у випадках, коли обмін стосується незначних за розміром ділянок, ці зміни можуть бути значущі для якісної корекції ПГП і ЕГП держави. З точки зору зміни конфігурації і площі території цесії можуть бути: 1) односторонні і двосторонні; 2) симетричні і асиметричні. Здійснення цесії відповідає Статуту ООН у частині реалізації принципу мирного урегулювання міжнародних спорів. Передумови для здійснення цесії: 1) зміна природних умов у місці проходження кордону і породжені цим правові колізії; 2) вирішення спору шляхом зміни юрисдикції території за результатами ад'юдикації міжнародним арбітражем, Міжнародним Судом ООН або Міжнародним трибуналом із морського права; 3) геополітичні і геоекономічні вигоди; 4) надто складна конфігурація кордону і проблеми у реалізації влади, інституту громадянства, власності та ін. у прикордонних територіях і ексклавах.

Природні процеси (меандрування річок, процеси ерозії берегів, акумуляції берегів і виникнення островів та ін.) створюють обставини, за яких виникає суперечність між змістом документів про делімітацію річкових чи морських кордонів та фактичною ситуацією на місцевості. Зміна природних умов може вплинути на трактування прилеглими державами належності, правових статусу та режиму території і прилеглих до неї континентального шельфу і акваторії. Особлива прикордонна ситуація склалася на ділянці між східним бельгійським муніципалітетом Візе та південно-західним голландським муніципалітетом Ейдсен, розділеними р. Мейс. З часом зміна русла річки зумовила те, що два незаселених півострови, які в минулому належали Бельгії, опинилися на голландській стороні річки, тоді як ділянка голландської території опинилася на бельгійській стороні Мейса. Згідно нової угоди від 2017 р., кордон між двома країнами в цьому районі тепер проходить серединою річки, країни обмінялися ділянками території і вирішили суперечність.

Відомі випадки цесії території, що здійснені під тиском геополітичних і геоекономічних обставин. Вони зазвичай мають односторонній характер – від слабшої країни могутніший за потенціалом державі. Наприклад, у 1990-х роках наявність неделімітованих ділянок кордону, спірних територій і відсутність відповідної договірно-правової бази між Китаєм і новими пострадянськими державами, викликали обґрунтоване занепокоєння

у керівництва КНР. З іншої сторони, центральноазіатські правлячі режими були зацікавлені у встановленні взаємовигідних політичних і економічних взаємин із країною-гегемоном, що створило б важіль протидії традиційно потужному впливу Росії в регіоні. Це створило необхідні геополітичні передумови щодо розподілу двох спірних територій між Казахстаном і КНР. Відповідно до міждержавної угоди 1997 року, 407 км² спірної території відійшли Китаю, а 537 км² залишилися під суверенітетом Казахстану. У 1999 р. відбулася редемаркація таджицько-китайського кордону із цесією 200 км² на користь КНР. У 2011 р. Таджикистан передав додаткові 1158 км² східних незаселених схилів Сарикольського хребта Паміру. Це був акт цесії в обмін на економічні допомогу та інвестиції Китаю.

Схожим шляхом пішла і Росія, яка заради зміцнення стратегічного партнерства із КНР, у 2005 р. погодилася на проведення міждержавного кордону по центру річки Амур, в результаті чого Китай отримав ряд територій загальною площею 337 км² – ділянку землі в районі острова Великий (верхів'я річки Аргунь в Читинській області) і дві ділянки в районі островів Тарабаров і Великий Уссурійський в районі злиття річок Амур і Уссурі.

Ще у 1951 р. СРСР здійснив обмін територіями із Польщею (480 км²) заради покращення умов розвитку Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Відомі приклади комерційних угод з приводу цесії території. У 1783-1958 рр. порт Гвадар входив до складу Султанату Маскат (сучасний Оман). Був викуплений Пакистаном у 1958 р. У 2010 р. Малайзія передала Брунею два блоки концесійних родовищ вуглеводнів у Південно-Китайському морі в обмін на те, що Султанат Бруней відмовляється від претензій на коридор Лімбанг, який поділяє Бруней на дві частини. Певним жестом доброї волі і прихильності стратегічним відносинам стала передача Єгиптом незаселених на постійній основі островів Тіран (80 км²) і Санафір (33 км²) Саудівській Аравії у 2017 р. Геоеткономічні передумови такої цесії очевидні, оскільки Саудівська Аравія надає Єгипту потужну макроекономічну допомогу. Острів Тіран має стратегічне значення в басейні Червоного моря, оскільки забезпечує ефективний воєнний контроль над найвужчим місцем Тиранської протоки, що є важливим морським проходом до основних портів Акаби в Йорданії та Ейлата в Ізраїлі. Ізраїль ненадовго захопив острів Тіран під час Суецької кризи (1956-1957) і знову з 1967 р. по

1982 р. після Шестиденної війни. Існують проекти поєднати Синайський півострів і Саудівську Аравію дамбою і мостом (15 км).

Приклади передачі території від країни-гегемона більш слабкій державі одиничні. Так, задля зміцнення геостратегічних позицій у відносинах у трикутнику КНР-Пакистан на протигагу Індії, китайська сторона здійснила передачу частини спірних територій під пакистанську юрисдикцію: долини Кирчінбулака (Шаксгама) і регіону Аксай Чін. США за угодою про дружбу з Кірібаті відмовились від всіх прав на малонаселені острови Лайн і Фенікс.

Навіть взаємовигідний обмін територіями може викликати жваву суспільну дискусію, як це було у Молдові з приводу імовірної передачі с. Паланка в склад України задля отримання взамін доступу до р. Дунай. Молдова передала Україні права власності на 7,7 кілометрову ділянку автомобільної дороги Одеса-Рені та землі під нею в районі населеного пункту Паланка у 2011 р. Де-юре ця ділянка була передана у власність України відповідно до Угоди про державний кордон та Додаткового протоколу до зазначеної Угоди 2001 р. Однак ще більше часу вимагає вирішення питання належності 430 м берегової лінії річки Дунай у районі порту Джурджулешти, що відповідно до згаданої угоди про держкордон визнана за Молдовою [3].

Вирівнювання кордону відбулося між пострадянськими Литвою і Білоруссю. У 1996 р. після тривалих і досить важких переговорів обидві сторони домовилися про ліквідацію литовського ексклаву Пагірйяй (Погірі), який поглинув Вороновський район Гродненської області Білорусі. Литва отримала еквівалентну територію, безпосередньо прилеглу до кордону. Свого урегулювання шляхом цієї угоди очікують проблеми спірних таджицьких ексклавів Ворух (оточений Киргизстаном) та Сарвак (оточений Узбекистаном). Потреба вирівнювання кордону була нагальною у найбільшому в світі прикордонному анклавному комплексі на межі Індії і Бангладеш. Тут знаходився єдиний у світі тричі оточений ексклав – ділянка Бангладеш всередині двічі оточеного анклаву Індії Упанчовкі Бхайні, який, в свою чергу, розташований всередині великого анклаву Бангладеш Дахау Хаграбарі. Площа тричі оточеного анклаву становила всього 0,69 га і була незаселеною ділянкою джутового поля. Такі колізії були обумовлені феодалними традиціями минулого і не відповідали потре-

бам ефективного управління прикордонними регіонами. Тому, в 2015 р. відбувся безпрецедентний за кількістю територіальних ділянок обмін ексклавами між Бангладеш та Індією: 51 бангладешських ексклавів в Індії та 111 колишніх індійських анклавів у Бангладеш були фізично переведені в іншу країну 31 липня 2015 р. Мешканці ексклавів отримали можливість обрати громадянство держави і місце проживання [34].

Отже, цесія є способом врегулювати за давності територіальні суперечності. Проте йдеться, за окремими винятками, про невеликі ділянки прикордонних територій. Резонансними і навіть анекдотичними стали спроби американської адміністрації домовитися із Данією про цесію Гренландії на користь США. Цілком серйозними є заяви Японії про можливість комерційної угоди з Росією із приводу передачі Малих Курильських островів. Сьогодні обговорюється проект обміну етнічними територіями між Албанією і Сербією задля врегулювання давнього конфлікту.

Цілком законною є така зміна території держави, як *акреція* – збільшення державної території шляхом штучного утворення суходолу за рахунок акваторії, або ж спорудження штучних насипних островів чи певних інженерних споруд (нафтові і газові платформи) в межах 200-мильної економічної зони. Однак, акреція не повинна порушувати істотних інтересів суміжних держав [6, С. 200], як це сталося в 2003 р., коли РФ намагалася штучним продовженням коси від власного берега до українського о. Тузла змінити на свою користь переговорну позицію щодо розмежування акваторії Керченської протоки.

Певними лакунами на політичній карті світу можна вважати спірні території та території із оспорюваним міжнародно-правовим статусом, які існують де-факто, але у більшості випадків не позначаються на більшості політичних карт. Нечисленні винятки – Західна Сахара, Британська територія в Індійському океані [15, С. 63], позначення меж територіальних інтересів країн в Антарктиді [15, С. 210], трикутник Галайб [15, С. 171], що відображаються на картах як спірні території. Таким чином, традиційні настінні політичні карти та географічні атласи досить часто містять неповну інформацію про справжній стан справ щодо територіального розмежування між державами. Більш того, низка країн використовують карти для пропагандистського закріплення спірних територій за собою, що формує викривлене уявлення про політико-географічну структуру світу. Яскравим

прикладом є відображення «лінії дев'яти пунктирів» на політичних картах, виданих у КНР, що окреслює територіальні претензії цієї держави у Південно-Китайському морі [37].

Отже, *спірні території* – це території, на які претендують дві або більше держав. Оспорується юрисдикція над певною територією, або лінія проходження кордону. У другому випадку йдеться про таке зміщення лінії кордону, яке задовільнить територіальні претензії однієї із сторін спору. Взаємне визнання державами існування територіальної суперечки з приводу деякої території одночасно є визнанням того, що юридична належність даної території точно або остаточно не встановлена [14]. Це запускає міжнародно-правові процедури по мирному врегулюванню спорів. Коли держави заявляють, що в них є спірна територія, то це автоматично означає, що вони повинні вдатися до наявних засобів мирного вирішення спорів.

Територіальний спір характеризується сукупністю трьох елементів: 1) суб'єкти-держави, що беруть участь в спорі; 2) оспорувана територія і кордон; 3) об'єкт та предмет спору визнається суб'єктами-державами однаково. Нестійкість і мінливість позицій сторін, відсутність єдності поглядів щодо об'єкта і предмета спору, вказують на відсутність територіальної суперечки [17, С. 29-30].

Отже, з точки зору міжнародного права суб'єктом територіального спору може бути виключно держава, об'єктом – територія, предметом – юрисдикція над певною територією.

У контексті судового вирішення спорів, одним із часто застосовуваних є принцип «мовчазної згоди», який пов'язаний з концепцією естоппелю як позбавлення права заперечувати. Концепція естоппелю стосовно розмежування територій полягає в тому, що держава не повинна заперечувати вже визнаний факт щодо певної території [17, С. 30]. З цього випливає, що Росія у «Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» визнавши в 1997 р. непорушність існуючих кордонів, повагу до територіальної цілісності та взаємних зобов'язань не використовувати свою територію на шкоду безпеці один одного, позбавлена права апелювати до норм міжнародного права виправдовуючи здійснені нею незаконні окупацію і анексію Криму.

Незгода із висунутими територіальними претензіями чи їх необґрунтованість з точки зору сторони, до якої висловлені ці

претензії, не веде до появи територіального спору як правової процедури, але закладає територіальну суперечність, яка лежить в основі конфлікту. Доки існує суперечність, до тих пір може говорити про наявність найважливішої складової конфлікту. Відмова однієї країни визнавати територіальні претензії іншої не скасовує факт територіальної суперечності, оскільки має місце оскарження статус-кво території. Однак територіально-політичний конфлікт починається тільки у разі початку дій, мета яких примусити опонента змінити позицію щодо належності території. Суперечність із приводу права на територію і застосування права на території стає територіальним спором, коли сторони взаємно визнають наявність суперечності і звертаються міжнародні судові інстанції.

2. Прикордонні спори: проблеми делімітації і демаркації кордонів

Слід відрізнити поняття спору прикордонного і спору територіального. Всі прикордонні спори стосуються територіального питання, не всі територіальні спори стосуються прикордонних спорів. *Прикордонний спір* стосується проходження лінії кордону, яка встановлена на підставі міждержавної угоди сусідніх держав. У випадку прикордонного спору існує спільна правова підстава, на основі якої держави висувають претензії до *прилеглої території*.

Спором прикордонним не є: 1) спори юрисдикції на території; 2) претензії щонайменше двох держав до заморських територій [44, С. 131-132]. Зазначені випадки є прикладами територіального спору.

Лінія кордону може бути встановлена: 1) шляхом взаємної політичної угоди; 2) одностороннього встановлення. Більшість кордонів у світі встановлені шляхом взаємної згоди. Встановлення кордону шляхом взаємної угоди відбувається завдяки процедурам делімітації і демаркації. Передування делімітації перед демаркацією є методологією, яка відображає провідну роль, яку відгравали карти в імперських переговорах і постконфліктному урегулюванні початку ХХ ст. Карти дозволяли дипломатам вести переговори, визначаючи і погоджуючи кордони на значній відстані від прикордонних ландшафтів [33, С. 66]. Терміни “делімітація” і «демаркація» були вперше використані

Мак Махономом в його статті 1897 р., в якій описані його спроби визначити кордони Афганістану [33, С. 66]. Методологія делімітації-демаркації була ключовим засобом територіального облаштування Європи в період після 1918 р. Ціль її застосування – відвернення майбутніх конфліктів. Однак вона не була досконалою через те, що у багатьох випадках компроміси в процесі делімітації приводили до розмежування етнічних спільнот і закладали конфліктний потенціал у відносини між державами (ефекти балканізації чи африканізації).

Однак у випадку неприяних чи ворожих відносин між державами можлива одностороння демаркація кордонів. На виконання рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 р. “Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності”, прийнято рішення про проведення односторонньої демаркації державного кордону України з Російською Федерацією, забезпечення його належного інженерно-технічного облаштування та з метою вжиття заходів для посилення захисту та охорони державного кордону [20]. Шляхом зовнішнього нав'язування були встановлені кордони низки держав ЦСЄ у післявоєнний період внаслідок рішень країн-переможниць, прийнятих на Ялтинській конференції (1945).

Правовим шляхом кордон встановлюється завдяки процедурі делімітації, він повинен бути демаркованим, напрям його пролягання має бути помітним. У деяких він ніяким чином не позначений на місцевості, наприклад у пустельних регіонах світу. На практиці багато держав не спроможні погодити розмежування із сусідами. Причини цього наступні: 1) нечітке формулювання угоди про кордон; 2) складність процесу встановлення лінії кордону (уздовж мінливого русла річок); 3) непередбачені в угоді труднощі демаркації лінії кордону на місцевості (протести місцевих громад); 4) територіальну та економічну експансію сусідньої держави; 5) зміна етнічного складу на певній території унаслідок міграцій та політики колонізації [44, С. 131].

В. Безуглий та С.Козинець наводять такі причини: 1) неспораведливі договори про кордони, або незадоволеність ними країн; 2) нав'язані силою кордони (наприклад колонізаторами); 3) поділ території, на якій мешкає один народ або етнічна група; 4) складність встановлення кордонів по природних об'єктах [2, С. 42]. За К. Флінтом [35, С. 134], окремі прикордонні спори можна розділити на чотири основні категорії: 1) щодо встановлення

ідентичності населення (проблема державних анклавів у Ферганській долині); 2) щодо контролю над природними ресурсами (спір Нігерії і Камеруну щодо багатого на нафту півострова Бакассі); 3) щодо демаркації кордону (молдовсько-український спір щодо належності споруд Дністровської ГЕС-2 на правому березі р. Дністер); 4) щодо безпеки кордону (односторонні дії щодо фортифікації кордону, наприклад розбудова кордону Пакистану із Афганістаном, Індії – з М'янмою і Бангладеш).

Рис. 1. Типові прикордонні конфліктні ситуації в уявній країні Гіпотетика [38]

Прикордонні конфлікти є важливим приводом для держав почати війну або погрожувати війною. Р. Хаггетт запропонував картографічну модель, яка показує можливі конфліктні ситуації в уявній країні «Гіпотетика» (Рис. 1), яка потерпає від більшості типових проблем на кордоні [38].

У окремих випадках кордони демаркують шляхом їх фортифікації. Вони можуть бути укріплені сіткою, сталлюю огорожею чи бетонними конструкціями, колючим дротом, сигналізаційними системами, тепловізорами, мінами, атакуючими собаками та автоматичними гарматами. Найбільш фортифікованою вважається лінія розмежування між КНДР і Південною Кореєю, а також кувейтсько-іракський кордон [28]. Подібним шляхом Марокко намагається захиститися від нападів повстанців-сахраві на території окупованої Західної Сахари. На сьогодні відомо про орієнтовно двадцять випадків фортифікації кордонів між

державами світу [29]. Україна укріплює українсько-білоруський та українсько-російські відтинки державного кордону. У той самий час Польща планує спорудити захисну стіну висотою 5,5 метра і довжиною понад 180 кілометрів на кордоні з Білоруссю до середини 2022 року.

Таким чином, фортифікація кордонів є способом окремих держав захистити свої територіальні інтереси в прикордонних регіонах, запобігти проникненню небажаних потоків диверсантів, повстанців, зброї, наркотиків та інших засобів, що можуть загрожувати національній безпеці, зокрема територіальній цілісності держави. Фортифікація кордонів є зворотнім процесом до процесу відкриття кордонів, який переважав у Європі після періоду холодної війни.

3. Генеза і прояви територіальних претензій

За своєю суттю, конфлікти з приводу неврегульованості статусу територій проявляється безпосередньо як конфлікт інтересів різних суб'єктів міждержавних та внутрішньо державних відносин (держав і автономій, міждержавних об'єднань, регіональних центрів, політичних партій та рухів та ін.), які мають різні погляди щодо політичного становища тих територій, які є предметом спорів [8, С. 75]. Погоджуємося із В. Стафійчуком, що багато територіальних суперечок виникли унаслідок колоніалізму та застосування доктрини «вільних кордонів», поділу кордонами єдиних етнічних та релігійних спільнот, гетерогенності політичних режимів у сусідніх державах, інтересів високорозвинутих держав і їх ТНК, наявності цінних природних ресурсів [23, С. 172]. Загострення територіальних протиріч відбувається і під час зміни циклів глобальної гегемонії, а також перерозподілу системи глобальних геополітичних впливів. Їхнє виникнення можуть підштовхнути й низка суб'єктивних чинників, серед яких – поширення деструктивних геополітичних доктрин, насамперед імперських, екстремістських ідеологій, тероризму та ін. [8, С. 75].

Територія одночасно є умовою державотворення, ресурсом життєдіяльності та духовною цінністю політично організованого соціуму. Відповідно спільність людей, яка організована у державу може вважати певну територію власним простором, який отожднюється із традицією життєдіяльності предків та життям

майбутніх поколінь. Територія важлива для людей на всіх рівнях соціальної агрегації, вона є джерелом конфлікту і підвищує ставки будь-якого конфлікту [45, С. 392]. Одна і та ж територія доволі часто є об'єктом перехресного інтересу двох, або більше спільнот. «Своєю» може вважати територію не тільки державна, але політично організована етнічна (регіональна) спільнота, що прагне реалізації права на державне самовизначення.

Предмет територіально-політичного конфлікту – це висловлена сторонами конфлікту претензія щодо набуття територіального верховенства (прав, обов'язків, повноважень) над ресурсами і властивостями антропосфери, зокрема над територією як простором життєдіяльності людства. Предмет конфлікту відображає соціально сконструйовані уявлення про політичний розподіл і організацію простору. Такий розподіл забезпечується завдяки певній формі влади зі сторони особи, групи чи держави. *Територіальність* конфлікту проявляється у намірах особи, соціальних груп чи держави щодо встановлення влади над територією та її ресурсами. *Територіалізація конфлікту* означає визначення політичної цінності території. Стосується територій, які наділяються політичним значенням і залучених (для потреб захисту, розмежування, резервування і т.д.) у рамках боротьби за владу [41, С. 294]. М. Дністрянський та ін. [8, С.74] зазначають, що всі сучасні міжнародні конфлікти з приводу політичного статусу територій, попри різні причини їхнього виникнення, позиції суб'єктів конфлікту, об'єднує відсутність легітимної, міжнародно-визнаної влади на цих територіях чи спроби встановити таку владу.

Наслідком територіального конфлікту можуть бути якісні зміни політичної карти (зміна статусу території, країни в цілому); а також кількісні зміни, як от делімітація кордону, обмін територіями, набуття/втрата території.

М. Дністрянський, Г. Копачинська та Н. Дністрянська [8] виділяють такі типи конфліктів з приводу міжнародно-правової неврегульованості політичного статусу територій: 1) конфлікти, що виникли внаслідок насильницької анексії територій, інкорпорацію яких не визнає міжнародне співтовариство; 2) конфлікти, що виникли через створення окупаційними режимами самопроголошених держав на контрольованих ними територіях; 3) конфлікти, що виникли через створення самопроголошених держав в умовах внутрішньодержавної кризи, але за участю

зовнішньополітичних чинників; 4) конфлікти через спірні прикордонні території та острови; 5) конфлікти через політичні претензії на залежні країни, підконтрольні іншим державам; 6) латентні конфлікти з приводу претензій на території суходолу та водні простори, на які згідно міжнародними конвенціями не мав би поширюватися суверенітет жодної держави; 7) близько-східний конфлікт через невиконання рішення Генеральної Асамблеї ООН від 1947 р. про створення суверенної арабської держави.

Приймаючи дану типізацію за базову, пропонуємо доповнити її ще окремими типами конфліктів, а саме: 8) з приводу орендованих територій, прикладом чого є відносини США і Куби з приводу військової бази Гуантанамо; 9) з приводу спорудження штучних споруд і їх впливу на політико-правовий режим окремих територій і акваторій. Прикладами конфліктів останнього типу є спорудження КНР штучних островів на коралових рифах Місчіф у Південно-Китайському морі (багатосторонній територіально-політичний конфлікт), спорудження керченського моста під час російсько-українського протистояння, спорудження Пелешацького моста – протиріччя у відносинах між Хорватією та Боснією і Герцеговиною, а також задекларовані Польщею плани щодо спорудження каналу на Віслинській косі з метою забезпечення вільного пересування кораблів незалежно від бажання Російської Федерації.

Пропонуємо виокремити два типи суперечностей, які виникають із перехресних територіальних інтересів щодо влади над територією: 1) симетричні; 2) асиметричні.

Інтерес щодо однієї і тієї ж території двох і більше держав породжує симетричні суперечності з приводу їх належності міждержавного характеру. Назвемо їх територіальними суперечностями першого порядку.

Інтерес двох і більше недержавних спільнот щодо реалізації державного будівництва на тій самій території також породжує симетричні територіальні суперечності. Наприклад, такі, які існували між українцями і поляками в Галичині і вилились у польсько-українську війну (1918-1919). Відповідно вони є суперечностями другого порядку.

Асиметричні територіальні суперечності виникають між державою і недержавним народом (релігійною, регіональною спільнотою) з приводу реалізації останнім свого прагнення до державотворення. Такі суперечності можуть стосуватися: а) внут-

рішнього перерозподілу владних повноважень (процеси автономізації чи федералізації); б) зовнішнього перерозподілу прав на територію і прав на території у разі сецесії; в) створення самопроголошеного псевдодержавного утворення (так звані, ДНР, ЛНР, Ісламський халіфат).

Симетричні територіальні суперечності другого порядку можуть трансформуватися: 1) у асиметричні суперечності вгаслідок поразки державотворчого процесу у однієї із сторін, як це сталося у випадку українців в Другій Речі Посполитій (1918-1939); 2) у симетричні суперечності першого порядку у разі реалізації двох державницьких проєктів, наприклад, як у випадку литовсько-польських взаємних претензій з приводу належності та статусу м. Вільно і Віленського краю.

Процес пред'явлення претензії на володіння територією чи з приводу міжнародного режиму території розвивається у напрямку від усвідомлення цінності території для певної спільноти (територіалізація) до появи її інтересу щодо реалізації влади групи в її межах. Пропонуємо виокремлювати такі типи територіальних претензій:

1. Міфологічні претензії є стадією формування уявлення про бажані межі перспективного територіально-політичного утворення, яке ніколи раніше не існувало (Велике Сомалі, Велика Албанія, Новоросія). Територія, яка включається у потенційно єдиний політичний, етнічний чи релігійний простір постає у формі утопічного образу, суспільного ідеалу та може бути основою для іредентизму та ідеологією конфліктної діяльності. Розвивається у державних і недержавних народів. Обґрунтовується ідеологічно впливовими групами (політичні організації, меритократія, духовенство) чи окремими впливовими особами (релігійні лідери, лідери громадської думки).

2. Неофіційні історичні претензії артикульовані політиками, громадськими організаціями щодо територій, які в минулому належали цій державі і вона передала їх іншій державі на основі діючих міжнародних угод. Держава толерує діяльність таких організацій, але офіційно не заявляє про свої права. До них, зокрема, належать претензії низки політичних груп Польщі, Угорщини та Румунії на анексовані СРСР території Західної України.

3. Офіційні територіальні претензії можуть бути виражені у вербальних заявах, нотах, ультиматумах глав держав і урядів із

вимогою, скаргою щодо володіння територією. Вони скеровуються до урядів, міжнародних організацій чи арбітражних інституцій. Такі претензії можуть відображатись у державних нормативних актах (Конституція Коморських островів щодо суверенітету над островом Майотта), а також втілені на практиці без попереднього оголошення шляхом ефективного заселення і господарського освоєння території, впровадження адміністрації та поширення юрисдикції, військової окупації та анексії. Вони можуть бути односторонніми (дії РФ в Криму), двосторонніми (єгипетсько-суданські претензії щодо юрисдикції над три кутником Галаїб), багатосторонніми (претензії КНР, Філіппін, Малайзії, В'єтнаму, Брунею і Тайваню щодо належності і статусу островів Спратлі і 200-мильної економічної зони навколо них).

4. Територіальні претензії самопроголошених міжнародно невизнаних (так звані, ПМР, Сомаліленд, Південна Осетія і т.д.) квазі-державних утворень.

5. Внутрішні територіальні претензії, які не регулюються міжнародним правом, але впливають із можливості реалізації народом (регіональною спільнотою) права на самовизначення у територіальних межах автономії, суб'єкту федерації. Невизнання цього права урядом держави закладає внутрішні територіальні суперечності між урядом країни та етнічною спільнотою, що лежать в основі внутрішнього територіально-політичного конфлікту. Іншим прикладом є територіальні суперечності між автономними чи федеративними утвореннями. Яскравим прикладом є напружені відносини між сучасними Чечнею та Інгусетією в Російській Федерації з приводу розмежування між цими федеративними республіками.

6. Потенційні територіальні претензії держав, які можуть виникнути у разі реалізації права на самовизначення окремими націями, визнаних ООН в рамках процесу деколонізації (Західна Сахара, Палестинська автономія, Нова Каледонія, Гуам та ін.). Такі ж територіальні претензії можуть виникнути у разі реалізації Гренландією і Фарерськими о-вами права на сецесію зі складу Данського Королівства, Шотландією і Північною Ірландією – із складу Великої Британії.

7. Заморожені територіальні претензії бувають двох видів: а) суперечності, які визнаються сторонами, але їх вирішення за спільною згодою відкладене на певний час; б) антарктичні супе-

речності, що визнаються сторонами, але можуть виникнути внаслідок перегляду міжнародного режиму Антарктики.

Варто окремо врахувати існування низки прикордонних ситуацій, які не врегульовані між країнами через нечіткість формулювання угод про державний кордон, або складність демаркації кордону на місцевості (високогірна місцевість, пустелі, мінливі озерні чи річкові кордони), однак через їх незначущість для функціонування прилеглих держав суперечність не виникає де-факто, але існує де-юре (через неточність документів про кордон). У таких випадках можна виділити «неактивну» територіальну суперечність, яка не політизована жодним чином, проте не можна виключати її політизації в майбутньому. Прикладами «неактивної» територіальної суперечності є протиріччя між Італією і Францією щодо визначення суверенітету над найвищою вершиною Альп – Монбланом, чи розмежування акваторії Боденського озера між ФРН, Австрією та Швейцарією.

Обґрунтування територіальної суперечності сторонами конфлікту веде до формулювання змісту територіальної претензії. Територіальна претензія [44, с. 131], може стосуватися трьох ситуацій: 1) режиму території; 2) права на територію; 3) прав на території.

Прикладом спору першого типу є болівійсько-чилійський спір щодо перспектив встановлення території із змішаним міжнародним режимом – транспортного коридору від Болівії до Тихого океану, який вирішений у 2018 р. міжнародним судом в Гаазі на користь Чилі. Прикладом спору другого типу був є спір між Аргентиною та Великою Британією щодо Фолклендських / Мальвінських островів. Прикладом третього спору є суперечка між Росією і Україною щодо рибальства та встановлення зон воєнних навчань у Азовському морі.

А.Ф. Бургхардт [44, С. 134] вирізняє чотири головні підстави територіальних претензій: 1) ефективний контроль; 2) територіальна цілісність; 3) історичні претензії; 4) культурні претензії.

Ефективний контроль над даною територією є підставою для легітимації контролю держави, який вона здійснює де-факто. Держава домагається визнання суверенітету над територією де-юре. Така практика характерна для держав, які окупували і анексували в односторонньому порядку частину території, наприклад ЄСРР успішно це здійснила по відношенню до Тувинської Народної Республіки. Територіальна цілісність є

засадою, в основі якої припущення, що територія держави повинна бути компактною. Цю засаду часто розуміють як «географічну єдність». На цій підставі Іспанія домогалась повернення Гібралтару як частини Піренейського півострова, і в цій справі отримала підтримку ООН в 1968, попри бажання мешканців Гібралтару залишитись заморською територією Великої Британії [44, С. 134]. Історичні претензії на дану територію зазвичай аргументуються характером і тривалістю володарювання даної держави в певний момент історії. Історичні права на конкретні території є постійним джерелом непорозумінь і конфліктів. Давні завоювання вже в новітній час ставали підставою для обґрунтування окремими державами своїх прав на території інших країн саме давниною оволодіння ними [6, С. 197]. Наприклад, румунські націоналісти висувають неофіційні територіальні претензії до Південної Добруджі (південь Одеської області), хоча ця територія належала Румунії тільки в 1913-1915 і 1919-1940 і взагалі не належить до етнічних румунських земель. Держави у територіальних спорах і сьогодні використовують історичні аргументи для посилення своєї позиції в переговорах і перед арбітражними інститутами. Історичні претензії опираються на дві головні підстави: 1) Факт суверенітету у минулому над спірною територією; 2) Факт першовідкриття спірної території. Наприклад, Японія вимагає від Росії повернення «Північних територій» – островів Кунашир, Ітуруп, Хабомаї та Шикотан, обґрунтовуючи свої права на них історією відкриття та положеннями Сімодського трактату (1855). Культурні претензії пов'язують із правом народів до воз'єднання в єдиній державі. Ідея виникла від об'єднавчого слогану березневої революції в Німеччині (1848): *ein Volk, ein Riech* [44, С. 134-135]. Ці ж ідеї підтримані класиками політичної географії Ф. Ратцелем та С. Рудницьким і проklamують важливість створення держави в етнічних межах задля її ефективного розвитку.

У цьому руслі розвивається альтернативна історія та географія, яка пропонує моделі державного будівництва виходячи із уявної реалізації ідеї “Іреденти” (*Irredenta*). *Irredenta* – регіон, який етнічно/історично пов'язаний до однієї держави, але управляється іншою [41]. Цей термін відображав подібну ситуацію стосовно Італії та Австрії у другій половині XIX ст., коли низка етнічно італійських земель були під суверенітетом імперії

Габсбургів, а їхнє населення прагнуло возз'єднання із єдиною Італією.

На початковому етапі державотворення «збирання» етнічної групи може бути одним із перших етапів етнічного відродження і (або) визрівання етнічного конфлікту. Ініціатором збирання виступає інтелектуальна еліта етнічної групи, особливо гуманітарна інтелігенція [13]. Це ціла ідеологія територіального становлення держави, яка отримала назву іредентизм. Іредентизм – прагнення до об'єднань частин одного етносу, що проживають в різних державах [1].

Деякі державницькі нації також втілюють ідеї іредентизму, тоді маємо справи із територіальними претензіями. Іредентизм – рух з боку нації-держави, що передбачає вимогу включення до своєї території, де проживають етнокультурні меншини, які вимагають збереження окремої національної ідентичності [42, С. 282]. Отже, явище іредентизму пов'язане з проявом нацією транскордонного інтересу до своїх етнічних груп, вимог автономії для них і навіть підтримка сепаратизму в сусідній державі.

Держави-гегемони часто використовували концепцію іредентизму як ідеологічне обґрунтування територіальної експансії. Так, у СРСР були створені низка національно-територіальних автономій задля подальшого обґрунтування приєднання суміжних територій держав на підставі права націй на самовизначення. Таким утвореннями були: 1. Союзна республіка Карело-Фінська РСР (1940-1956), до якої СРСР приєднав окуповані частини Карельського перешийка та Північного Приладожжя; 2. Автономне утворення Молдавська АРСР (1924-1940) в складі УРСР, до якої СРСР у 1940 р. формально приєднав Бесарабію, анексувавши частину території довоєнного Королівства Румунія.

4. Перехід територіальних претензій у конфлікт

Територіально-політичний конфлікт відрізняється від територіально-спору тим, що в його основі уже лежать не тільки претензії, а конкретні конфліктні дії щодо захисту власних позицій в територіальному спорі. За визначенням М. С. Черноудової, міжнародний конфлікт – це ситуація граничного загострення суперечностей в області міжнародних відносин і міжнародного права, що проявляється в поведінці його сторін – суб'єктів міжнародного права у формі активної протидії і зіткнення (збройного

або неозброєного) [27, С. 7]. Категорія «політичний» проявляється у тому, що територія є предметом конфліктних політичних відносин з приводу поширення влади над нею. Найважливішою складовою частиною суверенітету є вища влада держави, здійснювана в межах її території, що означає підпорядкованість державі всіх осіб і організацій, що знаходяться в її межах (а в деяких випадках – і за ними) [10, С. 141].

Історично існували найрізноманітніші форми набування державної території: завоювання, об'єднання, купівля, колонізація, дарування, акреція, успадкування, набуття шляхом шлюбної угоди між володарями-суверенами. Як вже відзначалось вище, ще до завершення I світової війни війна вважалась прийнятним засобом реалізації територіальних інтересів країни, при цьому захист власних кордонів, території трактувався як справедлива війна. Досвід I світової війни, а ще більшою мірою — II світової війни переконав великі держави, що їхня спроможність завдати руйнувань одна одній набагато перевершує можливі здобутки, які можна мати від війни поміж них; до війни можна вдатися хіба що як до останнього засобу самооборони. Цю науку величезною мірою зміцнив винахід ядерної зброї, руйнівні спроможності якої були такі незмірні, що, напевне, стерли б усяку різницю між цілковитою перемогою і повною поразкою. Але ці події не посприяли ліквідації війн серед малих держав або між великими державами і малими державами [4].

Е. І. Степанов визначає конфлікт як «вирішувану соціальну суперечність» [24, С. 112]. У конфлікті проявляється конфлікт інтересів. Дії кожної зі сторін конфлікту спрямовані на реалізацію власних інтересів, при цьому створюються умови для перешкоджання іншій стороні у реалізації своєї мети, тому оцінюються обома сторонами як негативні або некоректні [16, С. 22-23]. У глобальному масштабі таке протиборство виявляється в боротьбі держав за зміну критеріїв і підстав розподілу ресурсів, придбання територій [11, С. 68].

За основу для визначення поняття «територіально-політичний конфлікт» візьмемо тлумачення, яке запропонував Л. Козер. Конфліктом він вважав боротьбу за цінності та претензії на окремі соціальний статус, владу, недостатні матеріальні блага; боротьбу, в якій цілями конфліктуючих сторін є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення супротивника [16, С.20]. У даному визначенні виділимо чотири складові: I.

боротьба за цінності; II. претензії на окремий соціальний статус; III. претензії на владу; IV. претензії на недостатні матеріальні блага. Оспорювана територія відповідає всім чотирьом складовим. Вона є духовною цінністю, що виражається міфологізованими образами Батьківщини, рідної землі, землі предків, Богом даної землі, втраченого раю і т.д. Статус території дуже важливий для життєдіяльності людських спільнот. Вертикальним процесом зміни статусу є його підвищення від общинної, плеємінної території, васального володіння, автономії, суб'єкту федерації, держави, імперії. Статуси стосуються і уявлень про престижність володіння тією чи іншою територією і в значною мірою обумовили колоніальну експансію європейських метрополій в Африці.

Отже, із позиції географії можемо стверджувати, що: *територіально-політичний конфлікт – це конфронтаційні дії за межами прийнятих норма і правил міжнародних відносин принаймні двох суб'єктів політики з приводу утримання чи здобуття юрисдикції над територією, права визначати її статус і використовувати ресурси.*

Насильство застосовують у разі відсутності умов для мирного вирішення ТПК задля досягнення політичної цілі – поширення влади на територію. Досить поширеними є прикордонні воєнні інциденти, пов'язані із встановленням ефективного контролю однією із сторін над територією чи кордоном із оспорюваним статусом. Якщо вони короточасні, не перевищують певний поріг насильства, завжди є шанс врегулювати їх мирно. У разі значних людських жертв і відсутності спроб віднайти компроміс прикордонні конфлікти можуть зазнати ескалації до рівня війни. У широкому розумінні війна – передбачає всі види збройної, політичної, економічної, інформаційної боротьби, які під порядковуються головній цілі – поширенню свої влади над територією. Говорять також про холодну, економічну та інформаційну війну, але вони не призводять до ефективного контролю над територією. Тому саме війна в сенсі збройного конфлікту є одним із незаконних засобів придбання території, або ж законним способом захисту території від посягань ззовні і виконання своїх союзницьких обов'язків в рамках військово-політичних альянсів. Феномен війни має розмиті межі. В юридичному розумінні держави можуть воювати між собою, насправді не використовуючи сили одна проти одної, а просто оголосивши, що вони пере-

бувають у стані війни («дивна війна»). І навпаки, держави можуть використовувати силу одна проти одної, і то у великому масштабі, але не заявляючи офіційно, що вони перебувають у стані війни.

Перші енциклопедичні огляди конфліктів ще в 30-50-х роках ХХ ст. створили П. Сорокін, К. Райт і Річардсон [47, С. 88]. Систематичний моніторинг конфліктів здійснює американський науковий проект «Correlates of War» (COW) під проводом Д. Сінгера і М. Смола. Дослідники намагаючись дати визначення війні таким чином, щоб відрізнити війну від інших видів насильства. Їх визначення війни засноване на двох основних критеріях: 1) війна – це тривале збройне протистояння, в якому приймають участь організовані збройні сили; 2) жертвами протистояння стали принаймні 1000 осіб (пізніше прийнято критерій – 1000 жертв упродовж дванадцяти місяців) [46, С. 1].

Часто використовується база даних про збройні конфлікти, яка створена спільною групою з двох установ, що працюють в області досліджень і конфліктів безпеки – Науково-дослідний інститут миру в Осло (PRIO) і кафедра із питань досліджень миру і конфліктів в Університеті Упсала, Uppsala Conflict Data Program (UCDP). Вона включає і визначає збройні конфлікти як конфлікти, в яких: 1) джерелом несумісності є влада або територія; 2) принаймні дві конкуруючі сторони; 3) принаймні одна з цих сторін представляє державну владу, а іншу – опозиційна організація; 4) використання збройних сил приніс принаймні 25 військових втрат на рік; конфлікт з більш ніж 1000 військових втрат на рік вважається війною.

Таке визначення конфлікту означає, що збройний конфлікт між етнічними і релігійними громадами, база даних UCDP не пов'язує із збройними силами уряду, тому більшість таких конфліктів тут не відображено.

На основі декількох джерел М. Маршалл уклав власний огляд конфліктів, у якому звернена увага на проблематику розмежування військових втрат (військових і цивільних) з огляду на статус сторін війн і конфліктів (COW не приймає до уваги число жертв конфлікту у боях за незалежність у межах анти колоніальних воєн).

Для потреб географічного дослідження корисною є база даних «Conflict Barometer», оскільки вона передбачає оцінку рівні інтенсивності конфліктів: диспут (1 бал інтенсивності), ненасиль-

ницька криза (2 бали), насильницька криза (3 бали), обмежена війна (4 бали), війна (5 балів). Вона обчислюється таким чином, що враховує засоби конфлікту (озброєння і персонал) та наслідки конфлікту (жертви конфлікту, біженці та внутрішньо переміщені особи, руйнування) не упродовж року, а під час так званого регіону-місяця, тобто періоду, коли спостерігалась максимальні значення по окремим із перелічених вище оціночних показників. Зокрема оцінюється характер і рівень застосування легких і важких озброєнь у конфлікті, кількість задіяного персоналу. Оцінка жертв конфлікту починається із межі 20-60 осіб у місяць [31].

На думку Г. Перепелиці, діяльність сторін конфлікту характеризується двома параметрами: напрямком і кількісними характеристиками. У військово-політичному конфлікті антиспрямованість протилежних сторін одна до одної доведена до абсолюту [18, С. 31]. Л. Козер під конфліктом розумів боротьбу, в якій цілями конфліктуючих сторін є нейтралізація, заподіяння шкоди або знищення супротивника [16, С.20].

Усі зовнішні дії в конфлікті мають конкретну спрямованість і їх можна розбити (за Н. Осиповою) на декілька типів протистояння [11, с. 79-80], які, пропонуємо відображати у просторовому вимірі (табл. 1).

Збройний конфлікт передбачає використання засобів враження суперника. Озброєння – будь-які матеріальні засоби, наприклад, вироблена зброя, а також палиці, каміння, вогонь, вода і т. д. "Зброя" включає в себе щось матеріальне, тобто не фізичну силу та / або психологічну силу [40]. Мета конфліктних дій – перемога. У результаті перемоги інша сторона конфлікту або знищена, або не спроможна чинити опір, влада на певній території переходить до іншої держави (наприклад, шляхом капітуляції) [40].

Таким чином, політичні цілі у міждержавному ТПК є наступними: 1) примусити до переговорів про статус спірної території в майбутньому; 2) відмовитись від претензій на спірну територію; 3) поширити власний суверенітет на спірну територію; 4) змінити статус-кво спірної території, її міжнародно-правовий режим; 4) досягнути часткової або повної втрати суверенітету державою-супротивником у цілому чи його окремих регіонів.

Таблиця 1

Просторовий прояв зовнішніх конфліктних дій
(Складено і доповнено автором на основі [11, С. 79-80])

Імовірні дії в конфлікті	Просторовий прояв
А) Дії, спрямовані на захоплення або втримання об'єкта при різних життєвих ситуаціях	Захоплення або утримання території
Б) Створення перешкод і непрямой шкоди	Будівництво альтернативних шляхів сполучення в обхід території країни-опонента, посилення бар'єрної функції кордонів, чи кероване відкриття кордонів задля сприяння нелегальній транскордонній діяльності (масові міграції, транзит наркотиків, зброї, контрабанди) і підризу спроможності до опору противника
В) Використання слів і дій, що несуть прямий образливий зміст і спрямовані безпосередньо проти протилежної сторони	Формування образу ворожого простору, який слід змінити шляхом примусу (правового чи збройного)
Г) підпорядкування або знищення суб'єкта, позбавлення його мотивації і бажання до самостійних дій за допомогою психологічного тиску або безпосереднього насильства	Організація збройної боротьби на території противника шляхом підтримки антиурядових повстань, безпосередні воєнні дії на ворожій території, окупація території, позбавлення, або обмеження суверенітету всієї, або частини держави, одностороння зміна територіально-політичного статусу окупованої території, поширення власного, або перехресного суверенітету на окремі регіони, дислокація військових і парамілітарних контингентів
Д) здійснення прямих збитків, фізичних утрат з метою перетворення однієї зі сторін конфлікту із суб'єкта боротьби в об'єкт володарювання	Примусове роззброєння противника. Практики геноциду, етноциду, урбоциду, сегрегації, депортації відносно населення окупованої території. Позбавлення доступу до ресурсів життєдіяльності, руйнування промислового і аграрного потенціалу, транспортної і соціальної інфраструктури

За Г. Перепелицею [19, С. 28], як і будь-яка система, збройна конфліктна взаємодія складається з елементів: воєнних і політичних цілей як передбачуваного результату конфлікту; об'єкта діяльності, перетворення якого забезпечує реалізацію цілі;

суб'єкта, ресурсів і засобів, необхідних для досягнення цілей; самих дій і операцій, а також мотивів виникнення конфлікту. Серед мотивів конфліктів – вирішення територіальних спорів на власну користь.

Воєнні цілі полягають у попередженні імовірної агресії і окупації власної території/спірної території, нейтралізації/знищення засобів враження противника на його території, які примушуванні до миру та поступок у спірних питаннях (Табл. 2).

Таблиця 2

Воєнні цілі у територіально-політичних конфліктах

Воєнні цілі	Власна територія	Території противника / умовного противника	Спірні території	Території третіх країн	Міжнародні води і повітряний простір
Попередження	Воєнні паради, спільні навчання із союзниками, маневри військ в прикордонній зоні	Демонстративні диверсійні акти, точкові повітряні ракетно-бомбові удари проти воєнної, господарської та транспортної інфраструктури	Окупація; розбудова воєнної інфраструктури; патрулювання території; фортифікація спірного кордону	Воєнні паради, спільні навчання, воєнні бази на території країн-союзниць	Спільні навчання, маневри військ, контроль і супровід суден і літаків
Нейтралізація	• Позбавлення ресурсів і комунікацій; • Позбавлення можливостей для оперативного маневру та зв'язку із резервами шляхом оточення; • Роззброєння сил противника • Витіснення ворожих підрозділів шляхом повільного, але цілеспрямованого переміщення лінії протистояння у глибоку територію противника • Організація та сприяння діяльності повстанських груп у ворожому тилу				Воєнна блокада узбережжя морів, міжнародних каналів і проток, встановлення безпілотних зон
Знищення	Фізичне знищення окупаційних військ противника	Фізичне знищення матеріальних засобів і живої сили ворога		Знищення військ союзників противника	Знищення ворожих засобів ВМС і ВПС

Взаємозалежність цілей і ресурсів для їхньої реалізації (фактично вибір стратегії) виражається як «рівень претензії» суб'єктів конфлікту, який залежить від ступеня відповідності цілей ресурсам, а також нормам міжнародного права. Чим більше ресурсів для досягнення поставлених цілей, тим вищим є рівень

претензії розширює спектр цілей та інтересів [19, С. 28]. У контексті воєнного часу мета будь-якої стратегії – послабити або знищити здатність ворога протистояти і забезпечити виконання поставлених цілей. Фундаментальна військова стратегія – це використання військової сили, щоб повністю змусити ворог капітулювати.

На іншому кінці спектру люди можуть застосовувати більш обмежений підхід, в якому руйнування ворога вважається неможливим, оскільки політичні цілі обмежені або військова сила є недостатньою. Повстанські сили використовують цю форму стратегії переслідувати свої цілі: вони використовують військову силу в певні моменти часу і місці з метою вимотати свого противника [36, С. 3045].

П. вель Граєвський [48, С. 55] пропонує серед інших типів війни окремо виділяти збройні конфлікти за територію: 1) анігіляційні (на знищення противника) війни, 2) анексійні війни (військова окупація Росією Криму); 3) колоніальні завоювання, які можуть набувати форми анігіляційної і анексійної війни; 4) іредентистські війни – підтримка іредентизму на території противника (підтримка Туреччиною турків-кіпріотів в ТРПК, Вірменією – вірмен Нагорного Карабаху); 5) ресурсні війни (іраксько-іранська війна у 1980-1988); 6) війни за контроль над стратегічними точками і регіонами без їх формальної анексії (Суецька криза у 1956). Більшість із них, крім останнього типу, стосуються кількісних змін на політичній карті світу. Проте до збройних конфліктів, які стосуються влади над територією слід віднести і війни за незалежність, які є: 1) обороною від агресії (російсько-українська війна); 2) війни за здобуття незалежності, або реалізацію права на самовизначення у формі автономії чи суб'єкту федерації.

У базі даних COW [46, С. 2,7] запропоновано два підходи до типології війн: 1) традиційний; 2) розширений (табл. 3).

Згідно COW, позадержавні війни – це ті війни, що проводяться несистемними учасниками, які відбувається поза кордонами метрополії. У категорії внутрішньодержавних воєн виділяються як регіональні внутрішні війни так і міжкомунальні війни. Міжкомунальні війни включають принаймні дві сторони, жодна з яких не є урядом, тоді як регіональні внутрішні війни мають місцевий або регіональний уряд (а не національний уряд) як одну із сторін війни [46, С. 8].

Таблиця 3

Типологія збройних конфліктів згідно бази даних COW [46, с. 10]

Традиційна типологія COW	Розширена типологія COW
Міжнародні війни	Міжнародні війни
1.1. Міждержавні	Позадержавні війни (англ. Extra-state)
Позасистемні	2.1. колоніальні – конфлікт із колонією
Колоніальні	2.2. імперські – держава проти недержавної групи
Імперські	Внутрішньодержавні
Громадянські війни	3.1. громадянські війни
	3.1.1. за контроль над центром
	3.1.2. щодо регіональних проблем
	3.2. внутрішньорегіональні
	3.3. внутрішньокомунальні
	Недержавні війни
	на недержавній території
	понад державними кордонами

З точки зору міжнародного права, суб'єктами воєнно-політичного конфлікту, воюючою стороною є т.зв. бelligerents – держава або недержавна група (групи самооборони, партизани). Офіційне визнання противника за воюючу сторону поширюється на права військового і допоміжного військового персоналу у разі їх полону.

Оскільки базові міжнародно-правові договори забороняють агресивну війну і примусову денонсацію суверенітету держав, то спостерігається відмова держав від прямого завоювання іншої країни. Війна є лише крайнім засобом на випадок захисту від агресії і окупації, у такому разі вона кваліфікується як справедлива. Тому, у разі збройного конфлікту його сторони намагаються зобразити себе як жертви агресії. Для початку війни важливий пошук слушного приводу (*recta ratio*). Поширення вигідного для однієї із сторін приводу війни є частиною інформаційної (пропагандистської війни). Є війни оголошені (у формі ультиматуму із вказаними вимогами) і неоголошені. Оголошення війни означає початок юридичного стану війни. Проте в багатьох випадках вимоги конвенції від 1907 «Про початок воєнних дій» ігноруються. Росія без ультиматуму із приводу захисту мирного населення в Україні і Грузії здійснила збройну інтервенцію на території Грузії (2008), Криму і ОРДЛО (2014). Більш того, від-

бувається спроба виправдати доцільність превентивної війни. У післявоєнний період знаходимо тільки декілька прикладів таких конфліктів: 1) арабо-ізраїльська війна (1948-1949); 2) війна Судного дня (1973); 3) Війна в Іраку (2003).

Загарбницькі війни у другій половині ХХ ст. трансформувались у обмежені в часі вторгнення (*інтервенційні війни*) із метою встановлення лояльного політичного режиму. У більшості випадків воєнне вторгнення здійснюється: 1) задля підтримки/зміни політичного режиму в країні, як у випадку вторгнення СРСР у Афганістан (1979-1989) та США в Гренаду (1983); 2) заради попередження гуманітарної кризи, відновлення правопорядку, операція НАТО «Союзна сила» (1999) проти Союзної Республіки Югославія.

Законними підставами воєнної інтервенції на територію інших країн є запрошення уряду держави або рішення Ради Безпеки ООН про миротворчу місію. У інших випадках відсутність правових підстав силового порушення суверенітету держав зумовлює пошук неконвенційних форм воєнних дій, таких як т.зв. гібридна війна.

Генезу воєнних конфліктів детально описав Г. Перепелиця [19, С. 23-46]. Він та низка інших авторів вказують на те, що процес розвитку конфлікту складається з двох етапів: прихованого (латентного) і явного (реального). Окремою проблемою є розпізнавання початку конфлікту, або, його «латентної (прихованої) фази», як пише В. І. Сперанський. Як «латентну частину конфлікту» пропонується розглядати «конфліктну ситуацію», котра являє собою не що інше, як «соціальну напруженість» [22, С. 131]. Соціальна напруженість є необхідною умовою для конфлікту. Є випадки, коли соціальна напруженість з приводу територіальних проблем продукується штучно каналами ЗМІ і стала невід'ємним атрибутом, так званої «гібридної війни». Г. Кешмен запропонував модель еволюції міждержавних відносин від «дружніх» до «ворожих» (рис. 2).

Інцидент допомагає створити достатні умови для конфлікту, або ж формальний/озвучений «привід» для конфлікту. За Г. Перепелицею, завершенням латентної фази і початком явного конфлікту є привід – поняття, яке визначається як зовнішня, часто випадкова обставина, що дає поштовх для настання подій. Привід може бути як випадковий, так і навмисний, спровокований [19, С. 26-27].

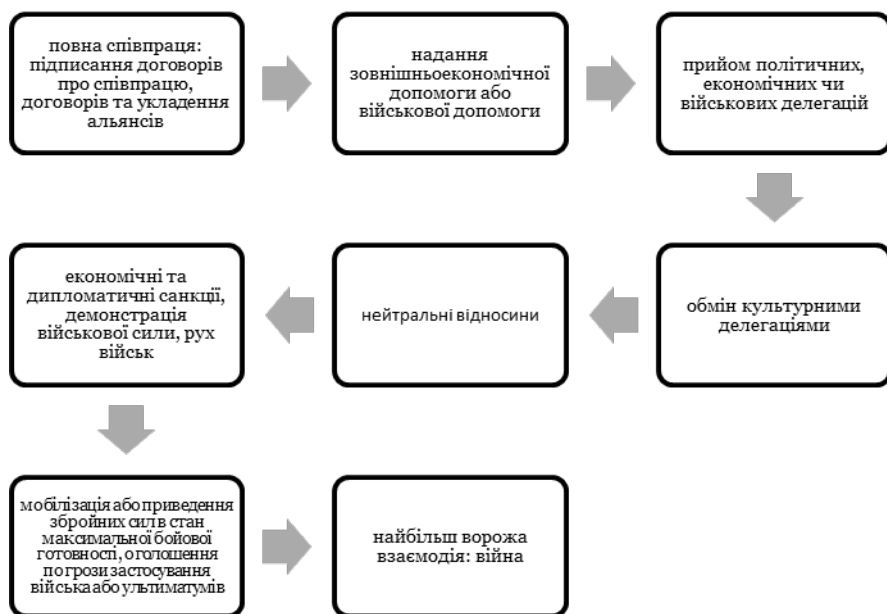

Рис. 2. Модель «співпраці-ворожості» Г. Кешмена
(Створено автором за: [30])

Відкриті конфліктні дії можуть породити початок і ескалацію конфлікту, усвідомлені чи вимушені дії в сторону миротворчості мають наслідком його «замороження» чи деескалацію, тобто часткове, або повне зняття і в остаточному результаті – вирішення протиріч і початок безконфліктного стану.

Зокрема, у прихованому етапі виділяють чотири фази: 1) зародження конфлікту; 2) загострення напруженості); 3) загрозливий період; 4) воєнно-політична криза.

Явний конфлікт складається із двох етапів: розвитку і вирішення. На етапі розвитку відбувається: 1) збройна конфліктна взаємодія; 2) стадія ескалації; 3) стадія кульмінації; 5) стадія деескалації. На будь-якій із розглянутих стадій конфлікту може початися альтернативний, спрямований на пошук порозуміння шлях розвитку, що втілюється у переговорах з приводу перемир'я, обмеження інтенсивності протистояння та засобі боротьби і меж конфлікту.

На сьогодні відомі такі основні форми війни: демонстративні дії, агресія, партизанська війна, воєнні акції, воєнна блокада, гуманітарна інтервенція, гібридна війна.

За просторовим масштабом можна виокремити системні, регіональні, локальні, внутрішньодержавні, інтернаціоналізовані внутрішньодержавні, транскордонні збройні конфлікти та проксі-війни. Однак, такий поділ є умовним, оскільки, як слушно зазначає Б. Бузен, політичний елемент, властивий війнам, безладно розпливається між війнами, що охоплюють міжнародну систему, і громадянськими війнами, перешкоджаючи точно визначити місце феномену війни на міждержавному рівні. Але на обох рівнях війни часто точаться з приводу суперечок за суверенітет і територію [4]. Однак, слід розуміти, що для окремих бelligerentів контроль над територією є субстратом для отримання злочинних доходів і реалізації економічної моделі «війна кормить сама себе». Такі конфлікти процвітають на суміші транс національних ідеологій (наприклад, пан-ісламізм) і внутрішньої неспроможності політичних режимів протистояти їм. Вони можуть займати ідеологічну нішу держави, навіть виконувати функції збройних сил, як наприклад Хамас у Лівані, Палестинській автономії та Сирії, проте не беруть на себе інші соціально значимі обов'язки, перекладаючи їх на офіційну владу.

Важливим просторовим критерієм типології є війн є їхня віддаленість від власних баз, відповідно до нього можуть бути: 1) війни на власній території; 2) війни на ворожій території; 3) експедиційна (без територіальної суміжності бelligerentів); 4) війни на території третіх держав, або т. зв. посередницькі (проксі-війни). Прикладом останніх є Афганська та Друга Конголезька війни.

Іншим просторовим критерієм війни є їх технологічний рівень, а саме: 1) двовимірні конфлікти (застосування традиційних озброєнь в двох вимірах); 2) тривимірні із залученням бойової авіації; 3) перспективні чотиривимірні із залученням космічного простору [48].

Отже, географія територіально-політичних конфліктів є міждисциплінарним напрямком, який розвивається на перетині політичної географії, геополітики, теорії міжнародних відносин та міжнародного права. У період після закінчення холодної війни «розхитаний світ» міждержавних відносин провокує нові виклики територіальному суверенітету багатьох країн. Нажаль

серед їх числа опинилася Україна, яка із 2014 р. зазнає агресії та воєнної окупації частини суверенної території.

У таких умовах важливо розвивати географію теоретико-методологічну основу географії територіально-політичних конфліктів. Для цього дуже важливо максимально точно інтерпретувати і використовувати розроблений переважно в царині міжнародного права термінологічний апарат. Завдяки цьому географи зможуть більш активно формувати культуру політико-географічного та геополітичного аналізу актуальних безпекових проблем України.

Представлене дослідження не претендує на вичерпність у висвітленні основних понять, що стосуються проблеми територіально-політичних спорів, претензій та конфліктів, однак сподіваємося, що воно буде важливим кроком у становленні вкрай актуального напрямку суспільної географії – географії територіально-політичних конфліктів. Подальша наукова дискусія щодо коректності вживання і змістового навантаження головних понять є як ніколи на часі. Свідченням цього є розроблений Радою національної безпеки і оборони України «Глосарій назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей» [5]. Він спонукатиме перехід від панівного на сьогодні пацифістського наративу у вітчизняній географії до реалістичного наративу, зорієнтованого на реагування на цілком реальні риси вразливості політико-географічного положення України та її кордонів та артикульованих ззовні загроз.

Список використаної літератури

1. Антонюк О. Іредентизм // Малий етнополітичний словник / О.В. Антонюк, В.І. Волобуєв, М.Ф. Головатий та ін. – К.: МАУП, 2005. – С. 147.
2. Безуглий В.В., Козинець С.В. Регіональна економічна та соціальна географія світу: Посібник. – К.: Видавничий центр «Академія», 2003. – 688 с.
3. Бетлій О. Аудит зовнішньої політики: Україна-Молдова / О. Бетлій. – К., 2016. – 59 с.
4. Бузен Б. Війна (war) // Короткий оксфордський політичний словник / За ред. Ієна Макліна, Алістера Макмілана / перекл. з англ. Володимир Сидоров, Дмитро Тарашук, Петро Тарашук та ін. – К.: Видавництво Соломій Павличко «Основи». – 2005. – С.104-106.

5. Глосарій назв, термінів та словосполучень, які рекомендовано використовувати у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим, м. Севастополь і окремих районів Донецької та Луганської областей. [Електронний ресурс] // Рада національної безпеки і оборони України. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/5093.html?fbclid=IwAR156T5NEy85FAF7Mp8xUSDwhUwskyk6HTNVNPCR0yMYG3TFsiSu-1K-j00>
6. Гольцов А. Г. Геополітика та політична географія. Підручник / А. Г. Гольцов. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 416 с.
7. Дністрянський М. Геополітика: Навчальний посібник / Мирослав Степанович Дністрянський. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.
8. Дністрянський М. Проблеми неврегульованості політичного статусу територій як чинник поглиблення суперечностей у міжнародних відносинах / Мирослав Дністрянський, Галина Копачинська, Наталія Дністрянська // Економічна та соціальна географія. Наукові записки. – 2021. - № 2. – С. 74-81.
9. Задорожній О.В. Міжнародно-правовий принцип непорушності кордонів у Європі та агресія Російської Федерації проти України / О.В. Задорожній // Наукові праці НУ ОЮА. – 2014. – С. 42-69.
10. Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика : монографія / В. П. Кононенко. – Київ-Одеса : Фенікс, 2018. – 438 с.
11. Конфліктологія: [Підручник для студентів вищих навчальних закладів юрид. спец.] / Л.М.Герасіна, М.І.Панов, Н.П. Осипова та ін.; за ред. професорів Л.М.Герасіної та М.І.Панова. – Харків: Право, 2002. – 256 с.
12. Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформацій / Сергій Корсунський. – Х. : Віват, 2020. – 256 с.
13. Майборода О. «Збирання» етнічної групи / О. Майборода // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім.В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 81.
14. Международное право / Колосов Ю. М., Кузнецов В. И.. — М.: Международные отношения, 1994. — 608 с.
15. Молочко В.В. Атлас вчителя / В.В. Молочко, Ж.Є. Бонк, І.Л.Дрогушевська. – К.: ДВНП «Картографія». – 328 с.
16. Орлянський В.С. Конфліктологія / В. С. Орлянський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 160 с.
17. Паламарчук А.Ю. Територіальні спори між державами: поняття та конкуренція юрисдикцій // Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики ХХІ століття. Харків, 2019. – С. 29-32.

18. Перепелиця Г.М. Воєнно-політичний конфлікт: методологія дослідження та врегулювання: Автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.02 / Інст. держави і права ім. В.М. Корецького Національної академії наук України. – К., 1996. – 38 с.
19. Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. Монографія / Г.М. Перепелиця. – К.: ПЦ «Фоліант», 2003. – 432 с.
20. Розпорядження КМУ від 14 травня 2015 р. № 443-р "Про позначення українсько-російського державного кордону на місцевості" [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/443-2015-%D1%80#Text>.
21. Севостьянова Н. До питання про сутність територіальних спорів та їх видів / Наталія Севостьянова. // Підприємство, господарство і право. – № 5. – 2016. – С. 119–122.
22. Сперанский В. И. Конфликтная ситуация и инцидент // Социально-политический журнал. – 1995. – № 5. – С. 129-143.
23. Стафійчук В.І. Політична географія світу: Навчальний посібник / В. Стафійчук. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. – 306 с.
24. Степанов Е. И. Актуальные проблемы методологического обеспечения конфликтологических исследований / Е. И. Степанов. // Конфликтология – теория и практика. – 2004. – № 3. – С. 108-112.
25. Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу / Р.Хаас. – Київ: Основи, 2019. – 376 с.
26. Чайковский Ю.В. Эволюция сущности международного права / Ю.В. Чайковский // Альманах международного права. – 2010. – № 2. – С. 92-105.
27. Черноудова М.С. Правовые проблемы мирного урегулирования международных конфликтов в рамках международных организаций: автореф. дис. канд. юрид. наук / М.С. Черноудова. – М., 2006. – 21 с.
28. Barrow G. Kuwait fence 'cut for war // BBC. – 2003. – 7 March. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/2828031.stm
29. Border barrier [Електронний ресурс] // Wikipedia. – Режим доступу до ресурсу: https://en.wikipedia.org/wiki/Border_barrier.
30. Cashman G. What Causes War? An Introduction to Theories of International Conflict / Greg Cashman. – Lanham, Boulder, New York, Toronto, Plymouth: ROWMAN & LITTLEFIELD, 2013. – 607 с. – (Second edition).
31. Conflict Barometer 2014: disputes, non-violent crises, violent crises, limited wars, wars. – Heidelberg, Heidelberg Institute for International Conflict Research, 2015. – # 23. – 178 p.
32. Convention on Rights and Duties of States. Signed at Montevideo, December 26, 1933 (7-th International Conference of American States;

Montevideo, Uruguay, December 3–26, 1933) // Supplement to the American Journal of International Law. – 1934. – Vol. 28. – Official documents. – P. 75–78.

33. Donaldson J. Re-thinking international boundary practices: moving away from "edge" / John Donaldson // Geographies of peace / John Donaldson / [Editors Fionna McConnell, Nick Megoran, Philippa Williams]. – London, New-York: I. B. Tauris, 2014. – С. 63–74.

34. Exchange of enclaves between India and Bangladesh [Электронный ресурс] // Ministry of External Affairs. Government of India. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.mea.gov.in/press-releases.htm?dtl/26048/Exchange+of+enclaves+between+India+and+Bangladesh>.

35. Flint C. Introduction to Geopolitics / C. Flint. – London, New York: Routledge, 2006. – 237 p.

36. Galgano F.A. War, Geography of / F.A. Galgano // Encyclopedia of Geography / ed. by Warf Barney. - Thousand Oaks, Calif : SAGE Publications, Inc. – 2010. – P. 3044-3048.

37. Graham E. China's New Map: Just Another Dash? [Электронный ресурс] / Euan Graham // Royal United Services Institute. – 2013. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.rusi.org/publications/newsbrief/ref:A5225D72CD72F8/>.

38. Haggett, P. Geography: A Modern Synthesis, third edition / P. Haggett. – New York: Harper & Row, 1979.

39. Handbook on the Peaceful Settlement of Disputes between States. – New York: Office of Legal Affairs Codification Division, 1992. – 238 p.

40. Incompatibility (state-based) [Электронный ресурс] // Definitions, Department of Peace and Conflict Research. – Режим доступа: http://pcr.uu.se/research/ucdp/definitions/#incompatibility_2

41. Irredenta [Электронный ресурс] AP Human Geography: Culture. – Режим доступа: <https://quizlet.com/2910068/ap-human-geography-culture-flash-cards/>

42. Kobayashi A. Identity Politics / A.Kobayashi // International Encyclopedia of Human Geography in 12 volumes / [Editors-in-Chief Rob Kitchin, and Nigel Thrift]. – Amsterdam: Elsevier, 2009. – Vol.4. – 2009. – P. 282- 286.

43. Pacione M. Applied Geography: Principles and Praxis / Michael Pacione. // Hrvatski Geografski Glasnik. – 2011. – №73. – С. 7 – 28.

44. Rykiel Z. Podstawy Geografii Politycznej / Z. Rykiel. – Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, 2006. – 263 с.

45. Starr H. The Nature of Borders and Conflict: Revisiting Hypotheses on Territory and War / H.Starr, G.D. Thomas // International Studies Quarterly. – 2005. – Volume 49, issue 1. – С. 123-140.

46. The COW Typology of War: Defining and Categorizing Wars (Version 4 of the Data) by Meredith Reid Sarkees [Электронный ресурс] //

The Correlates of War Project. – Режим доступу:
file:///C:/Users/%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD/Downloads/COW%20Website%20-%20Typology%20of%20war.pdf

47. Tomeš J. Konflikt světů a svět konfliktů / J. Tomeš, D. Festa, J. Novotný. – Praha: Nakladatelství P3K, 2007. – 349 с.

48. Żurawski vel Grajewski P. Bezpieczeństwo międzynarodowe: wymiar militarny / P. Żurawski vel Grajewski. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2012. – 489 с.

Розділ 4

УРБАНІСТИКА І ПРОСТОРОВЕ ПЛАНУВАННЯ

Галина Лабінська
доцент, кандидат географічних наук

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПІДХОДІВ У ПРОСТОРОВОМУ ПЛАНУВАННІ НА ПРИКЛАДАХ З ХІХ ПО ХХІ СТ.

Просторова структура міст, особливо великих, як відображає історія урбаністики, є доволі динамічною й адекватною викликам часу. Масштабними були перебудова й перепланування європейських міст у період переходу до Новіших часів, які ознаменувалася відмовою від середньовічних оборонних мурів і зростанням вимог до благоустрою міського середовища. Прогрес модернізації у країнах Європи у XVIII ст. на тлі розвитку ідей філософії Просвітництва, хвиля революцій і врешті “промисловий переворот” не могли не позначитися на вигляді міст, на зростанні їхньої суспільної ваги й людності, просторовому впорядкуванню.

У ХІХ ст. приклад просторових змін серед європейських столиць демонструє Лондон. Англійський архітектор і планувальник міста – **Джон Неш** (*John Nash*, 1752–1835), найбільш відомий своєю розробкою *Regent's Park* [15, 20] і *Regent Street*, а також королівського маєтку на півночі Лондона, який він перетворив на житловий район, і який і до нині залишається одним з найчарівніших куточків цього міста (рис. 1). У 1811 р. Джон Неш отримав від принца-регента, майбутнього короля Георга IV, доручення розробити план забудови місцевості під назвою *Merylebone Park*. Проєкт Неша був зреалізований до 1828 р. і містив у собі зокрема планування і забудову *Regent Street*, *Regent's Park* і прилеглих територій.

Рис. 1. Проект забудови місцевості *Merylebone Park*
Джона Неша

Його суть зводилася до того, щоб перетворити болотисту на той час місцевість, що належала регенту й використовувалася для мисливських цілей, у елітний житловий квартал. Даний проект професійні архітектори й на сучасному етапі називають девелоперським, тобто таким, що зберігає вплив на оточуючі

території крізь час. “Прокладаючи” *Regent Street* практично по середньовічній забудові від Букінгемського палацу до Мерілбон-парку, Джон Неш запропонував найбільшим фінансовим установам країни побудувати тут свої офіси-представництва й інвестувати водночас у комерційну нерухомість. Подібно забудовували й за периметром *Regent's Park*, залишаючи місце під громадський простір, й не забуваючи про економічний стимул такої перебудови. Реалізація даного проєкту “спровокувала” модернізацію прилеглих територій й підкреслила роль чинника вартості землі. Як це зазвичай буває, належно оцінили проєкт вже після смерті архітектора.

Ставши придворним архітектором, Джон Неш згодом спроектував і побудував велику кількість споруд і будівель: Сент-Джеймс-Парк, комплекс Трафальгарської площі, театр Геймаркет, Мармурову арку, Королівський павільйон у Брайтоні у східному індо-сарацинському стилі. Архітектор також керував реконструкцією Букінгемського палацу, після якої він став резиденцією королівської родини.

У ХІХ ст. зміни просторової структури були у край необхідні й у столиці Франції. Впорядкуванням центральної частини Парижа, а саме перебудовою житлових кварталів, знесенням більшості старих середньовічних будинків, прокладанням багатьох бульварів, що пізніше здобули значну популярність, займався архітектор **Жорж Осман** (*Baron Georges Haussmann*, 1809–1891). Загалом, за його керівництва було реорганізовано 60% нерухомості Парижа [16]. За вказівкою Наполеона ІІІ, архітектор облаштував для прогулянок парижан Булонський ліс та кілька парків у самому Парижі, зокрема Монсурі та Бютт-Шомон. За його керівництвом була “перекраєна” вулична мережа Парижа – створено осі, які пронизують столицю і відкривають чудові краєвиди на монументи міста (рис. 2). В усі містобудівні роботи було закладено соціальний та військовий підтекст: нові широкі бульвари мали піднести престиж відновленої монархії, а знищення кварталів старого Парижа повинно було унеможливити повторення подій аналогічних до Французької революції. Окрім цього, усі ці реформи змусили робітниче населення переселятися у передмістя.

Рис. 2. Сучасний вигляд Парижа, набутий після реформ Жоржа Османа

Необхідність планування розширення Барселони стала очевидною архітекторові **Ідельфонсо Серда** (*Ildefonc Cerda*, 1815–1876) одразу після прийняття урядом рішення прибрати міські стіни. Вирішення проблеми щільно забудованого центру міста, схильного до епідемій, постала перед Барселоною, як свого часу перед Лондоном і Парижем та й іншими історичними європейськими містами. Ідельфонсо Серда у середині XIX ст. спроектував центральні райони міста за принципом бджолиних сот (рис. 3). Створюючи оригінальні новаторські планувальні проекти, постійно їх вдосконалював, запозичуючи технологічні ідеї сучасників, а у випадку Барселони ще й опираючись на складену ним же надзвичайно докладну топографічну карту околиць міста [14]. І.Серда – багатогранна особистість: інженер, містобудівник, архітектор, юрист, політик, економіст, міліціонер, автор терміну “урбанізація” і системного підходу до міста [7].

На сучасному етапі, опираючись на оригінальний проект каталонського будівничого, міська влада Барселони, пробує впроваджувати нову технологію міського простору, задля покращення екології, зниження шумового навантаження і скорочення використання автомобілів у п'ятеро вже впродовж найближчих двох років. Ідея полягає у наступному: один “суперблок” об'єднає дев'ять кварталів і буде наче окремим районом, куди обмежать в'їзд громадського та приватного

транспорту, за винятком велосипедів та міських служб (рис. 4). Із появою “суперблоків” зміняться дорожні знаки і розмітки, середній час очікування транспорту знизиться у тричі, переміститися містом на будь яку відстань у 95% випадків можна буде без пересадок. Окрім того, місто отримає до 300 км нових велодоріжок. Перший такий суперблок з’явився у місті у 1993 р., у 2005 р. до нього приєднався ще один.

Рис. 3. Планування житлових кварталів у Барселоні, запропоноване Ідельфонсо Серда

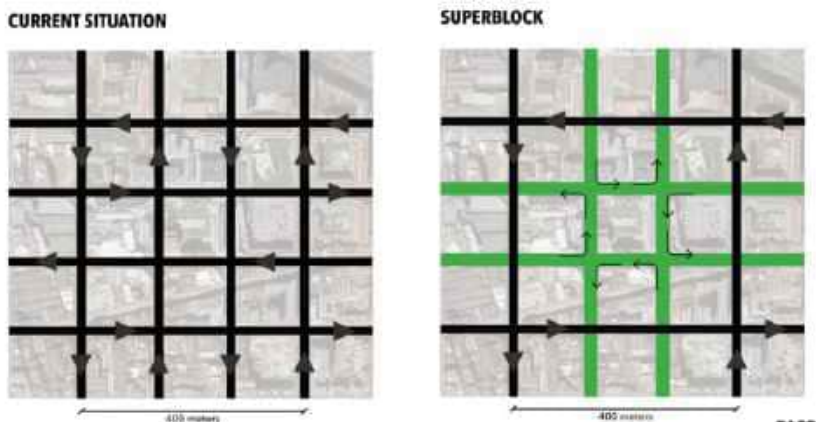

Рис. 4. Схема організації руху за проектом “суперблоків” у Барселоні [9].

У 1797–1863 рр. реалізовано план оновлення Відня.

Бурхливі події початку ХХ ст. накладають відбиток на перебіг просторових змін у країнах світу: щось пришвидшуючи, щось сповільнюючи, ставлячи акцент на індустріалізацію, поглиблюючи поділ праці в середині окремих країн й стимулюючи по завершенні обох світових воєн соціально-економічний поступ.

У першій половині ХХ ст. схеми просторового планування вже не окремих міст, а цілих регіонів, розробляють у багатьох країнах Європи. До прикладу, у Чехословаччині (1918–1992 рр.), одній з перших, схеми просторового планування були створені для всіх економічних районів цієї країни. У Німеччині такі схеми були складені для Рурського, Західно-Саксонського, Середньо-Німецького індустріальних районів.

У 1924 р. просторове планування району видобутку нафти на Апшеронському півострові та м. Баку (Азербайджан) було виконане професором Олександром Іваницьким. Він також складає містобудівні плани міст: Архангельськ (1923–1924 рр.), Твер (1925–1926), Ржев та Гусь-Хрустальний (1927); м. Ростов-на-Дону (часткове планування, 1929), курорт Талги (1928–1930), м. Горький (схема планування і варіанти розселення, 1929–1934 рр.). Треба зазначити, що з 1926 по 1956 рр. в СРСР було споруджено 564 нових міста (Комсомольськ-на-Амурі, Магнітогорськ, Запоріжжя, Норильськ, Душанбе та ін.). Швидке зростання нових міст ще з більшим розмахом продовжилося у повоєнній семирічці: 1959–1965 рр.

У 1929 р. у США створюють асоціацію із розробки просторового плану Нью-Йорка і зон його впливу. До речі, з 1859 р. і до нині площа Центрального парку у місті залишається незмінною. Постала потреба впорядкувати розселення населення більш раціонально, дислокації промислових об'єктів і налагодження транспортних зв'язків між поселеннями. Законодавство про просторове планування у США приймають на рівнів штатів.

У 1933 р. у Франції реалізують проєкт просторового планування територій долини річки Рони (рис. 5). Було виконано роботи із проєктування на усій території долини системи малих міст, роботи по вдосконаленню судноплавства річкою, впорядкування долини біля узбережжя Середземного моря, будівництво гідроенергетичних об'єктів, риборозплідників, мережі каналів і транспортних магістралей [6].

Рис. 5. Долина ріки Рона – як один з перших об'єктів просторового планування

Над розробкою просторового планування потенційних рекреаційних регіонів в СРСР працюють у 30-тих рр. XX ст.: Південного берега Криму у 1932–1937 рр., району Кавказьких Мінеральних вод – у 1937–1938 рр.

У 1944 рр. архітектор Патрік Аберкромбі (*Sir Leslie Patrick Abercrombie*, 1879–1957), беручи до уваги повоєнні виклики посталі перед містом, складає проєкт просторового планування Великого Лондона (*Greater London Plan*) [17], який, зрештою, захопив значну площу Лондонського графства (рис. 6). Задля регулювання зростання людності Лондона і звільнення міста від нетрів розпочали будівництво восьми міст-супутників у радіусі 30–50 км від нього. Створення численних паркових зон, переселення населення до менш заселених місць з розрахунку 1000 осіб/акр, будівництво восьми нових міст-сателітів за межами Великого Лондона та інших міст Великобританії (Плімут, Единбург, Борнмут). Більшість з малих приміських

поселень у Лондонському графстві проектувалися за традиційною у Великобританії схемою міста-саду. У міста-сателіти Лондона передбачалося перенесення низки промислових підприємств і при цьому їх мали розміщувати поза селітебними територіями. Між містами-супутниками була розроблена мережа транспортним магістралей. Критики яких завжди вистачає, вважають, що проєкт не дуже вдався, оскільки порівняно невеликі розміри міст-супутників Лондона і повільні темпи їхнього будівництва, як потенційні місця відселення із столиці, не могли конкурувати з високими темпами природного приросту населення у самому Лондоні.

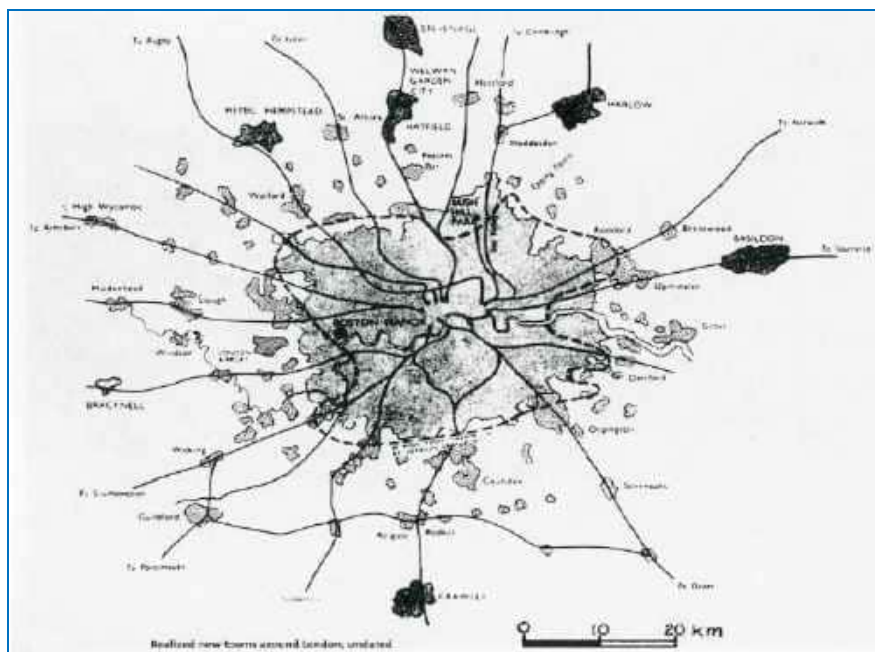

Рис. 6. Проєкт просторового планування Великого Лондона, 1944 р. [17]

Вже у 1947 р. у Великобританії було прийнято Закон про плани розвитку, на основі якого практично для усіх графств було розроблено схеми просторового планування (райони Манчестера, східного Кента, західного Кента, долини ріки Клайд поблизу міста Глазго в Шотландії та ін.), продовжено роботи з просторового планування Великого Лондона.

Принципи сучасного зонування міських земель були закладені у 1945 р., у проєкті англійського міста Ковентрі архітектором Дональдом Гібсоном (*Sir Donald Edward Evelyn Gibson*, 1908–1991). Перший варіант плану відбудови частини міста архітектор виготовив на початку 1940 р., з ціллю вирішення проблем переповненості і постійних заторів у центрі Ковентрі. Лише по завершенні війни план вдалося перетворити в реальність і отримати підтримку уряду країни, зважаючи на “*Coventry Blitz*”*. Архітектор Д. Гібсон запропонував переосмислити роль центру міста, розділивши автомобільний рух з пішохідним (рис. 7). Така торгова дільниця без трафіку була першою в Європі на той час і була сприйнята як “новаторський дизайн”.

Рис. 7. Вигляд центральної частини м. Ковентрі після фізичної реконструкції та перепланування міста, запропонованих Дональдом Гібсоном

Крім того Д. Гібсон відповідав за першу парковку, організовану на даху, за розвиток першого, побудованого після війни, у 1958 р. у Великобританії театру “Театр Белграда” – центру інноваційних постановок і кругового ринку. План Гібсона прой-

* Серія бомбардувань німецькими Люфтваффе м. Ковентрі під час II Світової війни; найбільш руйнівні з цих нападів трапилися 14 листопада 1940 р. унаслідок яких місто було практично зруйноване.

шов широкі консультації з містянами, те що ми зараз впроваджуємо у наше життя, називаючи партисипацією. Отримані пропозиції щодо фізичної реконструкції та планування міста Ковентрі було викладено у книзі під назвою “*The Future Coventry*” [13].

В Україні роботи з просторового планування, які стосувалися Донецького вугільного і Криворізького залізрудного басейнів, проводилися у 1940–1946 рр. Перебуваючи у складі СРСР, Україна була поділена на три економічних райони (Донецько-Придніпровський, Південно-Західний (за відношенням до Москви), Південний). На сучасному етапі в Україні виділяють дев'ять економічних районів [2]. До початку 1970-х рр. у просторовому плануванні в СРСР загалом і в Україні зокрема переважає галузевий підхід – мова йде про окреме планування сільськогосподарських, рекреаційних, промислових районів. І лише у 70 рр. ХХ ст. поширення набуває комплексне планування територій, яке охоплює і схеми розміщення продуктивних сил, і генеральну схему розселення, і комплекс природоохоронних заходів водночас.

У 1967 р. Законодавством Франції про просторове планування визначено склад генеральних планів поселень, Національного містобудівного регламенту (діючий і до нині). В останні десятиліття, у контексті децентралізації управління, відбулася передача ряду повноважень регіонам, і відповідно, зміна законодавчого забезпечення просторового планування. У 2000 р. прийняли Закон про солідарність і містобудівне оновлення, який проголосив три мети:

- досягнення взаємопов'язаності просторового планування у країні, на противагу сумі автономних планів комун;
- подолання житлової сегрегації – у кожній комуні повинно бути не менше 20% соціального житла;
- координація розвитку громадського транспорту комун.

У 2002 р. французи прийняли Закон про територіальні схеми сталого розвитку, не встановивши для них конкретних методів і форм, у зв'язку з чим Генеральні плани перестали бути обов'язковими документами. У 2006 р. більшість міських територій у Франції передано до відання департаментів, які сприяють муніципалітетам у здійсненні просторового планування, консультують з питань розвитку транспорту, іншої інфраструктури та житла. На муніципальному рівні, як правило, приватні компанії

розробляють місцеві плани забудови, план сталого розвитку та зональний план використання території (щорічно у країні приймають до 2000 місцевих планів, які прийнято оновлювати кожні чотири роки).

У сучасній Україні світові тенденції просторового планування диференційовано впроваджують на різних ієрархічних рівнях: у більших містах зміни більш відчутні. Багатьом поселенням досі притаманна невпорядкованість забудови, не всі поселення мають затверджений Генеральний план *, схеми зонування території **, і не всі поселення надають публічний доступ до цих документів. Серед селищ міського типу забезпечення основним видом містобудівної документації складає 96%, з них оновленої після 2011 р. – 23%; серед сіл, відповідно, 75% і 15%. Проте, схемами планування території у 2019 р. вже були забезпечені усі області і практично усі райони. Близько 80% схем планування територій районів, як подає джерело [8], були розроблені ще у радянські часи, тому не містять актуальних проектних рішень і не є ефективними для практичного застосування. До прикладу, практичні проектні рішення показують, що розміри житлового району найбільш зручні при людності у 20–30 тис. осіб, а мікрорайони – при 6–12 тис. осіб. При 4–5-ти поверховій забудові, яка визнана найбільш комфортною, територія мікрорайону сягатиме 20–40 га. В умовах перегляду структури адміністративно-територіального устрою країни актуально запроваджувати нові види містобудівної документації.

Взято курс на ревіталізацію і реновацію будівель, просторів, промислових ареалів, кварталів. Все більше уваги звертається на функціональність громадських та публічних просторів. Населення з року в рік все активніше приймає участь в управлінні просторовим розвитком через участь у прийнятті громадських проєктів бюджетів розвитку. Реформа децентралізації має візуальний прояв у зміні урбаністичних ландшафтів.

Показовим є приклад ревіталізації території Рурського басейну, який за багатьма параметрами є аналоговим до Донецького кам'яновугільного басейну.

* окрім обласних і районних центрів, міст обласного підпорядкування.

** плани зонування у 2019 р. мали усі обласні центри, окрім Івано-Франківська і Ужгорода, а також столиці України – м. Києва; міста обласного значення забезпечені на 63%, районні центри – на 18% [8].

Рурський басейн у Німеччині, так само як і Донецький в Україні, свого часу став осердям важкої промисловості країни (саме по цьому району німці склали одну з перших у країні схему просторового планування на початку ХХ ст., про що вже йшлося вище). Так само як і Донбас, Рурський промисловий регіон зазнав масштабних руйнувань під час II світової війни. Як іронізують самі німці, авіація союзників оминала у своїх нальотах лише ті об'єкти, де в акціонерному капіталі була участь капіталу союзників [1]. Так само, після II Світової війни Рур активно відбудовували, відновлюючи промисловість країни. Тут запрацювали не лише шахти, але й почали розвивати культурне життя, хоча імідж пролетарського центру зберігався за регіоном ще довго. У 1990 рр. тут працювало 25 шахт із середньодобовим навантаженням 10 тис. т., при середній глибині розробки вугільних пластів 850 м.

Зараз одна з найбільших шахт Рурського вугільного басейну *“Цольферайн”* є індустриальним музеєм (рис. 8). Саме ця шахта з акуратними цегляними стінами, чистотою місцевістю та зеленню навколо стала тим символом, який репрезентує усі перетворення в одному з найстаріших промислових районів Німеччини та й Європи загалом.

Рис. 8. Шахта-музей *Zeche Zollverein* у місті Ессен, федеральна земля Північний Рейн-Вестфалія

Подібно до Донбасу, Рурський регіон потребував все більшого субсидіювання від держави, втрачав конкурентоздатність

перед промисловцями з інших країн, а екологічні проблеми нагромаджувались одна на одну. Перед німцями постав вибір або “до безкінечності” продовжувати підтримувати свою важку промисловість, або зважитись на кардинальні зміни.

Зміни у Рурському регіоні стали частиною загальнодержавного Енергетичного повороту – *Energiewende*. Мова йде про комплексну реформу, яка передбачає зменшення викидів парникових газів, повну відмову від викопного палива та атомної генерації на користь відновлювальної енергетики. З 2000 р. виробництво електроенергії з відновлювальних джерел зросло з 6 до 33%, а тепла – з 4 до 13%. Вже на сучасному етапі бувають дні, коли вся енергія в Німеччині виробляється з відновлювальних джерел [1].

Проблема зайнятості населення у Рурському регіоні є актуальною, подібно як і на Донбасі. Рівень безробіття тут сягає до 11% при середніх рівнях незайнятості по країні у 3%. Було прийнято рішення зробити ставку на підвищення освітнього рівня населення. Якщо до 70-х рр. XX ст. в басейні Руру не було жодного університету, то сьогодні тут діє шість вишів. По друге – робиться цілеспрямований наголос на розвитку новітніх та, у першу чергу, зелених технологій. Для прикладу, у пів мільйонному Ессені, що знаходиться у самому центрі Рурського басейну, було відкрито 13 тисяч нових робочих місць у зеленій енергетиці.

Територію колишніх заводів також не лише музеєфіковано, її дуже активно перетворюють на зони технопарків. При цьому, як не дивно, ціна оренди офісних приміщень в таких технопарках перевищує ціну оренди аналогічних офісів в ближніх містах, навіть у їхніх центральних частинах. Можливість поселитися в за містом, у новому екологічному і комфортабельному місці зі зручною інфраструктурою відіграє тут домінуючу роль у питанні формування орендної плати. Таким чином, тепер в Рурі поруч із законсервованими промисловими потужностями “вирастають” модерні будівлі технопарків.

Дотримання екологічних стандартів поставлено на надзвичайно високий рівень. До прикладу, у Дортмунді, на місці металургічного заводу, перед тим як побудувати технопарк, зняли двометровий шар старого ґрунту. На місці ще одного меткомбінату створили озеро, площею 24 га (рис. 9). Будівництво комбінату свого часу здійснили на заболоченій місцевості, тепер

природа відновила своє. Навколо озера “Фенікс” звели елітну нерухомість, в частині якої проживають футболісти дортмундської “Борусії”.

Рис. 9. Результат ревіталізації простору колишнього металургійного комбінату у Дортмунді [1]

Центр Рурського регіону – місто Ессен (за аналогією до Донецька) перетворили на місто парків, газонів та чистих річок. У 2017 р. його визнали Зеленою столицею Європи, 54 % площі якого зайняті зеленими насадженнями. У р. Рур, яка протікає через Ессен, знову можна купатися, що було неможливим за останні 40 років. Міська влада націлилась на те, аби кожне п'яте нове робоче місце було створене саме у сфері зеленої економіки. Поповнення енергії відбувається за рахунок 20 вітропарків у місцевості Штайнфурт Рурського регіону, і це за умов, коли лише 1,5 % його території підходить під виробництво вітроенергетики [1].

Проблеми регіонів видобутку викопного палива надзвичайно актуальні в Україні. У цьому “вінку” і екологічні, й економічні, і соціальні, і політичні складові. Маючи за взірць подібні як у Німеччині приклади комплексного вирішення посталих викликів, в Україні намітилися перші кроки на шляху до кардинальних змін. Міністерство енергетики, вибудовуючи співпрацю з німецькою міжнародною агенцією GfZ, запропонувало для впровадження пілотного проєкту на вибір шість шахт державної форми власності: по три на Сході та Заході країни. Для обрання учасників провели глибинний аналіз чинників, дослідили

економічні, соціальні чинники, вплив на довкілля, місцеву політичну ситуацію, можливості для формування кластерів і стан самих об'єктів [4]. Серед потенційних перших пілотних проєктів розглядаються шахта “Великомостівська”, розташована у м. Червоноград, на Заході країни, яка потенційно може стати потужним туристичним кластером, та шахта “5/6” в м. Мирноград, на Сході, яка має потенціал технологічного кластеру. У Міненерго наголошують на унікальності обраних шахт та нелегкому періоді їхньої трансформації. Проте, сподіваються на можливості наступної імплементації отриманого досвіду щодо інших аналогових об'єктів.

У світі усталилося нове розуміння ролі “світлового каркасу міста”, яке розцінюють як його повноцінний інфраструктурний прошарок, подібно до транспортної системи чи системи водозабезпечення. Ще у 1882 р. Томас Едісон вперше інтегрував електрику на одній із вулиць Нью-Йорка, ознаменувавши початок прояву унікального нічного пейзажу міста. На сучасному етапі освітлення сприймається як один з головних чинників, які впливає на людей, їхнє сприйняття простору, контроль за їхньою поведінкою. Світло стало також основним інструментом міського брендингу. Фахівці стверджують, що у містобудуванні робота сучасних техніків освітлення схожа з роботою над архітектурним генпланом, у даному випадку мова йде про *Light Master Plan* (генеральний план міського освітлення). Автором даного інноваційного інструменту розвитку – *Light Urbanism*, є французький дизайнер Роджер Нарбоні (*Roger Narbony*). Він разом із своєю командою – студія “*Concepto*” упродовж 30-ти років розробили і впровадили вже понад 130 сітілайт-мастер-планів (Париж, Монако, Сан-Пауло, Єрусалим, Афіни і т.д.), а також точкових проєктів з ландшафтного і архітектурного освітлення [12]. Цікаво, що на сучасному етапі студія “*Concepto*” працює над генеральним планом освітлення Маріуполя. Впровадження низки проєктів з підсвічування міських об'єктів ми маємо змогу спостерігати і у Львові: лише у 2020 р. було підсвічено 20 львівських храмів.

У контексті змін, спровокованих сучасною пандемією *Covid-19*, у центрі уваги знову опинилися публічні простори, як свого часу у Лондоні, у XIX ст. Новітня розробка у Франції, за керівництва очільниці Парижу Анни Ідальго про 15-хвилинне місто, відображає дану тенденцію. Її суть зводиться до того, що містя-

ни, виходячи з дому, максимум за п'ятнадцять хвилин пішки змогли дійти до роботи, місця надання потрібної послуги чи місця відпочинку. За такої просторової організації відпадає потреба у громадському і приватному транспорті, вулиці стають орієнтованими на пішоходів (над цим зараз також працюють у Копенгагені), на широких тротуарах з'являється місце для більшої кількості дерев, у затінку яких заклади харчування збільшують кількість літніх терас та посадкових місць у них. За даною концепцією нерозумно будувати місто, розділене на райони за функціональним призначенням, оскільки втрачається при цьому ціль – піша доступність до них. Ідеальним міським кварталом вбачають такий, у якому магазини та сервіси сфери послуг зосереджувалися б на перших поверхах будинків, офіси – на другому, житлові помешкання – на третьому (у принципі нічого нового, така система відома з історичної багатоквартирної забудови міст). Мешканці міст, у підсумку, більше перебувають на свіжому повітрі у публічному просторі, де реально дотримуватися соціальної дистанції, більше переміщуються містом пішки або велосипедом, працюючи водночас над станом свого здоров'я. Багато в чому концепція “15-хвилинного міста” перегукується із Барселонським проектом “суперблоків”.

Архітектор Осаму Окамура зауважує, що мешканці пішохідних центрів американських мегалополісів здоровіші за тих, хто живе у залежних від автотранспорту зелених передмістях [3]. У зв'язку з цим він передрікає занепад містечок-супутників, на які свого часу робив акцент архітектор Патрік Аберкромбі у 1944 р., натомість міста змінюватимуться у напрямку оптимізації поєднання функцій і безпечного й здорового середовища. Працюючи деканом факультету мистецтв та архітектури у Технічному університеті в Ліберці (Чехія), О. Окамура уже давно займається організацією громадського простору. Тому, на його думку, пріоритет вибудовуватиметься за пішоходами й велосипедистами; малими крамничками, з яких є вихід одразу на вулицю; спокійними зонами, якими є внутрішні подвір'я будинків і кварталів, зелені зони для відпочинку; відкриті дитячі й спортивні майданчики, спортзали. З огляду на пандемію, яка охопила світ О. Окамура вважає доцільним обрання курсу на самодостатність держав загалом і міст зокрема, які повинні більше покладатися на місцеве виробництво, ніж на імпорт здалеку. Згідно його спостережень за змінами у

Чехії у період послаблення карантинних заходів, відновили роботу окремі невеличкі крамниці та сервіси надання послуг, до яких наявний безпосередній доступ з вулиці. Їхнє відвідування чехи вважають безпечнішим, ніж добирання до великих торгових центрів й проведення там тривалого часу у натовпі інших покупців. Водночас зростає попит на доставку, кур'єрські послуги, а також вуличну торгівлю безпосередньо коло будинків, що знову ж не користь торгових центрів. Подібні зміни ми маємо змогу відстежувати й в Україні.

Разом із зміною просторової структури міст архітектор вважає за можливе й зміну проектів житлових будинків (наприклад будинки з великими лоджіями або житловими терасами, які є поширеними у Франції і Австрії), поверховості забудови, повернення ґраткових ліфтів. Потреба роботи з дому, яка з'явилася під час пандемії, зумовить появу у кожному помешканні певного простору для ділових цілей, у майбутньому це може мати більш масштабне продовження у зміні попиту на ринку офісної нерухомості.

В ідеалі О. Окамура бачить пропозицію житла у дружних, безпечних і придатних до життя містах, з яких не хочеться втікати. Котеджі за містом він вважає лише втечею від проблеми, а не її вирішенням.

Україна знаходиться лише на порозі тих змін, які активно відбуваються в європейських країнах. Це впадає у вічі при ознайомленні з даними змінами. У Нідерландах, до прикладу, на сучасному етапі ефективно працюють над енергоаудитом будинків, цілих кварталів, міст, залучаючи до процесу місцевих мешканців. Новітній проєкт, реалізований *Rijkswaterstaat**, передбачає зведення шумозахисних бар'єрів з вбудованими двосторонніми сонячними панелями на декількох автомагістралях країни. Що особливо важливо, придорожній сонячний парк, площею 300 га, не порушуватиме природнього місцевого ландшафту [18]. Перший проєкт на 400 метрах траси А50 біля міста Уден, звершений в лютому 2019 р., спонукав Агентство розглянути можливості встановлення сонячних панелей і на інших автомагістралях. Більше того почали досліджувати життєздатність "сонячних доріг", задля економії площ під сонячними

* Агентство з управління водними ресурсами у Нідерландах, підрозділ Міністерства інфраструктури.

електростанціями, що для Нідерландів більш, ніж актуально. А Європейська комісія услід оперативно профінансувала новий проект, вартістю €1,4 млн, з використання сонячних панелей у шумозахисних бар'єрах, які незабаром можуть бути встановлені вздовж основних європейських доріг.

Услід викликам сучасної пандемії у цій країні вже запропоновано організовувати персональні офіси – новітні форми у просторовій організації поселень (рис. 10).

Рис. 10. Новітні форми у просторовій організації поселень у Нідерландах – персональні місця праці і відпочинку

Старт масштабної реновації офіційних будівель та приватного житла в ЄС задля підвищення їх енергоефективності і “більш зеленого майбутнього” анонсувала Президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн [19]. Реновацію спрямують на школи, лікарні, соціальні будинки, за стан яких, зазвичай, відповідає місцева влада. До того ж реалізація Програми дозволить водночас поживавити ситуацію на ринку праці в ЄС через створення нових робочих місць у будівельному сегменті. Програма реновації узгоджується з іншою масштабною програмою ЄС “*European Green Deal*” – перетворення Європейського Союзу на вуглецево-нейтральний континент [11].

Аналітики стверджують що програма “*Green Deal*” особливо актуальна для України зараз. Намагаючись відповідати новим правилам гри, які запроваджує ЄС, які передбачають скорочення викидів CO₂, перехід на альтернативну енергетику, Україна продовжує євроінтеграційний курс, що дає сподівання на нові інвестиції, нові можливості для українського бізнесу, нові робочі місця. Мабуть, це справді, шанс. Але шанс, який слід вико-

ристати, паралельно кардинально змінюючи країну, через подолання бідності і відновлення довіри до держави та її інституцій, боротьбою з корупцією і вдосконаленням законодавства.

Список використаних джерел

1. *Гарасим А.* Як Рур відмовився від видобутку вугілля / Андрій Гарасим. URL: <https://energytransition.in.ua/project/1977/>
2. *Заставний Ф.Д.* Економічні райони України. Реалії та перспективи / Ф.Д.Заставний. – Львів: Априорі, 2010. – 222 с.
3. *Окамура О.* Пандемія змінить наші будинки та міста / Осаму Окамура. URL: <https://zbruc.eu/node/97930>
4. Пілотні проекти трансформації вугільних мономіст: за якими критеріями обиратимуть шахти. URL: http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/publish/article?art_id=245478593&cat_id=35109
5. Президент Єврокомісії заявила про початок масштабної реновації в ЄС. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/prezident-evrokomissii-zayavila-nachale-masshtabnoy-1602558102.html>
6. Річка Рона: опис, особливості, фото. URL: <https://public-welfare.com/3898066-rona-river-description-features-photos>
7. *Руеда С.* Ідельфонс Серда. Особистість та ідеологія / Сальвадор Руеда. URL: <http://www.gencat.cat/mediamb/revista/rev30-4.htm>
8. Стан забезпечення містобудівною документацією територій та населених пунктів України за 2019 рік. URL: <https://www.minregion.gov.ua/napryamki-diyalnosti/building/city-build/mistobuduvannya-ta-planuvannya-teritoriy/stan-zabezpechennya-mistobudivnoyu-dokumentatsiyeyu-teritoriy-ta-naselenih-punktiv-ukrayini-za-2019-rik/>
9. У Барселоні тестують суперквартали без автомобілів. URL: <https://hmarochos.kiev.ua/2016/11/10/u-barseloni-testuyut-superkvartali-bez-avtomobiliv/>
10. Україна продовжує удосконалювати законодавство відповідно до норм ЄС на шляху до декарбонізації та енергонеалежності. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-prodovzhuye-udoskonalyuvati-zakonodavstvo-vidpovidno-do-norm-yes-na-shlyahu-do-dekarbonizaciyi-ta-energonealezhnosti>
11. A European Green Deal. Striving to be the first climate-neutral continent. URL: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en
12. Concepto's websites. URL: <https://www.concepto.fr/en/projects/>
13. Donald Gibson (architect). URL: <https://enacademic.com/dic.nsf/enwiki/11656398>

14. Ildefonc Cerda. *URL: http://empresa.gencat.cat/web/.content/20_turisme/publicacions/documents/arxiu/doc_23739348_1.pdf*
15. John Nash. British Architect. *URL: <https://global.britannica.com/biography/John-Nash-British-architect>*
16. Kirkman E. Architecture in the Era of Napoleon III / Emily Kirkman. 2007. *URL: <http://www.arthistoryarchive.com/arthistory/architecture/Haussmanns-Architectural-Paris.html>*
17. London 1944: Greater London Plan. *URL: https://www.researchgate.net/publication/282815561_London_1944_Greater_London_Plan*
18. Solar Highways. *URL: <https://www.rijkswaterstaat.nl/english/environment/projects/solar-highways/index.aspx>*
19. Speech by President for den Leyen to the European Committee of the Regions' plenary at the European Week of Regions and Cities. *URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/ov/SPEECH_20_1879*
20. The Regent's Park and Primrose Hill. *URL: <https://www.royalparks.org.uk/parks/the-regents-park>*

Роман Лозинський
магістр географії

“УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕДМІСТЯ” ЯК СУСПІЛЬНО-ПРОСТОРОВИЙ ФЕНОМЕН ТА ВИКЛИКИ ПРОСТОРОВОГО ПЛАНУВАННЯ *

Вступ

Передмістя як модерне явище з'явилося у сер. XIX ст. із появою нової заможної верстви міської буржуазії і її бажанням жити ближче до природи подалі від проблем індустріальних міст [40]. На території теперішньої України спостерігалися подібні тенденції із кінця XIX ст. Тоді як західноєвропейські, а особливо американські міста зазнали значного збільшення передмість у сер. XX ст., Радянський Союз та країни соціалістичного табору мали свої відмінні траєкторії розвитку архітектурного середовища через масове будівництво державного житла у вигляді багатоповерхових будинків об'єднаних у мікрорайони. Після розпаду Радянського Союзу та припинення існування планової економіки з чіткими програмами розвитку міських і сільських населених пунктів межа між містом і селом у приміських селах почала стиратись, початки чого спостерігались ще у 1980-х роках [38]. Після розпаду Радянського Союзу із середини 1990-х і особливо після 2000-х років приміські зони найбільших міст Центрально-Східної Європи, в тому числі України, стали динамічними, складними та суперечливими просторами. Відбулися різкі зміни в демографії, житлі, інфраструктурі та землекористуванні, і тут й надалі відбуваються значні перетворення. Згідно аналізу Світового Банку міських процесів в Україні з посиланням

* Стаття написана як поєднання минулих доробок автора з новими доповненнями і концептуальною траєкторією викладу матеріалу для кращого і глибшого розуміння складності явища “українського передмістя” у пост-соціалістичних умовах.

на Global Human Settlements Layer – European Commission, Україна посідає п'яте місце у світі після Китаю, США, Індії та Росії у абсолютній величині нової забудованої території (англ. *built-up areas*) і перше у розрахунку на одну особу за останні 15 років, незважаючи на швидке скорочення населення та економічну кризу 2008 року [19]. Значна частина забудованої території з'являється у приміських/підміських селах – сільських населених пунктах приміської зони. Це відбувається внаслідок земельної реформи 1990-х років, що призвела до розподілу та приватизації землі, та ринкових відносин з нерівномірним розвитком та значною регіональною поляризацією. Зокрема, з'являються нові житлові та комерційні об'єкти, такі як індивідуальна садибна забудова, котеджі та багатоповерхові житлові комплекси, торгово-розважальні центри, об'єкти легкої промисловості, логістичні центри, готелі, ресторани, АЗС та офіси. У сільських населених пунктах приміської зони більшість мешканців та мешканок працює у місті, добираючись на роботу переважно приватним, але також і громадським транспортом. У цей же час надходження до місцевого бюджету відбувається зі сфери торгівлі та послуг. Перелічені трансформаційні процеси проявляються у різній мірі для різних постсоціалістичних країн та міст залежно від їх величини, економічної спеціалізації, рівня розвитку та історичного контексту [38].

Метою статті є виявити особливості приміських/підміських сіл * та “українського передмістя” починаючи з кінця 1980-х років і до наших днів з особливою увагою до впливу розподілу та приватизації землі на їх розвиток. Окрім цього простежено зміни у демографії, сільському господарстві, житлі, землекористуванні, морфології та архітектурі на прикладі приміського/підміського села Сокільники. Як показує його випадок приміські/підміські села є особливими суспільними просторами, які потребують окремих підходів у просторому плануванні з враховуванням потреб громад села та великого міста. Частини підміських сіл мають тенденцію перетворюватися на спальні передмістя американсь-

* Приміське/підміське село означає адміністративно сільський населений пункт, що знаходиться у безпосередній близькості до міста, але є юридично самостійною одиницею. Поняття “передмістя” і “субурбія” не використовуються цілеспрямовано, оскільки вони мають конотацію з американськими передмістями, на які лише частково подібні окремі частини українських приміських сіл.

кого типу тобто субурбію (англ. *suburbs*) із переважанням односімейних будинків, одного соціального класу та автомобілекористуванням. Проте українські підміські села є еклектичними, оскільки все ще зберігають своє сільське обличчя з наявністю особистого селянського господарства, яке практикують переважно довготривалі мешканці та мешканки. З цих причин варто говорити про приміські/підміські села як напівміські території (англ. *peri-urban*) або краще сільсько-міська окраїна, рурбан (англ. *rurban, rural-urban fringe*), тобто простори зі змішанням сільських і міських рис.

Н. та Дж. Данкени стверджують, що соціальні та економічні відносини матеріалізуються в ландшафті * [22]. Слідуючи такому розумінню, зміни, що відбулись у приміських/підміських селах з появою передмість (субурбії), а особливо їх просторові та містопланувальні зміни відображають специфічні умови розвитку та є результатом економічної системи, земельної політики, способу управління та прийняття рішень та нерівних владних відносин між різними акторами, а також відображенням смаків та уподобань мешканців та мешканок після розпаду Радянського Союзу. Більше того, Мітчелл [44] стверджує, що ландшафт є результатом боротьби, переговорів і конфліктів різних класів людей із різними ідентичностями, цінностями та інтересами. Як результат, ландшафт часто відображає домінуючу культуру в той же час, коли меншини зазнають пригнічення. Ландшафт також може відображати ознаки спротиву та боротьби.

На основі аналізу статистичної інформації, містобудівної документації, неформальних інтерв'ю з представниками влади та містопланувальниками, а головне власних польових візуальних досліджень і багаторічного досвіду проживання в приміському

* У Західній географії та інших суспільних та гуманітарних дисциплінах ландшафт розуміють не лише як природне явище чи як результат взаємодії людини і природи (культурний ландшафт), а як суспільно-природне явище. Згідно Європейської Ландшафтної Конвенції – “ландшафт означає територію, як її сприймають люди, характер якої є результатом дії та взаємодії природних та/або людських факторів”. У такому широкому трактуванні ландшафт – це все те, що ми бачимо, виходячи з приміщення і є близьким до побутового поняття “краєвиду”. У англо-американській географії вживання поняття “ландшафт” перш за все підкреслює візуальні аспекти оточення. Зокрема, у найширшому розумінні ландшафт - це частина Землі, видима спостерігачем та спостерігачкою з певного положення чи розташування – як фізичного, так і соціального (стать, вік, професія, соціальний клас, тощо) [9].

селі Сокільники було виявлено кілька викликів просторового планування і майбутнього розвитку підміських сіл великих міст України. Зокрема це – виклик наслідків розподілу землі та її приватизації, виклик адміністративного менеджменту взаємодії села і міста з врахуванням інтересів обидвох громад, та виклик релевантних підходів у просторовому плануванні в умовах екологічної кризи та росту соціальної несправедливості, включаючи виклик регулювань архітектурних стилів та естетики (культурного) ландшафту. Виявлені соціальні, економічні, культурні та політичні особливості “українських передмість” дадуть необхідну інформацію для розроблення якісних і дієвих стратегій просторового розвитку приміської зони з врахуванням інтересів громад сільської місцевості та потреб великого міста. Зокрема, йдеться про створення більш соціально справедливої та відповідальної стратегії просторового розвитку приміських зон з увагою до збереження природного середовища, покращення здоров’я людей, громадського простору та мобільності з врахуванням потреб осіб із інвалідністю, дітей та осіб старшого віку, безпеки жінок та складного історичного минулого і теми історичної пам’яті.

Передмістя як модерне явище у Західному світі

Передмістя як суспільно-просторове явище може носити різні змістовні значення від країни до країни та певної історичної епохи. На відміну від таких понять як село та місто не існує одного підходу чи набору критеріїв за якими визначається передмістя. У багатьох країнах, включно з Україною, у законодавстві і навіть у містобудівній документації та освіті, не існує адміністративно-територіальної одиниці чи категорії передмістя. Проте, передмістя як і міста, є важливими і складними суспільними просторами втягненими у економічні та соціальні процеси, не менш ніж міста, і активно задіяні у продукуванні культурних значень та практик у різний спосіб залежно від історичного чи географічного контексту.

У кожную історичну епоху передмістя були різними щодо функцій та форм. Передмістя були характерними ще для давніх античних міст. Наприклад, вони існували у давньогрецьких містах у вигляді хор – сільськогосподарських околиць, у яких були присутні також *villae sububanae* заможного класу людей, що використовувались ними як другий будинок для відпочинку на природі [40]. На території сьогочасної України вони були

присутні у хорах давньогрецьких міст Ольвії, Херсонесу та Тіри. Передмістя служили також місцем життя тих, хто не мав прав жити у містах, переважно це бідніше населення чи окремі релігійні чи етнічні групи [8]. У Середньовіччі існували торгові та ремісничі посади у давньоруських містах XI – сер. XIV ст. З другої половини XIV ст. у багатьох містах на магдебурзькому праві існували передмістя переважно заселені некатоликами, де компактно проживали русини, вірмени та євреї (так звані штетлі). У таких передмістях існували свої внутрішні правові системи, проте їх взаємодія з адміністрацією відбувалась на основі загального магдебурзького права. У кінці XVIII ст. міські і сільські населені пункти все ще були двома відмінними правовими світами з різним стилем життя та зайнятістю, де відрізнялися привілеї для міщан, передміщан та селян [8].

Перші передмістя як модерне явище виникли всередині XIX ст. в країнах зі швидкою індустріалізацією, а саме Великій Британії (Лондон, Манчестер), а потім і США, Канаді та Австралії [40]. Це були елітні дільниці за містом, що появились внаслідок втечі нового заможного класу буржуазії від несприятливих умов життя у центральних частинах міст. Вони також керувались бажанням жити окремо від робітничого класу. Цьому сприяла також поява кінних трамваїв (з кінці XIX ст. електричних), залізничного транспорту, а з 1920-х – і автомобілів [40]. Ідея міста саду Ебенізера Говарда, що поширилася в Британії з 1898 р. й мала на меті поєднати найкращі переваги села і міста в одному населеному пункті чи в межах окремої дільниці, була містопланувальною основою для проектування нових дільниць та кварталів у містах [8; 40]. В Україні перші передмістя з'явилися у найбільш економічно розвинених містах з високим адміністративним рангом та присутнім заможним класом. Наприклад, у Львові деякі приміські/ підміські села в кінці XIX — поч. XX ст. трансформуються в елітні райони садибної забудови, як от Новий Світ (рис. 1). В межах цієї дільниці в рамках ідеї міста-саду було створено за проектами Юліана Захаревича та Івана Левинського квартал Кастелівка з проведенням до нього трамваєм з центру міста [8]. У Києві характерною була поява заміських будинків-дач надані царем своїм підопічним. Пуца Водиця стала першою такою заміською дільницею з дачами та прокладеною трамвайною колією. Її розвитку сприяли також і оздоровчі властивості місцевості з будівництвом санаторіїв. У міжвоєнний період у най-

більших містах західної України розширюється кільце одно-, двох- та низько-поверхових садибних будинків навколо щільної міської забудови центральних частин міст. У Львові, наприклад, продовжують зростати ділянки Новий Світ та Новий Львів, закладені, ще до Першої світової війни, з садибною забудовою у стилі функціоналізму з палісадниками та низько-поверховою більш доступною житловою забудовою (рис. 2).

Рис. 1. Вулиця Коновальця в ділянці Новий світ у Львові.
Фото: Johnny, CC BY 2.5, Wikimedia Commons.

З XIX ст. і до 1940-х років окраїни швидко зростаючих індустріальних міст Західних країн були також місцем життя менш заможних верств, також новоприбулих мігрантів як внутрішніх та зовнішніх, які у пошуках роботи, оселялись у місцях із дешевою землею, меншим законодавчим регулюванням недалеко від місць роботи, фабрик та заводів [10]. У таких окраїнах міста часто були відсутніми водопостачання та каналізація, і поширене сільське господарство переважно для власних потреб. Ці передмістя з менш заможним класом перетворювалися згодом у “міські нетрі” та були першими, що підлягали знесенню під час розширення ділових центральних районів (ЦДР) у США та цен-

тральної частини європейських міст чи прокладання автомобільних магістралей. У той же час передмістя заможних класів залишались практично незмінними і перетворювались у ще більш елітні дільниці через свою близькість до ЦДР та міських зелених та водних просторів [10]. Наприклад, у Львові дільниці Новий Світ, Новий Львів та квартали з садибною забудовою у теперішньому так званому дальньому центрі, наприклад біля Шевченківського гаю чи між вул. Зеленою та Снопківською, є одними із найбільш елітних у Львові та найдорожчою нерухомістю.

Рис. 2. Будинки 1930-х років у стилі функціоналізму у дільниці Новий Львів. Фото: Google Streetview.

Після Другої світової війни міста у США, Західній Європі та соціалістичних країнах, як і їх передмістя, розвивалися за різними траєкторіями. Зокрема, у США ще після Великої Депресії розпочалася форсована федеральним урядом субурбанізація найбільших міст * і поява масового, загальнонаціонального та стан-

* Федеральна влада надавала субсидії та спрощені іпотечні кредити білим американцям, особливо тим, які повернулися з війни, для придбання житла у передмісті. Це була спланована програма — центральний рушій розвитку економіки після Великої депресії поряд із будівництвом федеральної системи швидкісних автострад (англ. *Interstate Freeway System*). Передмістя сприяли економічному зростанню через збільшення споживання товарів і послуг

дартизованого феномену передмістя **, відомого в попкультурі як однопверхова Америка [10]. Період з кінця 1940-х до 1960-х років вважають “золотою добою” американських передмість і появи у них високої частки середнього класу [21]. Станом на 1960-ті роки США перетворилися на найбільш субурбанізовану країну світу, де в передмістях живе більше людей, ніж у центральних містах (англ. *central city* або *core city*). Передмістя також стали центрами нечуваного споживання речей і послуг. У цей же час центральні міста отримали набагато менше уваги з боку федеральної влади та занепадали, особливо після економічної кризи 1970-х років та реструктуризації економіки. Тоді як передмістя у проєкті американського уряду були “зарезервовані” за білими американцями ***, центральні міста перетворилися на центри бідності, концентрації мігрантів та афро-американців, але також і людей мистецтва — художників, музикантів, письменників тощо [10].

Від початку американські післявоєнні передмістя матеріально й ідеологічно конструювалися як свого роду утопічні простори, як шлях до швидкого здійснення американської мрії та формування “нового типу американців”. Передмістя створювалися як ідеалізовані місця реалізації “американських цінностей”: достатку, комфорту, безпеки, свободи, індивідуалізму, значного споживання та високої мобільності. Все це було реалізовано у вигляді односімейного будинку для патріархальної нуклеарної сім’ї з автомобілем і газом та місць споживання таких як торгово-розважальні центри. Їх концептуально можна порівню-

пов’язаних з обов’язковими покупками для життя у будинку та потребою пересування на особистому автомобілі та новим стилем життя [10].

** Основою ландшафту передмістя були переважно типові односімейні будинки (*tract housing*), порівняно дешеві та швидкі у спорудженні з використанням префабрикатів. Технологію придумав девелепер Вільям Левітт, за що його називають батьком сучасного американського передмістя. У 1980-х роках з’являються також однотипні, але більші за розміром будинки у стилі «Макменшн» (англ. *McMansion*), що зараз вважається зневажливою назвою для масових і стандартизованих будинків мешканців і мешканок вищого середнього класу передмістя, у яких немає смаку [10].

*** Масове будівництво передмість здійснювалося через різні програми субсидій та кредитування для білих американців. Проте для багатьох людей, які перебували у менш сприятливих умовах через відкриту расову та економічну дискримінацію й утиски, передмістя були недоступними і перетворилися на символ соціального виключення та сегрегації, расової та класової нерівності, утиску жінок та інакших форм сім’ї [10].

вати з радянськими соцістами та масовим державним житлом, що проектувались для створення “радянської” людини і використовувались у пропаганді, зокрема міжнародній. Американські передмістя як і мікрорайони із житлом для робітничого класу так само стали результатом централізованої політики федерального уряду США з кейнсіанським підходом до економіки. У часи Холодної війни США почали використовувати передмістя у якості пропаганди та наочного прикладу переваг американського способу життя, так само як це робив Радянський Союз з державним масовим житлом. Передмістя через фільми та інші медіа стало одним із найбільш пізнаваних символів американської культури, квінтесенцією втілення американської мрії та способу життя — володіння приватним будинком, автомобілем, покупки у супермаркеті, перегляд телебачення, харчування в ресторанах, пікніки вихідного дня та розваги, такі як гольф чи автомобільні подорожі. Усі перелічені характеристики і їх поширення через медіа мали вплив на інші країни, особливо на менш розвинені, до тої міри, що процес їх культурного прийому назвали американізацією. [10]

Через глобальну відомість американських передмість вживання поняття передмістя, а особливо “субурбія”, має конотацію з ними та зі всіма їх характеристиками. Це простори, що характеризуються низькою щільністю населення з низькоповерховою забудовою, переважно однокімнатними будинками, монофункціональним зонуванням відокремлених один від одного житлових кварталів та великих комерційних об’єктів як от торгово-розважальні центри, високим рівнем автомобілекористування та наявністю мешканців та мешканок одного соціального класу. Упродовж XX ст. сформувалось кілька різновидів передмість у США залежно від їх розташування, складності організації та соціальних, культурних та економічних характеристик. Зокрема, це внутрішні передмістя кін. XIX – поч. XX ст., які були поглинуті містом із його розширенням, другі кільцеві передмістя сер. XX ст. також поглинуті розширенням міста, і найбільш віддалені — ексурбія [10]. Деякі передмістя з розвитком комерційної сфери перетворились у окремі більш незалежні просторові одиниці — околицьне місто (англ. *edge city*) зі своїм ЦДР, які зливаючись з іншими подібними, утворюють мультицентричну метрополію, яка злившись з іншою утворює конурбацію. На відміну від США, у Західній Європі центральні частини міст і прилеглі до них діль-

ниці залишались престижними і зберігали свою політичну владу. Виникали також заможні передмістя, але окраїни європейських міст ставали і місцем дешевшого житла з гіршою інфраструктурою та оселенням мігрантів та менш заможних верств.

Передмістя у Радянському Союзі? Чи існували передмістя у Радянському Союзі, не враховуючи тих, що сформувались до Жовтневої революції? Відповідь на це питання ховається у розумінні поняття передмістя щодо місцевого контексту, яке відрізняється від Західних країн. У випадку соціалістичних країн розуміння передмістя може варіюватися між двома різними просторами – мікрорайонами з масовим державним житлом, побудованим на околицях міст, яке надавала держава для робітничого класу в рамках комуністичної ідеології, та селами прилеглими до міст з особливою економічною спеціалізацією. Розглядаючи детальніше ці два випадки та порівнюючи з американськими післявоєнними передмістями, нижче наводяться аргументи, що мікрорайони з державним масовим житлом в соціалістичних країнах є більш подібними функціонально до передмість, аніж села прилеглі до міст з садивною забудовою.

У соціалістичних країнах межа міста і села була чіткою [30], оскільки це була межа між сільськими та міськими поселеннями з двома різними економічного планами регіонального розвитку під суворим контролем програми планування комуністичної партії. У Радянському Союзі прилеглі до міста села були в цілому, як і всі інші сільські поселення, тобто з колгоспом або, що частіше, радгоспом – колективним типом господарств, що ведуться кооперативами або державою відповідно. Проте аграрна складова цих населених пунктів спеціалізувалася на забезпеченні продовольством потреб міста. Через чіткий поділ між сільською та міською економікою не було щоденних масових поїздок з сусідніх сіл і міст або між селами до місць роботи. Проте, нові великі промислові міста були бажаними місцями для внутрішньої міграції в соціалістичних країнах, і деякі новоприбулі також оселялися на периферії таких міст. У селах з наявним сполученням громадського, особливо залізничного транспорту, існувала маятникова міграція, однак її масштаби були невеликими у порівнянні з масовими проектами державного житла поруч із заводами та фабриками [51]. Чітка межа міста і села почала розмиватися у 1980-х роках, коли контроль став слабшим і через брак житла в містах, влада почала надавати земельні ді-

лянки працівникам у прилеглих селах для будівництва садибних будинків [38].

У селах прилеглих до великих міст були також дачі, місця для садівництва чи відпочинку з сезонним житлом, наданим міському робітничому класу [39]. Дачі вперше виникають в Російській імперії у XVII ст. для відпочинку мешканців вищого класу, коли цар віддавав невеликі маєтки в сільській місцевості своїм вірним підданим, з чого і поширилась назва дача [39]. Проте, в Радянському Союзі тільки наприкінці 1940-х років вони почали ставати доступними для відпочинку та садівництва звичайним людям робітничого класу і до середини 1980-х років стали звичним явищем для великих міст. Залежно від розміру міста, дачі зазвичай розташовувалися не більше ніж за дві-три години їзди громадським транспортом, залізницею чи автобусом [39]. Існували різні типи дач залежно від того, як виглядали земельні ділянки та як вони співвідносилися з правовими нормами [46]. Через обмеження розмірів у цих будинках часто замість звичайного другого поверху була велика мансарда, а також веранда для додаткового простору. Дачі були досить популярні в Радянському Союзі, оскільки переважна кількість міських мешканців жила в переповненому державному житлі, і городництво було однією із стратегій виживання в часи продовольчої кризи, особливо вкінці 1980-х роках, а також як спосіб провести час серед природи. Мешканці, які народилися в сільській місцевості, мали також можливість відвідувати батьківські будинки. У 1980-х роках, коли обмеження були слабшими, деякі дачні будинки були перебудовані, а після розпаду Радянського Союзу багато з них стали цілорічними [31]. Дача, незважаючи на те, що вона була для сезонного житла, візуально нагадує скромний передміський односімейний будинок у США. Стівен Ловелл проводить аналогію між причинами появи дач як побічного продукту урбанізації в Радянському Союзі та передмістями Північної Америки. В обох випадках дачі та передмістя слугували для заміського життя, відпочинку та дозвілля, і розглядалися як “законне матеріальне прагнення та як зв’язок із глибоко вкоріненим сільським способом життя” [39, с.5].

У зв’язку з відсутністю ознак передмістя, окрім фізичного розташування біля міста та наявності дач, прилеглі до міста села не годяться до розгляду як передмістя у Радянському Союзі. Тільки у 1980-х роках, а особливо у 1990-х та 2000-х роках з розпадом

Радянського Союзу та появою окремих кварталів з садибами заможного класу “нових” українців, перетворенням дач у постійні місця життя та появою комерційних об’єктів (торгові центри, ресторани, тощо) починаються відбуватися зміни у сторону передмість. Після розпаду Радянського Союзу дачу можна вважати джерелом прагнення у постсоціалістичних країнах до життя у садибних будинках разом з іншими факторами такими як поширення західного способу життя у передмістях трансльованого у фільмах та інших медіа, попередній досвід проживання в сільській місцевості, який мали багато людей, що емігрували до міста, а також фактор незадовільного стану чи недостатньої площі масового державного житла.

Чи можна провести аналогію між масовим державним житлом у Радянському Союзі як “соціалістичним передмістям” із Західними передмістями, особливо щодо післявоєнної субурбанізації в США? На відміну від прилеглих до міста сіл, масове державне житло збудоване у вигляді мікрорайонів, має більше ознак подібності із американськими передмістями, хоч відрізняється за формою, тоді як приміські села і дачі в Радянському Союзі подібні більш візуально. Окрім того, що мікрорайони знаходились на окраїнах сформованих раніше міст (географічна, просторова ознака), мікрорайони були окремими утвореннями зі своїми сенсами, які комуністична влада надавала їм і трансльовала через пропаганду як місць нового комуністичного життя на шляху до формування “нової радянської людини”. Однотипна і стандартизована архітектура таких мікрорайонів створювалася із символічною функцією – маркування соціалістичного міського простору та його уніфікації від Ужгорода до Владивостока. Такий мікрорайон був сатирично показаний у фільмі “Іронія долі”, коли його мешканець, опинившись в іншому місті і не усвідомлюючи цього, зайшов у чужий будинок з квартирою ідентичних до тих у яких він жив. Подібні ідеологічні значення знаходимо і в популяризації передмість у США як нового стилю життя на шляху до досягнення “американської мрії”. В Радянському Союзі, як і в США, передмістя були масовими проектами, ініційованими “з центру”, які забезпечували доступне житло для значної кількості населення. Однак є і важливі відмінності. Розвиток “соціалістичного передмістя” – мікрорайонів строго контролювався комуністичною партією, тоді як уряд США лише ініціював і регулював процес субурбанізації, а приватний сектор, девелопери та буді-

вельні компанії, і приватна власність були центральними в цьому процесі [40]. У нових кварталах соціалістичних міст міграція часто була відсутньою, оскільки житлові комплекси часто зводилися неподалік від виробництв [51]. У США були поширеними поїздки на роботу власним автомобілем, оскільки володіння автомобілями та транспортна інфраструктура — наприклад, система швидкісних автострад, як вже згадувалось, підтримувалися федеральним урядом в тому числі і через умисне недофінансування громадського транспорту [21].

Передмістя та його архітектурне/містопланувальне середовище з позиції соціальної теорії. Вище наведений аналіз появи та трансформації передмість у Західному світі та наявність своїх “соціалістичних передмість” у Радянському Союзі у вигляді масового державного житла у мікрорайонах показує, що простір, архітектурне середовище та міське планування/містобудування з певним міським дизайном/благоустроєм є не лише матеріальним, а складним суспільним явищем, де перетинаються економіка, політика, ідеологія та культура. Ще в середині ХХ ст. філософ Мішель Фуко та соціолог Анрі Лефевр звернули увагу на те, що простір є не просто фізичним із математичними характеристиками (Евклідов простір), а суспільним явищем, яке має свої здатності/властивості [25; 35]. Під терміном введеним Анрі Лефевром “продукування простору” у однойменній праці *La Production de l'espace* (1974) він показав важливість простору в репродукуванні соціальних відносин. Кожне суспільство, його панівний клас продукує простір – використовує його як інструмент відтворення себе та свого домінування через вплив на просторові практики та сприйняття [35]. До його робіт вкінці ХХ – на початку ХХІ ст. звернулись англо-американські географи, зокрема Едвард Соджа та Девід Гарвей, а також історикиня архітектури та міського ландшафту Долорес Гейден, розвинувши і поширивши його ідеї [28; 50].

З позиції соціальної теорії, простір бере участь у конструюванні, підтримці, легітимізації та протистоянні соціальних структур (систем відносин), наприклад національних, політичних, економічних, класових чи гендерних. Якщо структуралізм наголошує, що простір, містопланування та їх візуальне вираження у ландшафті є частиною певної соціальної структури-системи відносин (економічної, культурної, соціальної), то постструктуралізм, що не є запереченням структуралізму, а його розши-

ренням, наголошує на важливості різноманітності та множинності, фрагментованості та гетерогенності світу з особливою увагою до пригноблених, маргіналізованих та виключених через нерівні владні відносини. Важливим є розуміння, що соціальні структури такі як нація, гендер, клас, етнічність, ідентичність є не даністю (підхід есенціалізму), а соціально обумовленими та змінними (підхід соціального конструктивізму) [47].

Передмістя та мікрорайони, які розглядались як символічні простори вираження загальної національної культури, чи то американської чи радянської, з позиції постструктуралізму такими не є. Ці простори почали розуміти як такі, що не інтерпретуються і сприймаються однаково представниками і представницями певної культурної групи, а навпаки такими, через які перетинаються конкуруючі органи влади, сприйняття, інтерпретації, дискурси та знання [22]. Важливим є зрозуміти як ці простори є втягнені у політику, економіку, ідеологію з особливою увагою до питань владних відносин, соціальної нерівності та справедливості. Передмістя через свій фізичний/матеріальний ландшафт є місцями репрезентації, що сприяють інтересам окремих груп у суспільстві, надаючи їх ідеям і цінностям матеріально відчутну форму. Передмістя несуть як матеріальний, так і світоглядний аспект і, в цьому сенсі, допомагають виробляти та відтворювати суспільні норми та відносини. Передмістя і їх архітектура та містопланування є перш за все інструментом культурної влади/сили і політика їх ландшафту полягає у тому, що ландшафти несуть символічні чи ідеологічні сенси/значення, які відображаються назад, і таким чином допомагають виробляти соціальні практики, живі стосунки та соціальні ідентичності, а також стають місцями, що претендують або оскаржують владу над певною територією [22]. Наприклад, передмістя з односімейними будинками, автомобілекористуванням та газонами розглядали як символ США та втілення американської мрії, індивідуалізму та свободи, що насправді таким є лише для частини людей – білих багатих англосаксонців чоловічої статі. Проте, для жінок і інших соціальних класів ці простори символізують зовсім інше – економічну та соціальну несправедливість, сегрегацію і виключення афро-американців та інших людей кольору, а також домашнє насильство, традиційні гендерні ролі та виключення інших форм сім'ї, а також неекологічність – газони та автомобілекористування є енергозатратними і сприяє глобальному потеплінню. Так само у Радянському Союзі

державне житло у мікрорайонах, що трансливалось владою як благо і переваги комунізму, для багатьох людей воно також містило інші сенси. Малий розмір та погана якість житла, довгі черги на його отримання, необхідність бути у шлюбі та мати дітей, “правильної” поведінки на роботі та у соціальному житті з відповідними лояльними до режиму політичними та ціннісними поглядами, були реальністю для багатьох людей. Окрім цього, якщо у таких мікрорайонах житлові будинки були завершені, то сфера послуг була слабо розвиненою.

Таким чином передмістя, як і будь який інший простір, це не просто фізичне явище, “контейнер матеріальних форм”, а вони активно беруть участь у складних суспільних процесах. Н. та Дж. Данкен стверджують: “ландшафти мають важливий прищеплюючий ефект (англ. *inculcating effect*), оскільки, як правило, сприймаються як матеріально відчутні докази природності соціальних, політичних та економічних практик та відносин” [22, с. 238]. Посилаючись на В. Мітчела, вони зауважують, що у такому підході розуміння ландшафту змінюється від того, що ландшафт “є” чи “означає”, на що він “робить”, і як це працює як культурна практика. Цією “якістю” “ландшафти відіграють центральну роль у практиках та представленні/виконанні (англ. *performance*) сформованих місцем соціальних ідентичностей (англ. *place-based social identities*), цінностей спільноти/громади та її соціальної відмінності” [22, с. 238]. Окрім цього Н. та Дж. Данкен пояснюють, що “пересічні мешканці та мешканки, що не є фахівцями, регулярно “читають” ландшафт, несвідомо поглинаючи культурні повідомлення про соціальні відносини” [22, с. 231]. Завдяки цьому владні/силові структури (англ. *power structures*) підтримують себе, і їх “інтереси стають такими, щоб виглядати природними і, таким чином, легітимізуються у середовищах, що оточують та ‘повідомляють’ людей” [22, с. 231].

Зважаючи на вище наведені властивості простору та ландшафту, ми можемо говорити про політику передмість, яка полягає у тому, що прийняті рішення і створені владними органами (у широкому розумінні – тими, хто має владу – адміністрацією, місцевою чи загальнодержавною та/чи громадськими організаціями) регулювання є частинами певних ідеологій та пануючих владних відносин втягнених в існування та підтримки певних соціальних структур – національних, економічних, класових чи гендерних з виключенням інших поглядів та ідей. Окрім цього

знання, яке продукується науковцями в межах певних наукових дисциплін в установах та поза ними є частиною цього процесу, є соціально конструйованим і його ситуаційність та позиційність (англ. *situated knowledge and positionality*) є центральними для розуміння як воно створене, ким і для чого. Люди та науковці є вмістилищем культурних систем і не можуть говорити за себе, а говорять за культурну систему частиною якої вони є. Важливо впізнати дискурс в межах якого знання, а також певний простір, є створені, позицію їх авторів та авторок чи проектантів і проектанток та їх наміри [47].

Історичний контекст формування передмість в Україні

Друга світова та явище відсторонення. Українське суспільство лише у XX ст. пережило кілька змін політичних адміністрацій з різними соціально-економічними формаціями та ідеологіями: Австро-Угорська та Російська імперії; національні держави з розвитком капіталістичної економіки – Польща в західній частині сучасної України, Румунія в сучасній Буковині, Чехословаччина в Закарпатській області; Союз Радянських Соціалістичних Республік із соціалістичною плановою економікою; і повернення до ринкової економіки в специфічній постсоціалістичній формі після 1991 р. Права, обов'язки та власність мешканців і мешканок були неоднакові в різні періоди навіть в межах одного покоління. Вони формували стосунки — людина-адміністрація, периферія-центр, людина-власність, людина-земля, людина-архітектура та людина-ландшафт. Через форму власності та рівень повноважень людей і громади формувався їх зв'язок та конкретні практики із населеним пунктом, землею, архітектурою та ландшафтом. Сформовані практики, цінності та розуміння є стійкими і поширюються на багато поколінь наперед, про що свідчать приклади досі існуючих ціннісних, економічних та політичних відмінностей між Східною і Західною Німеччиною та територіями у Польщі та Україні, які знаходились під Російською та Австро-Угорською імперіями. [8; 11]

До 1939 р. відбувалось співжиття, взаємодія, обмін і протистояння, українців, євреїв, поляків, німців, вірмен та ромів з різними взаємовідносинами, але загалом — домінування одних та пригнічення інших, що в кінцевому призвело до їх загострення, з руйнуванням матеріального ландшафту і взаємних вбивств. Вод-

ночас відбувалось і взаємозбагачення культур. Проте найбільшою трагедією ХХ ст. є вбивства і переселення людей, насильне відселення та приселення (на місце відселених) під час і після Другої світової війни. Певні люди класифікувалися тими, в кого була влада, за фізичними-етнічними рисами чи/та соціальними ознаками, що вважались достатніми для ідеології домінування. Вбивства і переселення призвели до руйнування та докорінної трансформації сіл і міст України, адже зникли цілі спільноти, які століттями їх творили. Американський історик Тімоті Снайдер називає простір від центральної Польщі до західної Росії, тобто теперішню Україну, Білорусь та країни Балтії, кривавими землями, де впродовж 1933–1945 років було вбито нацистським та радянським режимами близько 14 млн. цивільних людей [18]. Таких масштабів знищення не зазнала Західна Європа впродовж ХХ ст. Ця трагедія є видимою матеріально та символічно, а для багатьох людей та спільнот ці місцевості, за висловом австрійського письменника і журналіста Мартіна Поллака, є “отруєними” [8; 13].

Непросте й трагічне історичне минуле з частими змінами державних утворень, їх політики щодо систем приватної власності та рівня самоврядування, а також примусові переселення та знищення людей певної етнічної групи чи соціального класу під час Першої і Другої світових воєн стали визначальними у формуванні емоційного зв'язку людей з оточенням. Дослідники стверджують про появу у цих країнах явища відстороненості та відчуженості, що лишає свій слід у ландшафті та просторовому плануванні [48]. На прикладі Естонії, Угорщини, Польщі та Словенії вони пояснюють специфічний зв'язок людей і ландшафтів Центральної та Східної Європи та її відмінність від Західної Європи. Ландшафти Центральної та Східної Європи значно різноманітніші за часом і шарами, ніж у Західній Європі. У той час як у Західній Європі перехід від однієї формації до іншої був поступовим, а транзит (наприклад, від феодалізму до капіталізму) тривав десятиліттями, якщо не століттями, Центральна та Східна Європа лише в 20 столітті зазнала трьох швидких поворотів від однієї формації до іншої. Зміни були настільки частими, що одне покоління стало свідком існування кількох утворень протягом життя, що є безпрецедентним. Україна та її ландшафти зазнали ще більших соціальних трансформацій, ніж країни соціалістичного табору (а саме країни Варшавського договору) через більший

централізований контроль, а тому явище відсторонення є ще сильнішим і глибшим. Це відбувалося через ліквідацію приватної власності, примусове переселення та знищення окремих громад і класів людей, об'єднання сільських “неперспективних” поселень та ліквідацію окремих типів невеликих поселень, наприклад хуторів. Водночас у радянський період створювалися нові ландшафти та смисли, особливо в процесі індустріалізації, урбанізації та колективізації [8; 11; 48].

Часта зміна формацій зі зрушеннями в системах цінностей і приватної власності, призвела до посилення відірваності людей від ландшафту. Їх наслідки проявляються у байдужості мешканців і мешканок до змін у довкіллі, браку місцевої ідентичності та емоційного зв'язку, руйнування пам'яток через погляди “своя” та “не своя” історична спадщина, невідповідному плануванню та менеджменту землі, вбогих архітектурних стилях та появі явища чужих, немісцевих ландшафтів (англ. *elsewherness landscapes* — “десь в іншому місці ландшафти”), нерегульованому викиданні сміття та відходів у довкілля тощо. Явища відстороненості та відчуженості людей від свого оточення в цьому регіоні кардинально відрізняє його від Західної Європи, яка не зазнала таких потрясінь [11].

Винищення та переселення людей в Україні за етнічною та соціальною ознакою під час подій Другої світової війни та після неї наклало матеріально-символічний слід у ландшафтах та їх наступних змінах. У міжвоєнний період у Сокільниках більшість мешканців та мешканок становили поляки. Після Другої світової війни і до наших днів абсолютну більшість становлять українці. У селі існують квартали компактного проживання переселенців українців із Польщі. Після Другої світової війни значно спустошили населені пункти, перш за все міські, були залишені на розсуд нових правил і потреб радянської адміністрації. Найбільш символічно це проявилось у зміні функціонального призначення будівель, наприклад, використання храмів, церков і синагог для господарства, зберігання мінеральних добрив, зерна, техніки, меблів або для спортзалів, кінотеатрів, танцювальних зал, а колишні палаци та садиби стали соціальними закладами, школами-інтернатами, санаторіями чи лікарнями або спорудами для адміністративно-військового призначення [8].

Архітектурні регулювання в сільській місцевості в Радянському Союзі. В Радянському Союзі планування території

сіл було підпорядковане колективній формі землеробства з відсутністю підтримки так званих “неперспективних” сіл у яких не можна було здійснювати нове будівництво. У інших переважно сільських місцевостях будівництво велося без участі архітекторів та архітекторок, яких у райцентрах було дуже мало, і вони займалися звично так званою прив’язкою типових проектів, таких як школи, адміністративні будівлі, магазини, поліклініки. Однак у 1950-х роках були видані добре розроблені практичні рекомендації щодо будівництва садибних будинків з урахуванням регіональних природних умов, особливо кліматичних. Тираж таких видань був невеликий і недоступний навіть для більшості архітекторів, викладачів і студентів. Таким чином, сільські мешканці та мешканки не мали доступу до спеціалізованої літератури в галузі архітектури. [8]

Архітектурні форми в сільській місцевості ніколи не були регульованими ні в Австро-Угорській імперії, ні в міжвоєнній Польщі, ні в СРСР. Були присутні лише утилітарні та технічні правила, наприклад протипожежні та відстань від сусідніх будівель та певні інженерні вимоги, такі як глибина підвалу чи товщина стін. Однорідність архітектурних стилів будинків і їх поверховості в сільській місцевості за радянських часів була зумовлена економічними причинами, а також тим, що комуністична влада регулювала кількість будівельних матеріалів, що купуються селянами або надаються працівникам колгоспу як державна допомога або замість зарплати. Теоретично сільські мешканці могли навіть побудувати двоповерхову садибу, але на практиці не завжди вистачало грошей чи будівельних матеріалів. З іншого боку існували негласні культурні правила та соціальні норми, де показове споживання не віталось, що почало змінюватися тільки у 1980-х роках. У радянські часи акцент був зроблений на типізації будівель, і мало хто мав сміливість протистояти системі і побудувати будинок у незвичайних формах. Як наслідок, з 1960-х до кінця 1980-х років, незважаючи на місцеві самобутні та унікальні традиції в архітектурі, будували однотипні чотирикімнатні будинки з мансардою над центральною частиною, без балконів чи веранд. Однак у сільській місцевості фасади будинків могли прикрашати. В деяких випадках місцеві традиції в будівництві будинків зберігалися в районах з дуже характерними архітектурними традиціями, які здебільшого відображалися в оздобленні фасадів та/або в деяких специфічних

архітектурних елементах, обумовлених кліматичними умовами або дефіцитом сучасних будівельних матеріалів [8].

На шляху до справедливого передмістя? Трансформації приміських сіл України, кейс села Сокільники біля Львова

Зміни, що відбулись у приміських селах після розпаду Радянського Союзу є важливими для аналізу. Вони показують як простір є втягнений у певну політику чи її відсутність, в особливий тип постсоціалістичного капіталізму та адміністративної культури і прийняття рішень, що в кінцевому впливає на якість архітектурного середовища та питання соціальної справедливості та екології. Особлива увага аналізу приділена міському плануванню як одній із ключових політик та практик, де стикаються інтереси різних груп — мешканців та мешканок різних поглядів і потреб, адміністративних структур різних рівнів та великого та малого бізнесу.

Детальний погляд на один кейс села Сокільники дозволить зрозуміти особливості процесів, які є менш помітними в широкомасштабних дослідженнях на національному чи регіональному рівні, і надасть більшу глибину аналізу. Село Сокільники в приміській зоні Львова є репрезентативним і типовим приміським населеним пунктом біля великого міста з високим попитом на житло у ньому. Адміністративно Сокільники є центром однойменної територіальної громади Львівського району до якої входять також села Басівка та Годовиця. Відстань до центру Львова становить від 7 км до 11 км з різних частин населеного пункту (рис. 3, 4).

Рис. 3. Краєвид на Сокільники зі сторони кільцевої дороги.
Фото: Роман Лозинський, 2013 р.

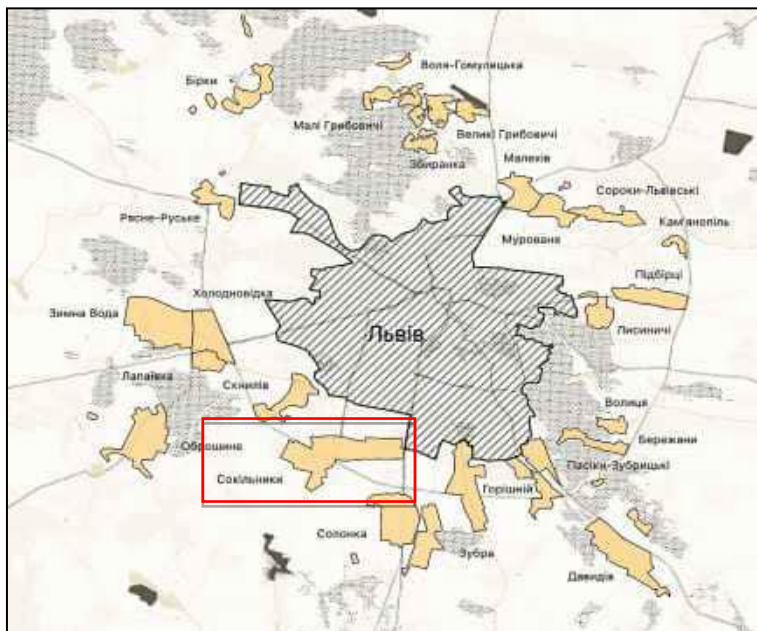

Рис. 4. Село Сокильники як одне з 25 приміських/підміських сіл Львова.

Адміністративна територія Сокильник межує зі Львовом та двічі змінювалася у 2010-х роках, коли частина території була приєднана до Сокильник, а частина увійшла до Львова, що пов'язано з розширенням міжнародного аеропорту для чемпіонат Європи УЄФА 2012 р. та майбутнім будівництвом трамвайного депо. Сокильники, що розташовані на кільцевій дорозі зі значною кількістю АЗС, готелів, складів, торговельних центрів та ресторанів є одними із найбагатших населених пунктів у Львівській області за наповненням місцевого бюджету [16]. Хоча Сокильники адміністративно є сільським населеним пунктом, функціонально вони залежать від Львова.

Морфологія Сокильник. Хоча морфологія Сокильник формувалася протягом кількох століть із різними історичними та соціальними контекстами вона не настільки різноманітна. Основні елементи планувальної структури села у вигляді мережі вулиць та землекористування сформувалась ще в XIV столітті. За допомогою історичних карт та Google Earth сателітних знімків з 2005 до 2020 року можна простежити зміну вуличної мережі, появу нових житлових кварталів та комерційних

об'єктів і їх розташування. Існують два типи мережі вулиць: вернакулярна/домодерна і сучасна, що з'явилася після 1950-х років. Морфологія поселення до 1950-х років визначалася природними умовами, такими як місцева орографія, якість ґрунтів, мікроклімат та доступ до води [38]. Вулична мережа має вернакулярну ланцюгову систему, що повторює форму долини малої річки. Проте, адміністрації різних держав також мали вплив на просторове планування – систему забудови та землекористування. Село функціонувало на німецькому праві з лановою системою землекористування [8]. Найстаріший житловий масив Сокільник, який загалом відповідає морфології поселення XIV століття [5], розташований на схилі долини, найнижча частина якого заболочена кількома невеликими ставками. Ця житлова зона була спланована таким чином, що будинки розташовувалися нерівномірно біля вулиці, а подвір'я та поля – у протилежному напрямку [8]. Значне зростання житлових масивів у Сокільниках відбулося вже в останню декаду існування Радянського Союзу та особливо після його розпаду. Зокрема з 1996 року до 2014 року появилось 22 нові вулиці (з 29 вулиць у 1996 році до 51 вулиця в 2014 році) (Відділ статистики колишнього Пустомитівського району). Значна частина нових житлових масивів, побудованих після 1950-х років, розташована на так званому Львівському плато, відносно високій, рівнинній території близько 300 метрів над рівнем моря. Після 1991 р. нові будинки також були побудовані на вершинах рівнинних пагорбів із ґратчастою вуличною мережею, як ми бачимо у випадку “Панської Гори” та інших нових кварталів [38].

Приватизація землі та відкриття ринку для житлового та комерційного будівництва. Після розпаду соціалістичної системи на зміну приміських/підміських сіл, їх ландшафтів, містобудування, архітектури та сільського господарства вплинули кілька важливих умов і явищ, більшість з яких актуальні й сьогодні – економічна криза 1990-х років, зміна земельної політики – розподіл землі, її приватизація, а також запровадження ринку землі для житлового та особистого селянського господарства (до 2 га) у 2000-х роках, поява нового класу заможних людей, нових матеріалів, великого бізнесу та доступу до інформації. Розподіл і приватизація землі під житло (до 25 соток) сприяли інтенсивному будівництву приватних будинків заможнішим класом, але також і менш заможним. Крім того, можли-

вою була і залишається зміна функціонального призначення землекористування з особистого селянського господарства (до 2 га) на потреби будівництва. За рахунок комодифікації (товаризації) землі відбувався її хаотичний і спекулятивний розподіл та приватизація. У 1990-х і на початку 2000-х років цей розподіл часто передував створенню просторового планування населеного пункту [12; 38].

У 1940-х роках у Соکیلниках існувало три колгоспи в рамках централізованої комуністичної партійної регіональної системи планової економіки, які в 1953 році були об'єднані в один під назвою “Перемога” [5]. Його спеціалізацією було забезпечення Львова овочами, фруктами та молоком. У 1958 році колгоспи були перетворені на радгоспи, у яких можна було краще контролювати виробництво. Згодом вони майже повністю були перенесені в найближче село Солонка. Одна існуюча бригада в Соکیلниках увійшла до складу радгоспу “Львівський” в іншому сусідньому селі Зубра, яка наприкінці 1980-х років майже не функціонувала [5]. За радянських часів сільськогосподарські землі Соکیلник повністю використовувалися під обробіток. Межа між містом і селом почала швидко розмиватися з кінця 1970-х років. Через брак продовольства та житла в містах партійне керівництво передало робітникам все більше дач та земельних ділянок для господарства та житлового будівництва садибного типу. Із зростанням заробітної плати в промисловості (порівняно з сільським господарством) та підвищенням технічного рівня сільського господарства все більше людей із сусідніх сіл у 1970-1980-х роках працювали в промисловості Львова [12; 38]. Таким чином, незначна частина населення Соکیلник займалася сільським господарством і працювала в радгоспі, який перестав існувати до кінця 1980-х років, а значна частина – у різних видах промисловості Львова.

Після розпаду Радянського Союзу сільськогосподарські землі радгоспу були поділені між його працівниками, а також між працівниками соціального державного секторів, процес відомий як паювання. Ця земля має статус виключно сільськогосподарського призначення з можливістю її використання у межах кооперативу у разі, коли мешканці та мешканки бажають вести господарство в кооперації, або для ведення самостійного селянського господарства, якщо хтось хоче вийти з кооперації (Закон України про паювання) із заборонаю до її приватизації

та продажу з 2001 року через прийнятий земельний мораторій. Були й інші етапи розподілу вільних земель між мешканцями та мешканками Соکیلник (не тільки ними, і не завжди в законний спосіб) у другій половині 1990-х і наступних десятиліттях. Ці земельні ділянки є різних розмірів та конфігурації, переважно по 10-12 соток для ведення особистого селянського господарства (законом дозволено отримати максимальний розмір 2 га.) або для житлового будівництва (максимальний розмір 25 соток). Землю особистого сільськогосподарського призначення можна було приватизувати і продавати, а також, як вже згадувалось, дозволено змінювати функціональне призначення землі особистого селянського господарства (але не паї) під житлове чи комерційне будівництво. [12; 38]

Демографічні зміни приміської зони. На основі статистичної інформації про кількість населення можна простежити його просторові та часові зміни у приміській зоні Львова. До уваги було взято чотири міських населених пункти (Винники, Дубляни, Брюховичі та Рудне) та сільські населені пункти, розташовані у 10-км. зоні від центру Львова та ті, що розташовані на відстані більшій ніж 10 км., але знаходяться на автотранспортній магістралі (Оброшине, Солонка, Давидів, Бірки) (рис. 4). Станом на 2014 рік у них з містом Львовом проживає 832 888 осіб, у приміській зоні (25 сільських і 4 міських населених пункти) – 103 788 осіб, з них у сільських населених пунктах – 64 388 осіб, що складає 7.73% від сумарної кількості населення і 62.04% від населення приміської зони (Статистичні дані: Форма 1. Село). З 1970 до 1989 року населення Львова і приміської зони зростало – у сільських населених пунктах (інформація доступна для 19 сіл *) населення збільшилось на 15 475 осіб, а у Львові на 232 933 осіб (табл. 1).

* Інформація на основі 19 сільських населених пунктів колишнього Пустомитівського району: Зимна Вода, Холоднівська, Лапаївка, Оброшине (без поселень Пришляки і Ставчанської ради (села Ставчани, Підгайці, Дібрівки) (критерій розташування на автомагістралі), Сквили (з поселеннями Границя та Березівка, що стали частиною Скнилової), Соکیلники, Солонка (критерій розташування на автомагістралі), Зубра, Горішний, Пасіки-Зубрицькі, Бережани, Волиця, Давидів (розташування на автомагістралі), Лисиничі, Підбірці, Сороки-Львівські, Кам'янопіль, Муроване.

Таблиця 1

Абсолютні показники зміни наявного населення м. Львів та сільських населених пунктів приміської зони у 1970 – 2014 рр.

Тип населеного пункту	Приріст населення 1970 – 1989 рр., осіб	Приріст населення 1989 – 2014 рр., осіб
Сільські	15 475*	8 583
м. Львів	232 933	- 61 808

* Інформація на основі 19 сільських населених пунктів колишнього Пустомитівського району

Однак після розпаду СРСР зростання населення збереглося лише у сільських населених пунктах, тоді як населення Львова зменшувалось. У період з 1989 року до 2014 року населення у м. Львів зменшилось на 61 808 осіб та збільшилось у сільській місцевості (19 сіл) на 8583 особи. Ріст населення приміської зони після 1989 року відбувся головним чином після 2001 року – у міських населених пунктах на 5223 особи та у сільських на 7177, тоді як у Львові спостерігається продовження скорочення населення на -3718 осіб (табл. 2).

Таблиця 2

Абсолютні показники зміни наявного населення м. Львів, сільських та міських населених пунктів приміської зони з 1989 р. до 2014 р., осіб.

Тип населеного пункту	Зміна населення 1989 – 2014 рр.	Зміна населення 1989 – 2001 рр.	Зміна населення 2001 – 2014 рр.
Сільські	9 992*	2 815	7 177
Міські (без Львова)	4 997	- 226	5 223
м. Львів	- 61 808	- 58 090	- 3 718

* Інформація на основі 25 сільських населених пунктів розташованих у 10 км. зоні від центру Львова

Найінтенсивніше збільшення населення у сільських населених пунктах відбувалось з 1970 року до 1991 року +50.83%, тоді як у м. Львів +41.75%. У період з 1989 до 2014 року

відбулося зменшення населення у м. Львові -7.81% та зріст +18.69% у сільських населених пунктах (рис. 5). Таким чином, найзначніший приріст населення у приміській зоні у період 1970-2014 рр. відбувся у останні два десятиліття перед розпадом Радянською Союзу, тоді як після його розпаду спостерігаємо збереження позитивної динаміки у приміських населених пунктах: міських + 14.52% та сільських +18.69%, у той час як у м. Львів відбулося скорочення населення -7.81% (рис. 5).

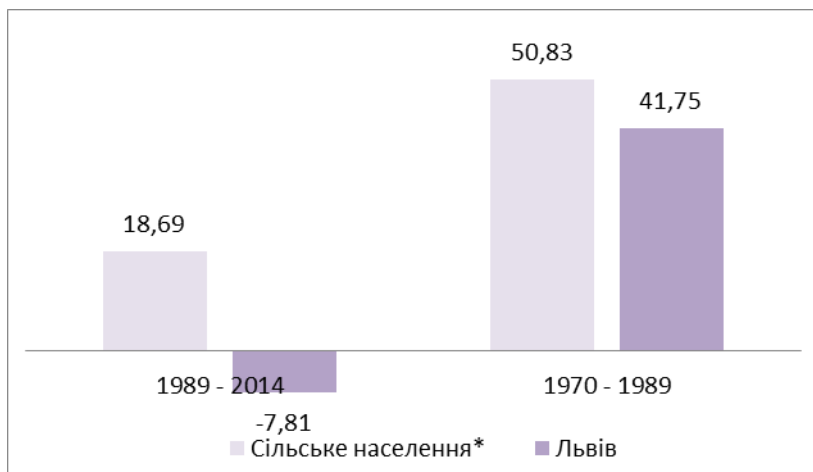

Рис. 5. Відносні показники зміни наявного населення м. Львів та сільських населених пунктів приміської зони з 1970 р. до 2014 р., %

* Інформація на основі 19 сільських населених пунктів колишнього Пустомитівського району

Найбільш інтенсивне скорочення населення приміської зони та м. Львів відбулось у період між 1989 та 2001 роками, зокрема у місті Львові -7.34%, тоді як у міських населених пунктах -0.66%, у той час як у сільських населених пунктах відбувся приріст +5,18% (рис. 6). У період 2001-2014 роки спостерігаємо приріст у всіх типах населених пунктів окрім Львова, де динаміка і далі залишається від'ємною -0.51%. Темпи росту населення у міських населених пунктах після 2001 року є вищими ніж у сільських і становлять +15.25% у порівнянні з сільськими +12.54% (рис.6).

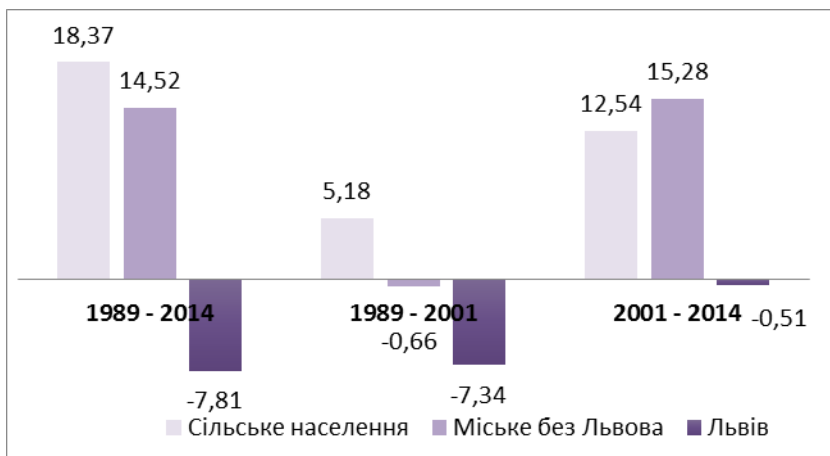

Рис. 6. Відносні показники зміни наявного населення м. Львів, сільських та міських населених пунктів приміської зони з 1989 р. до 2014 р., %

* Інформація на основі 25 сільських населених пунктів колишнього Пустомитівського району

Оскільки природний приріст є від'ємний практично у весь період 1989-2014 рр. (у період 1991-1995 рр. – 0.24‰, 1996-2000 рр. – -15.94‰, 2001-2004 рр. – -10.42‰, 2011-2013 рр. – -0.91‰), збільшення населення у приміській зоні відбувалось за рахунок позитивної міграції, середній показник якої в 25 приміських селах становив 6,5 ‰ у період 1991-1995 рр., 11,6 ‰ у 1996-2000 рр. 15 ‰ у 2001-2004 рр. та зріс до 23.9 ‰ у 2011-2013 рр. (Відділ статистики колишнього Пустомитівського району).

Станом на 2014 рік у Сокільниках проживає 6337 мешканців, а з 2353 працюючих 2034 мають роботу у Львові (93,24%) (Відділ статистики колишнього Пустомитівського району) і їздять до міста переважно приватним транспортом і менше громадським. Однак статистика не показує кількість людей, які реально проживають у Сокільниках і не зареєстровані, а місцеві чиновники називають цифру ближче до 10 тис. осіб. Відсоток людей працездатного віку 16-59 років істотно не зріс з 1992 р. і навіть знизився з 2005 по 2014 рр. з 77,62% до 63,26%.

Сільське господарство. Під час економічної кризи 1990-х років сільське господарство серед мешканців та мешканок було більш поширеним, ніж у попередні та наступні роки (рис. 7). Певну роль у просторовому плануванні поселення Соکیلник у 1990-х роках відігравало тваринництво та діяльність, пов'язана з його утриманням, оскільки власники худоби об'єднувалися та брали участь у забезпеченні доступності пасовищ для населення. Проте, після 1996 року, а особливо після 2001 року до 2005 року поголів'я худоби скоротилося майже вдвічі, а в 2011 році становило лише 16,6 % від 1996 року (Відділ статистики колишнього Пустомитівського району). Після 2011 року поголів'я худоби знову дещо зросло. У 2014 році в Соکیلниках було лише 53 голів великої рогатої худоби тоді як у 2001 році 492 (Відділ статистики колишнього Пустомитівського району). Зі зменшенням цієї діяльності площа пасовищ скоротилася через зміну статусу землі та надання її для інших сільськогосподарських цілей або житлового будівництва. Натомість, вирощування овочів та злаків скоротилися в меншій мірі. Особистим селянським господарством займаються люди старшого віку, а також молоді з екологічною свідомістю. Однак через розмір полів/культивованої площі є підстави розглядати сільське господарство як засіб для покращення сімейного бюджету, а не як гобі, оскільки домашні овочі, такі як картопля, є основним продуктом харчування.

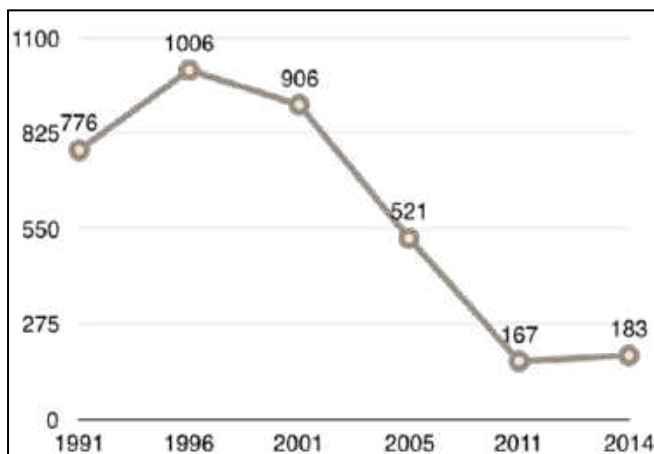

Рис. 7. Зміна поголів'я ВРХ в Соکیلниках після 1991 року (Відділ статистики колишнього Пустомитівського району).

Таким чином, економічний фактор вирощування власних овочів завжди був актуальним для українців, особливо під час кризи 1990-х років, а останнім часом після подій 2013/2014 років, коли українська валюта знизилася втричі, знову став актуальним для найменш забезпечених верств. Проте, візуальний аналіз зміни використання полів останніх 20 років свідчить про те, що все менше людей використовує землю для особистого селянського господарства, і вона пустує. Більшість цієї землі перебуває на продажі із зазначенням можливості юридичної зміни на житлове будівництво. [12; 38]

Житло. Кількість будинків у Сокільниках з 1448 у 1992 року зросла до 2029 у 2014 році (+40,12 %) зі значним збільшенням площі. Середня площа будинку у 1991 році становила 66,98 квадратних метрів, тоді як у 2014 році 154,37 квадратні метри (+130,47 %). З усього житлового фонду 99,19% перебуває у приватній власності станом на 2014 рік. У 2014 році кількість квартир у Сокільниках становила 2 086, а всіх будинків – 2029 — тобто будинки є переважно одноквартирними садибними. У Сокільниках спостерігається переважне зростання садибних будинків, лінійних котеджів, а на околиці населеного пункту також багатоквартирного житла вище 4 поверхів. Статистика не показує кількість незареєстрованих будинків, що може бути значною. В Україні послуги електрики, води та газу не потребують офіційної реєстрації будинку. У період 1996-2014 роках найбільший абсолютний приріст кількості будинків був у Сокільниках (+790), Малехові (+411), Солонці (+257), Рясне-Руська (+249) та Підбірцях (+217), найменший – у Воля-Гомулецька (+3), Кам'янопіль (+6), Горішній (+12), Малі Грибовичі (+13) та Збиранка (+14). Середня площа будинку у сільських населених пунктах зросла з 71,90 м. кв. до 116,94 м. кв. (+62,64%). Найбільший приріст середньої площі будинку відбувся у селах Бережани (+117,68%), Лапаївка (+107,21%), Давидів (+95,84%), Скнилів (+88,72%) та Бірки (+86,96%), найменша у селах Малі Грибовичі (+1,95%), Горішній (+5,15%), Воля-Гомулецька (+16,70%), Підбірці (+21,70%) та Кам'янопіль (+27,67%) (рис. 8, 9). [12; 38]

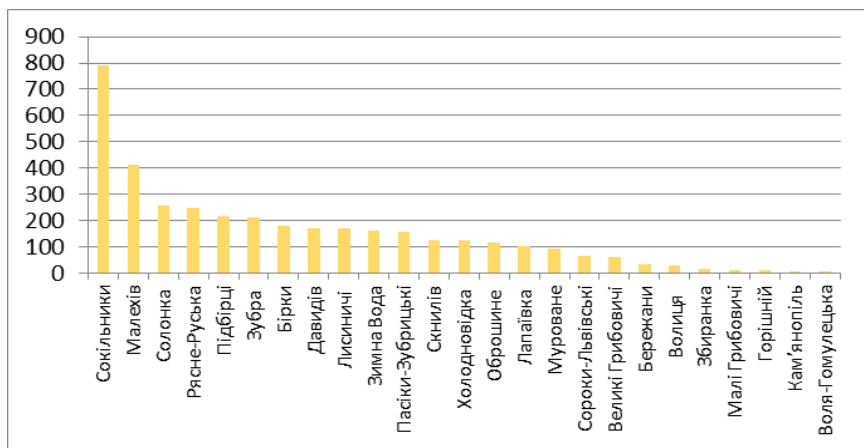

Рис. 8. Абсолютна зміна кількості будинків у 1996 – 2014 рр. у приміських селах Львова (одиниць).

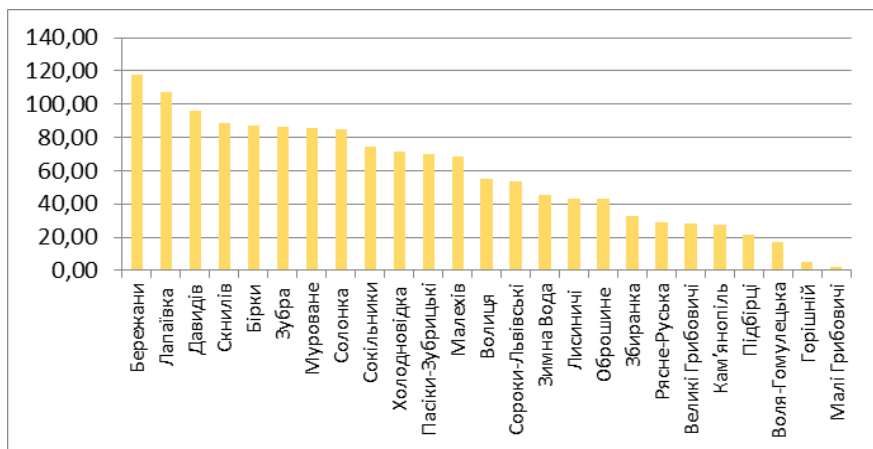

Рис. 9. Відносний приріст середньої площі будинків у приміських селах Львова у 1996-2014 рр., %

Таким чином найбільше житлове будівництво (за кількістю нових садибних будинків та їх середнього розміру) відбулось у сільських населених пунктах з доброю транспортною доступністю до Львова та мальовничими природними ландшафтами, а також тих, що розташовані в південному від Львова більш престижному історично сформованому сектору розвитку. Зокрема, північний Львів як промисловий та менш інфраструктурно розвинений ще з міжвоєнних часів не був привабливим, тоді як

південний навпаки (це не стосується смт. Брюховичі, що знаходяться на північ від Львова серед соснових лісів). Найменше житлове будівництво за кількістю та середнім розміром будинку спостерігається у сільських населених пунктах з поганим транспортним сполученням до Львова та з поганою екологічною ситуацією, наприклад наявністю міського сміттєзвалища неподалік сіл Малі Грибовичі та Великі Грибовичі.

Соціальна стратифікація – дахи і рівень заможності. Статистична інформація про доходи мешканців та мешканок в Україні відсутня, тому будівельний матеріал даху, інформація про якого присутня у статистичній формі №1-село, розглядається як вияв заможності домогосподарства. Паркани та ворота також можуть бути показниками доходу, але вони не завжди відображають реальний дохід домогосподарств, оскільки мають більш показову функцію (показове споживання), і люди часто вкладають більше грошей, ніж насправді можуть собі дозволити. Натомість дахи, які не так легко побачити, як паркани чи ворота (тобто не виконують показової функції), точніше вказують на доходи домогосподарства [12; 38]. Починаючи з 1870-х років, коли з'явилась оцинкована бляха, австрійська адміністрація почала змушувати власників будинків замінювати гонтові покрівлі чи з соломи на бляшані, керуючись протипожежними міркуваннями. Але ще до закінчення Першої світової війни в селах більшість хат була покрита житньою соломою, очеретом і гонтом. Навіть в 1945–1946 рр. тільки незначна кількість хат була покрита оцинкованою бляхою або черепицею, особливо в сільських місцевостях. Аргументом для проведення паралелі між матеріалом даху та рівнем заможності свідчить історія життя Петра Берези, що був лісничим в с. Середпільці біля м. Радехів, який був заарештований радянською владою і невдовзі помер, бо трактувався як багатий, оскільки його хата була єдиною в селі крита бляхою [8].

В Україні за всі 30 років після розпаду Радянського Союзу найдорожчим покрівельним матеріалом є черепиця, потім метал, а найдешевшим — шифер. Зміна матеріалу даху показує, який клас людей збільшився в Сокольниках після розпаду СРСР. Кількість будинків з черепичним дахом значно зросла з 1996 року і особливо після 2005 року (рис. 10). До 2014 року кількість черепичних дахів стала ще більшою, тоді як кількість шиферних дахів істотно не зросла, а кількість металевих зменшилась.

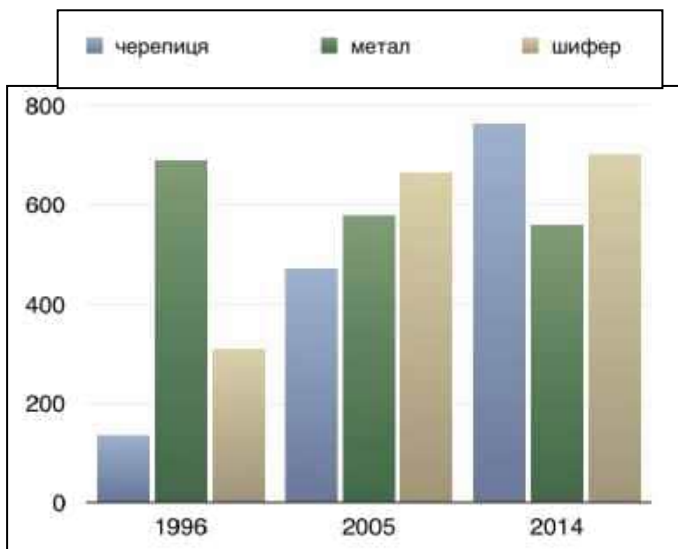

Рис. 10. Зміни використання покрівельного матеріалу у Сокильниках, одиниць (Відділ статистики колишнього Пустомитівського району).

Однак слід враховувати, що інформація про матеріали для покрівлі не показує конкретних цифр скільки дахів будинків було побудовано новими мешканцями, а скільки реконструйовано із старих довготривалими мешканцями. Проте, кореляція зі зростом середньої площі будинку свідчить про заселення приміських сіл заможним класом людей. Збільшення використання дорожчих покрівельних матеріалів (черепиця та метал) спостерігається у більшості сіл приміської зони Львова [12; 38]. Як результат, у приміському селі Сокильники є змішання різних класів людей та способів життя (рис. 11).

Нова естетика ландшафту Сокильник – архітектурні стилі садибної забудови та використання присадибних ділянок. Істотні зміни відбулися в архітектурі садибних будинків з кінця 1980-х, особливо в 1990-х та наступних десятиліттях, що зумовлено появою нового заможного класу людей, розширенням доступу до нових матеріалів та інформації. Проте паралельно у час економічної кризи у 1990-х і наступних десятиліттях значна кількість будинків була побудована менш заможним населенням “своїми руками” без залучення архітекторів.

Рис. 11. Змішання соціальних класів та стилів життя у приміських селах. Село Соkільники біля Львова, 2016 рік. Фото: Роман Лозинський, 2016 р.

Архітектурні стилі садибних будинків та їх елементи (колір та розмір, вікна, балкони, тераси тощо), а також огорожі і брами та особливості використання присадибних ділянок є візуальними домінантами ландшафту. Ці елементи ландшафту є джерелом інформації про уподобання, цінності та стилі життя людей, а також про особливості економічних та політичних процесів, наприклад стану містобудівного регулювання.

З погляду семіотики, ландшафти передають значення, а соціальна теорія розглядає ландшафти як такі, що є втягненими у процеси конструювання та підтримки соціальних структур – класових, гендерних, національних та інших [7; 9; 11]. Ландшафти приміських сіл Львова відображають нові суспільні умови після розпаду Радянського Союзу. На основі їх візуального/текстуального аналізу у Соkільниках та застосовуючи підхід семіотики та соціальної теорії у географії, можна стверджувати про кілька особливостей їх зміни після розпаду Радянського Союзу та як відображення ширших суспільних процесів.

По-перше, ландшафт став засобом для показового споживання та підкреслення індивідуалізму і приналежності до соціального класу заможних людей та бажання отримання максимальної приватності та підвищення безпеки. Архітектурні

стилі садибних будинків (зокрема, такі елементи: як вежі, флюгери, балкони, веранди, тераси, округлі вікна), огорожі і брами, їх висота, прозорість і оздоблення, загалом розмір та колір будинків підкреслюють індивідуалізм, статус та владу власників та власниць (реальну чи уявну), та наявність високого рівня доходів (рис. 12). Ландшафт також є вираженням цінностей та смаків людей, їх стилів життя та/або стратегії виживання менш заможного класу людей. Такі елементи присадибної ділянки як наявність газону, місць для відпочинку та краси (наприклад статуї, гойдалки) з позиції семіотики виконують також символічну функцію і є знаками-аркерами приналежності до соціального класу, певного стилю життя і наголосу на рекреаційне використання присадибної ділянки [7; 9; 11].

Наявність житлових та господарських споруд, спроектованих і збудованих “власними руками” із того, що було у наявності, без участі фахових архітекторів та використання присадибної ділянки для господарських потреб виражає стратегії виживання менш заможного класу людей або ж відмінний стиль життя та цінності (проте така архітектура може представляти стилістично і кращі зразки, ніж у заможних людей). Було виявлено, що новіші квартали приміських сіл мають більшу кількість присадибних ділянок, що використовуються з рекреаційною метою [7].

Рис. 12. Нова архітектура феодалного стилю приміських сіл після розпаду Радянського Союзу. Фото: Роман Лозинський, 2016 р.

Поширеним є практика створення прикрас із використаних автомобільних шин та їх перетворенням у декоративні елементи – квіти чи лебеді, та фарбування природного каменю у старіших менш заможних кварталах. Поширеною також є практика біління дерев у саду у весняний період перед святом Пасхи. Якщо у США доглянутий газон являється соціальною нормою і ознакою працьовитості власників та власниць, в Україні побілені дерева, бордюри та стовпи свідчать про рівень господарності власників та власниць і муніципалітету. В обидвох випадках газон і біління дерев та бордюрів (проте останні у меншій мірі) з погляду акторно-мережевої теорії є важливими не-людськими (англ. *non-human*) акторами, що як соціальна норма впливають на життя людей. Проте, з професійної точки зору газони є негативним явищем, адже їх визнано неекологічними через потребу догляду за ними (косіння газонокосарками є енергозатратним, вимагають води та використання хімічних засобів), а біління дерев весною – позбавлене сенсу [35], оскільки є неефективним – для захисту від сонця відбитого від снігу та шкідників дерева біляться восени. Натомість біління бордюрів ефективно тільки тоді, якщо в населеному пункті немає вуличного освітлення [7].

По-друге, вільні архітектурні стилі садибних будинків, їх колір та розмір, а також висота, форма та прозорість огорож і брам відображають відсутність або слабкість архітектурних та планувальних регулювань. Новіші квартали приміських сіл мають більшу кількість будинків із вільними архітектурними стилями, непрозорими огорожами і брамами з більшою висотою і використанням дорогих матеріалів, кованих оздоблень та природного каміння. Натомість, існує тенденція у старіших житлових кварталах населених пунктів зміни старих прозорих огорож, а саме огорожувальних металевих сіток, на непрозорі та вищі з використанням дешевих матеріалів. Це переважно листовий метал, первинне призначення якого є накриття будинків. Такі суцільні непрозорі огорожі мають значний вплив на сприйняття архітектурного середовища, адже вулиці втрачають свій вигляд і стають непривітними до перехожих. [7]

По-третє, у нових ландшафтах присутня неповага до місцевих традиційних культурних ландшафтів та поява явища “*elsewhere-ness*”. Явище “*elsewhereness*” (прямий переклад з англійської – “десь в іншому місці”) характеризує місця, що не мають зв’язку з місцевим культурним контекстом, через копію-

вання інших архітектурних зразків нехарактерних для певної місцевості [7; 11; 47]. Архітектурні стилі нових садибних будинків, їх розташування щодо вулиці та огорожі і брами показують відстороненість людей від місцевих історичних архітектурних традицій. Проте, традиційні культурні ландшафти Соکیلник – лінійна форма поселення з центральною вулицею зі збудованими на поч. XX ст. будинками – досі простежуються. Проте, найстаріші будинки через незначну кількість і переважно малий розмір та скромні архітектурні стилі є практично невидимими серед нових будинків особливо тих, що збудовані після 1991 року [7].

На появу явища “десь в іншому місці” повпливали кілька умов – формування нового заможного класу людей, доступність інформації, нових будівельних матеріалів, відсутність стильових архітектурних регулювань, а також незнання або нецінування місцевих архітектурних стилів та традиційних культурних ландшафтів місцевими та немісцевими новоприбулими мешканцями та мешканками. Високий рівень заробітчан та заробітчанин, що привозять із собою не тільки гроші, але і нові смаки та уподобання, також відіграють свою роль у появі явища “десь в іншому місці”. Окрім цього, як вже згадувалось, часта зміна державних утворень та їх політичних формацій зі зсувами у системах цінностей і приватної власності, у даному випадку з XIX ст. це Австро-Угорська імперія, Польща, Радянський Союз і Україна, та Перша і Друга світова війни з примусовими переселеннями та знищенням людей та майна, негативно вплинули на зв’язок людей з оточенням і спричинили появу відстороненості (англ. – *detachment*) та відчуженості (англ. – *alienation*) людей від оточення [7; 48], що відображається матеріально у культурних ландшафтах. Наприклад, у випадку приміського села Соکیلники, у якому до Другої світової війни абсолютну більшість становило польське населення, що було переселено через зміну кордонів, так само як українці були переселені з Польщі. Як результат частка збережених будинків у Соکیلниках збудованих до 1943 року становить 4% – 82 будинки з існуючих 2029 зареєстрованих у 2014 році (Відділ статистики колишнього Пустомитівського району).

Приватизація землі як основний тригер змін приміських сіл. У 1990-х роках земля розглядалася не як товар, а більше як засіб існування, а саме з метою ведення дрібного сільського гос-

подарства, хоча у певних випадках і на продаж. Тому розподіл землі був спокійним. Часто цей процес залежав від суб'єктивних факторів, таких як особисті погляди та настрої сільського голови та депутатів. У цей час переважно всі отримували земельну ділянку для особистого селянського господарства або житлового будівництва. Проте з часом, особливо після запровадження ринку землі в Україні у 2000-х роках (але не для продажу/купівлі паїв), чиновники та населення почали розглядати землю як легкий спосіб збагачення. У селах поблизу великих міст, де попит на землю, а отже, і її ціна високі, розподіл землі та приватизація набули спекулятивного характеру – рейдерство, непрозорий розподіл та умови приватизації. З метою підвищення вартості землі її функціональне призначення було змінено з аграрного на житлове чи комерційне будівництво. Землі, які раніше використовувалися як пасовища для корів, коней, кіз та овець, також були розподілені наприкінці 2000-х років. Сільрада ставилась до процесу розподілу землі з особливим ентузіазмом, оскільки цей процес створює ситуацію, коли корупція та хабарі є звичним явищем. Процес приватизації колишніх аграрних земель, які належали державі чи громаді за радянських часів, у постсоціалістичних умовах кумівства та корупції створив соціальну нерівність та привілеї для малої кількості обраних особливо на пізніших етапах розподілу землі у 2000-х роках. Місцеві чиновники з гордістю повідомляють, що комунальних земель, які належать громаді, практично вже немає. У майбутньому це може створити проблеми для якісного просторового розвитку поселення з відсутністю громадських просторів та споруд соціального призначення і негативним впливом на природне середовище. [12; 38]

Роздача та приватизація землі мала вирішальний вплив на зміну архітектурного середовища села і матиме вплив на його майбутній вигляд. У багатьох випадках через зміну статусу землі нові квартали є з непередуманими і незручними мережею вулиць та розташуванням житлових будинків та сфери послуг і часто з недостатньою кількістю громадських просторів. Всі ці елементи архітектурного середовища і їх характеристики були зумовлені ранішою роздачею землі та приватизацією. Наприклад, багато садибних будинків та котеджів є збудовані на місцях колишніх полів. Окрім цього роздача та приватизація землі вплинула на майбутній простір населеного пункту закладений у

Генеральному плані села. Пріоритет зонування у ньому показує складні та нерівні владні відносини між такими суб'єктами як чиновники, мешканці та містопланувальники, які формують майбутнє середовище життя у населеному пункті. З неформальних інтерв'ю з містопланувальниками відомо, що на них зазвичай здійснюють тиск з боку сільських рад. Приватизація землі, її товаризація та нечіткі містобудівні регулювання і їх часта зміна є причиною чому містопланувальники мають слабку владну позицію під час розробки генеральних планів з функціональним зонуванням. Сільська рада, наймаючи проектну команду, державну (наприклад ДІПРОМІСТ) чи приватну з відповідною ліцензією, для створення генерального плану, і маючи вищий статус як замовник проекту, диктувала майбутнє зонування території. Таким чином містопланувальники, маючи слабкі законодавчі норми містобудування, були в менш владному становищі. Як наслідок, у генеральному плані Сокільник надано нерозмірний пріоритет житловому та комерційному землекористуванню, і набагато менше – громадським просторам та для збереження довкілля. Як наслідок, незважаючи на те, що професійні містопланувальники розробили Генеральний план Сокільник та існують певні нормативні акти, існуюче просторове планування села демонструє відсутність концептуальної основи у просторовому плануванні. [12; 38]

Виклики просторового планування у приміських/підміських селах, навколишнє середовище та соціальна справедливість

Внаслідок того, що приміські/підміські села є особливими суспільними просторами, де відбувається перетин і взаємодія міських та сільських рис, вони мають свої виклики і потребують особливої уваги та підходів у просторовому плануванні. На основі вище наведеного аналізу трансформацій приміських сіл Львова можна виділити кілька викликів просторового планування – виклик наслідків розподілу землі та її приватизації, виклик адміністративного менеджменту взаємодії села і міста з врахуванням інтересів обидвох громад та виклик релевантних підходів у просторовому плануванні в умовах росту екологічної кризи та соціальної несправедливості, включаючи виклик регулювань архітектурних стилів та естетики ландшафту.

Виклик наслідків розподілу землі та її приватизації. На основі аналізу розподілу землі та її приватизації, а також розташування та розмірів житлових будинків різних типів, та комерційних об'єктів і сфери послуг у Сокільниках було виявлено наступні проблеми. По-перше, розподіл та приватизація землі мали вирішальне значення для виникнення хаотичних, фрагментованих та ситуативних (*ad hoc*) нових житлових та комерційних об'єктів, оскільки розподіл землі в 1990-х роках передував просторовому плануванню та розробці генерального плану або базувався на старих генеральних планах 1970-х і 1980-х років. Генеральні плани були оновлені або змінені вже після основних етапів розподілу землі у 1990-х та 2000-х роках. Сільська рада часто була змушена коригувати генеральний план під існуюче використання земельних ділянок. Прикладом такої невідповідності планування є частина села, де земля спочатку була розподілена для ведення особистого селянського господарства, а згодом зі зміною функціонального призначення землі або без неї стала житловим кварталом. Як результат, мережа доріг між сільськогосподарськими полями стала мережею вулиць в нових житлових районах. Колишні сільськогосподарські землі/поля (особисті селянські господарства), їх розмір, форма, орієнтація та проїзд між ними – все, що було “накреслене” місцевим землепорядником у середині 1990-х років для сільськогосподарських потреб, а потім приватизоване – стало місцем житлового будівництва. Такі квартали в багатьох випадках не комфортні для життя через непередумані взаєморозташування будинків та присадибних ділянок з відсутністю громадських просторів, а часто і водовідведення. Будівництво котеджів відбувається в найнесподіваніших місцях колишніх сільськогосподарських угідь без врахування планувальних особливостей існуючого житлового кварталу (рис. 13) [12; 38].

По-друге, розподіл землі, приватизація та її комодифікація (товаризація) створили умови для упередженого розроблення генеральних планів та зонування з метою отримання максимального прибутку для окремих осіб, але також і для наповнення місцевого бюджету* (рис. 14).

* Проте, генеральний план як основний містобудівний документ в Україні не виконує своїх функцій через наявність багатьох способів його обходу, найпоширенішим з яких є внесення змін до ДПТ (детальні плани території).

Рис. 13. Будівництво котеджу лінійного типу на місці колишнього сільськогосподарського поля. Фото: Роман Лозинський, 2016.

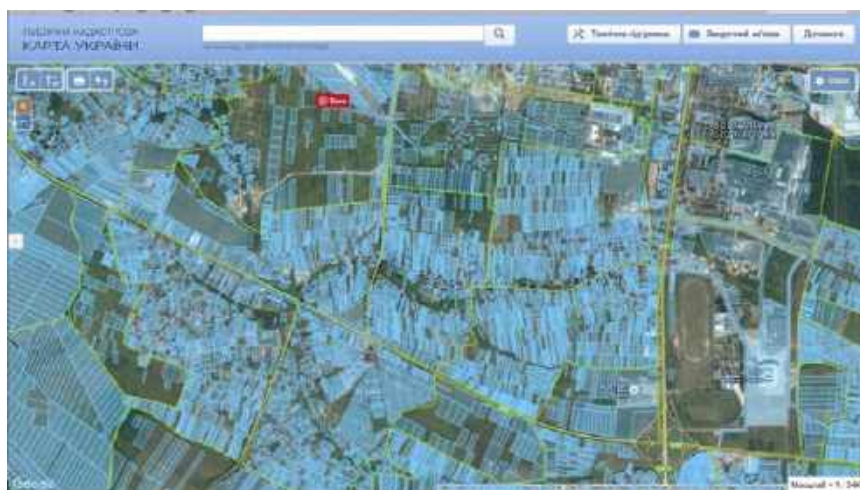

Рис. 14. Результат роздачі та приватизації землі внаслідок земельної реформи 1990-х і наступних років. Джерело: Публічна кадастрова карта України.

Це проявляється у скороченні комунальних земель, громадських просторів, зелених територій та доступу до водойм чи їх знищення. Колишній фруктовий сад у Сокильниках, покинутий і недоглянутий у 1990-х і 2000-х роках, що був популярним місцем для пікніків вихідного дня, в генеральному плані позначено для майбутнього житлового будівництва, яке вже розпочалося. Натомість зелена зона запланована біля однієї із головних магістралей міста, вулиці Кульпарківської, за декілька

сотень метрів від злітно-посадкової смуги міжнародного аеропорту Львова, де ведення будівництва є обмеженим (станом на початок 2022 р. на публічній карті Держгеокадастру ця земля вже знаходиться у приватній власності з сільськогосподарським призначенням). В іншому кварталі, відомому як Голда, частина доступу до невеликого струмка із зеленими берегами є не доступний. Вони були відгороджені власниками будинків зі створенням штучних водойм, хоча в генеральному плані ця територія призначена для громадського користування.

Найбільша водойма в цьому кварталі знаходиться в приватних руках разом з рестораном "Козацька Рада" і доступна лише його відвідувачам. Але найбільший ставок в Соکیلниках є комунальний власності і доступний для всіх. Переважна більшість дитячих та спортивних майданчиків розташовані в районах, де житлове будівництво утруднене через малий розмір ділянки чи її непридатне розташування для будівництва житла чи комерційного об'єкту [12; 38].

У генеральному плані Соکیلник надано значний пріоритет функціонального зонування для житлового та комерційного будівництва. Згідно з генеральним планом у наступні десятиліття Соکیلники повністю перетворяться на забудовану територію з монофункціональними ділянками та недостатньою кількістю громадського простору та віддаленими об'єктами сфери послуг та комерційних закладів присутніх здебільшого на кільцевій дорозі Львові та на виїзних магістралях з міста. Проте, можна помітити, що заболочені місцевості та малі річки і їх заплави позначені як зелені території, оскільки вони екологічно важливі, але також і менш придатні для будівництва. Якби не ці зелені території майбутніх громадських просторів як зелених зон у генеральному плані не було б взагалі. Але і це не гарантує їх зникнення як показує приклад їх засипання для будівництва із знищення флори і фауни та порушенням водного балансу. Зокрема це спостерігаємо у Соکیلниках в районі на північ від вулиць Шевченка та Львівська. Такі випадки є частими і для околиць Києва, район Осокорків, та Вінниці. Відсутність комунальних земель, може викликати проблеми у майбутньому розвитку населеного пункту. У випадку, якщо сільська рада вирішить внести зміни у генеральний план з метою створення громадського простору чи будівництва об'єкту соціальної сфери, сільській раді доведеться викупувати земельні ділянки у влас-

ників за ринковою ціною або вести довгі переговори чи і судові процеси [12; 38] (рис. 15).

с. Сокільники бічна Франка І м. Пустомити
38 000 \$ • 1 029 810 грн
12 соток
Продаж земельної ділянки на вул. Івана Франка без комісії% земельна ділянка площею 12 сот ...
15806хх46ххх
10.11.2021

с. Сокільники Франка м. Пустомити
25 000 \$ • 677 507 грн
10 соток
Hspr13454v007 ділянка 10 сот під забудову с. сокільники 25000 у.о. ексклюзив ділянка 10 сот і ...
21.09.2021

с. Сокільники вул. Стрийська м. Пустомити
18 000 \$ • 487 805 грн
8 соток
Земельна ділянка 8 сотих під забудову с. сокільники 18000у.о. ділянка правильної ідеальн ...
21.09.2021

с. Сокільники м. Пустомити
34 000 \$ • 921 409 грн
10 соток
Продаж землі, 10 сот. 3400 за сотку. земля в сокільниках. за детальною інформацією ...
Вчора

Рис. 15. Продаж земельних ділянок у Сокільниках під житлове будівництво. Джерело: <https://dom.ria.com/>

Виклик адміністративного менеджменту взаємодії села і міста та законодавчих регулювань. Окрім розподілу та приватизації землі, хаотичний і фрагментований розвиток українсь-

ких приміських територій спричинений адміністративною роздробленістю навколо міст. Адміністративно самостійні одиниці мають власні нескоординовані між собою та містом цілі та стратегії розвитку. Наразі не існує узгодженої стратегії та координації між приміськими селами та містами*, а генеральні плани росту міст та районів не мають чітких законодавчих механізмів співпраці [12; 38]. Прийнятий у 2018 році Закон “Про добровільне об’єднання територіальних громад” щодо приєднання територіальних громад сіл та селищ до територіальних громад міст обласного значення – надає можливості спільного розвитку, але не містить чітких механізмів співпраці. Існує також Закон “Про співробітництво територіальних громад” з 2014 року [3] в окремих сферах, що потребують узгодженості чи спільного планування, наприклад щодо питань екології, утилізації побутових відходів чи розвитку туризму, проте у ньому відсутній випадок приміських сіл та механізмів їх взаємодії з містом.

Єдиний закон, що був покликаний до регулювання взаємодії міста і навколишніх сіл в Україні, це закон про міські агломерації, який намагається встановити механізми співпраці міста та навколишніх сіл, проте він не був прийнятий у серпні 2019 року і повторно у березні 2021 року. Один із способів координованого розвитку міста і навколишніх сіл було створення однієї територіальної громади міста із навколишніми територіями. Випадок Львова зі створення Львівської територіальної громади показує, що самодостатні у фінансовому плані територіальні громади, наприклад Сокольніцька, не приєднуються до міської громади.

Виклик релевантних підходів у просторовому плануванні в умовах росту екологічної кризи та соціальної несправедливості, включаючи виклик регулювань архітектурних стилів та естетики ландшафту, полягає у тому, що будь які підходи та регулювання у просторовому плануванні і архітектурі, відстоюють чийсь інтереси, певну ідеологію чи погляди на спосіб життя людей, формують їх цінності та практики. Просторове та міське планування є однією із ключових політик (англ. *policy*), де

* У випадку Сокольник було створено “Стратегію сталого розвитку Сокольник” в рамках проекту “Створення моделі узгодження інтересів громад великого міста та сільського району навколо нього”, ініційованого ГО «Зелений Хрест» в 2010 році за підтримки Міжнародного фонду Відродження та іншими фондами [6]. Ця стратегія була підписана тогочасним сільським головою і повністю ігнорована у наступному десятилітті.

стикаються інтереси різних груп – мешканців та мешканок різних поглядів і потреб, підприємців малого чи транснаціонального бізнесу, адміністративних структур та чиновників різних рангів, а тому є політично та економічно заангажованим процесом. Рішення у міському та просторовому плануванні впливають на життя людей, їх взаємодію та практики, а також на формування уподобань, значень та сенсів, які створюються у щоденному житті. Від прийнятих рішень залежать який тип бізнесу буде розвиватися, як мешканці та мешканки проводитимуть час у громадському просторі, як добиратимуться на роботу, де відпочиватимуть і який екологічний вплив передмістя і життя у ньому матиме на довкілля. Важливим є створення соціально справедливого просторового планування з увагою до навіколишнього середовища та історичного, соціального та культурного контексту приміських сіл. Зокрема йдеться про відновлення і осучаснення традиційних культурних ландшафтів з врахуванням природного середовища, здоров'я людей, громадського простору та сталої мобільності, потреб осіб із інвалідністю, дітей та осіб старшого віку, безпеки жінок та складного історичного минулого і питань історичної пам'яті. [12]

Внаслідок децентралізації та адміністративної реформи в Україні з 2014 року новостворені об'єднані територіальні громади (з 2020 територіальні громади (ТГ)) отримують все більше прав в регулюванні у сфері просторового планування та архітектури. Попри безліч запитань та відсутність чіткості в правах громад, немає сумніву, що їх реальні повноваження тільки зростають. Паралельно відбулась передача сільськогосподарських земель між населеними пунктами, що були в державній власності Держгеокадастру, для ТГ. Через фіскальну децентралізацію більша частина коштів, “зароблених” громадою, залишається на місці. Найбільш економічно спроможні громади отримали значні надходження до місцевого бюджету. ТГ є відповідальними за використання цих коштів та благоустрій і створення містобудівної документації міських чи сільських населених пунктів та всієї території, яка належить ТГ, що є основою їх майбутнього розвитку. На даний момент (жовтень 2021 рік) обов'язковим містобудівним документом для ТГ є “Склад та зміст схеми планування території, на якій реалізуються повноваження сільських, селищних та міських рад (2017 р.)”, а з липня 2020 року “Комплексний план просторового розвитку громади”

(Законопроект 2280). За створення документації відповідають виконавчі органи сільських, селищних, міських рад з питань містобудування та архітектури разом з територіальними громадами, які відповідно до ст. 13 Закону України “Про архітектурну діяльність” належать до уповноважених органів містобудування та архітектури. Такі схеми планування території вже існували до цього на інших рівнях: національному — Схема планування держави, регіональному — області та райони, місцевому — генеральні плани окремих населених пунктів та детальні плани території (ДПТ) [8; 12; 38].

Розширення місцевих прав накладає і більшу відповідальність та створює потенційні загрози. Недостатня фаховість чи продуманість певних аспектів у створенні містобудівної документації без попереднього дослідження та залучення місцевих мешканців і мешканок може завдати шкоди населеним пунктам та ТГ в цілому. Для якісного просторового планування повинна бути сформована окрема міждисциплінарна група фахівців і фахівчинь, в межах створення містобудівної документації ТГ чи окремого населеного пункту, яка на основі дослідження і стратегії розвитку ТГ сформує завдання для розроблення офіційної містобудівної документації. Окрім цього, на різних етапах мають бути залучені представники та представниці місцевого самоврядування, бізнесу, мешканці та мешканки та інші зацікавлені сторони. До міждисциплінарної групи варто залучати фахівців і фахівчинь зі сфери архітектури, просторового планування міст і сіл, дизайну середовища, екології, географії, етнографії, економічної науки, агрономії, соціології, історії, краєзнавства. Ключовими у цьому процесі є комунікація між різними сторонами, інтегрованість різних структур та інституцій задля створення спільного й узгодженого з іншими документами та сусідніми ТГ майбутнього просторового розвитку ТГ [8].

Приміські поселення та міста повинні мати спільні бачення й стратегію розвитку. Потрібна ширша й глибша картина просторового планування. Центральним є розуміння території та землі не як фізичного/матеріального об'єкту, який можна оцінити у грошовому вимірі, а як складне соціальне явище. Замість розростання монофункціональних діляниць садибних та інших типів будинків і фрагментованих комерційних об'єктів та перетворення приміських сіл у спальні райони, ці поселення можуть набути складніших рівнів організації з цікавим поєднанням ру-

ральних та урбаністичних властивостей і перетворитися у центри соціального та економічного життя і творення нових смислів та практик більш відповідальних до навколишнього середовища та культурного контексту. Власне зміна підходів у міському та просторовому плануванні може забезпечити такі трансформації поселень. Для прикладу, вже існують дискусії про відмову від західної модерністичної моделі контролювання росту приміських територій у азійських мега-містах (наприклад Бангкок, Токіо, Сеул) за допомогою зонування (як планувального інструменту), і переходу до регулювань більш актуалізованих до локальних економічних, соціальних та культурних особливостей та традицій. У різних країнах розроблені свої підходи у міському та просторовому плануванні, які, наприклад, пропонують змішане використання простору (англ. *mixed-used development*) замість монофункціонального зонування (англ. *standard single-use zoning*), що домінує у другій половині XX ст. Також існують Принципи інтелігентного урбанізму, Транзитно-орієнтований розвиток (англ. *TOD – Transit-oriented development*), межа росту населеного пункту, регулювання вигляду вулиці і будинків (англ. *FBC – Form-Based Code*), які варто обговорювати та актуалізовувати для України [12; 38].

У сучасному містоплануванні та міському дизайні (англ. *urban design*) приділяється значна увага типу бізнесу, який вестиметься, доступності і різновиду житла і його взаємозв'язку з вже існуючими будинками з наголосом на створення якісного громадського простору та транспорту з пішохідною та велосипедною доступністю до сервісу, місць роботи та відпочинку. Звертається увага також на локальні кліматичні умови, рельєф, водні об'єкти, рослини та тварини, місцеві будівельні матеріали та традиції будівництва для мінімізації енергетичних витрат в утепленні і збільшення можливостей використання альтернативних джерел енергії та підвищення рівня збереження природного середовища. Міський дизайн також поважає локальну культуру та ідентичність дільниці чи поселення та вернакулярні традиційні культурні ландшафти і прагне гармонійно або концептуально вмістити у них нові об'єкти, підкреслюючи ідентичність місця чи надаючи поштовх для творення нових сенсів (англ. *placemaking*). Без розуміння існуючого та минулого культурного ландшафту і сформованих місць як соціальних явищ планування майбутніх ділянок є неможливим [12; 38].

У випадку стилістичних регулювань архітектури, закон “Про місцеве самоврядування в Україні” теоретично дає можливість місцевій громаді регулювати всі елементи ландшафту й створювати свої місцеві вимоги щодо архітектурних стилів, системи забудови, просторового планування та ведення сільського господарства. Регулювання можуть бути присутні як і в “Складі та змісті схеми планування територій...”, “Комплексному плані просторового розвитку громади”, “Складі та змісті плану зонування території” так і в статутах ТГ. Наприклад, у Примірному статуті територіальної громади можуть бути вказані ці регулювання, що зараз найчастіше застосовуються щодо регулювання реклами у громадському просторі. Зокрема, у статті 1.2.4 йдеться про місцеві правила забудови та використання територій [8].

Дотримання вимог щодо стилістики певної місцевості можуть бути перевірені перед наданням дозволу на будівництво через розширення вимог документу будівельного паспорта *. Будівельний паспорт, тобто дозвіл на будівництво, видає головний архітектор чи архітекторка ТГ (уповноважений орган містобудування та архітектури), які переважно перевіряють лише ре-

* На основі будівельного паспорта з січня 2019 року можна будувати індивідуальні (садибні) житлові будинки, садові, дачні будинки не вище двох поверхів (без урахування мансардного поверху) з площею до 500 квадратних метрів, господарські будівлі і споруди, гаражі, елементи благоустрою та озеленення земельної ділянки (ст. 27 Закону України “Про регулювання містобудівної діяльності” [4]). Цей документ створений замість вихідних даних на проектування об’єкта містобудування. Будівельний паспорт містить текстові та графічні матеріали, найважливішим з яких є схема забудови земельної ділянки. На схему забудови мають бути нанесені будівлі та споруди, які планується розмістити на земельній ділянці, оскільки будівництво об’єктів, яких немає у будівельному паспорті (та, відповідно, у повідомленні ДАБІ) буде вважатися самочинним. Будівельний паспорт складається на підставі поданих забудовником ескізних намірів забудови (місце розташування будівель та споруд на земельній ділянці, відстані до меж сусідніх земельних ділянок та розташованих на них об’єктів, інженерних мереж і споруд, фасади та плани поверхів об’єктів із зазначенням габаритних розмірів, перелік систем інженерного забезпечення, у тому числі автономного, що плануються до застосування, тощо). Ескізні наміри забудови, які подає замовник до органів містобудування та архітектури, дозволяється виконувати в довільній формі. Будь-які вимоги надати ескізи, виконані сертифікованим архітектором — є незаконними. Окрім цього, при будівництві за будівельним паспортом проект будівництва не вимагається, тому стилістика форм садибних будинків формується за уподобанням забудовника та будівельників [8].

гулювання щодо державних будівельних норм (ДБН). Проте вони можуть, посилаючись на прийняті нормативні регламенти забудови в ТГ, не надати будівельний паспорт у випадку порушення встановлених у громаді регулювань нового будівництва. Проте, із законодавчої точки зору України, зокрема через наявність з 2011 року закону з суперечливою назвою “Про регулювання містобудівної діяльності” (оскільки закон і є регулюванням), що був створений радше з метою сприяння веденню будівництва великими будівельними компаніями у регіонах, повноваження громад у містобудуванні є все ж доволі обмеженими. Зараз будівельний паспорт виконує протилежну функцію — спрощує будівництво садибних будинків з двома поверхами та мансардою до 500 кв. м. Будівля такого значного розміру має вирішальний вплив на вигляд населеного пункту. Отже в теперішніх умовах покладатись на законодавство з метою стилістичного регулювання, навіть в межах населених пунктів, що мають статус історичного населеного місця, не варто. Лише усвідомлення цінностей місцевою громадою місцевих традиційних архітектурних стилів чи їх професійної інтерпретації в сучасних світових тенденціях, її активність та захист, зокрема від зовнішніх та внутрішніх забудовників, може змінити ситуацію, допоки не буде змінено законодавство щодо реальних повноважень впливу органів місцевого самоврядування на архітектурне будівництво і чітких способів контролю за ним. Проте є багато запитань, що стосуються смаків людей та громади і будівництва нового об’єкту. Наприклад, більшість нових церков сумнівного архітектурного стилю було споруджено після 1991 року саме за ініціативи громад та священників. Такою ж є ситуація з пам’ятниками у громадських просторах. [8]

Під час створення регулювань важливим є розуміння політики ландшафту, яка полягає у тому, що створені владними органами (у широкому розумінні - тими, хто має владу) – адміністрацією (місцевою чи загальнодержавною) та громадськими організаціями, простір і його ландшафт через регулювання є втягнені у підтримку певних ідеологій та владних відносин. Політика ландшафту може бути інклюзивною і соціально справедливою до природи, різних людей і їх способів життя та цінностей або ж навпаки такою, що виключає і пригнічує [22; 23].

Висновки

Просторові зміни підміських/приміських сіл та їх ландшафтів є багатим джерелом до розуміння ширших процесів трансформації українського суспільства після розпаду Радянського Союзу. На прикладі Львова та села Сокільники проаналізовано появу передмість в Україні як модерного явища та їх зміни у демографії, сільському господарстві, житлі, соціальній стратифікації, землекористуванні та морфології з посиленням на кілька теоретичних підходів, зокрема соціальної теорії в географії та семіотики ландшафту. Просторове планування та ландшафти Сокільник відображають нерівні владні відносини в пост-соціалістичному суспільстві з кумівством та корупцією пов'язаними з приватизацією землі та всіма відчутними наслідками для громади, такими як скорочення громадських просторів та зелених територій, доступу до малих водойм, негативним впливом на довкілля через будівництво житлових та комерційних об'єктів у екологічно цінних територіях та непередбаченому ситуативному розташуванню нових житлових та комерційних об'єктів.

Розподіл землі сільською в межах населеного пункту в декілька етапів починаючи з 1990-х років та її комерціалізація (товаризація) з відкриттям ринку землі у 2000-х роках для продажу-купівлі земель задля ведення особистого селянського господарства, будівництва та іншого використання з можливим зміненням їх цільового призначення (окрім випадку паїв) стали основними тригерами спекулятивної приватизації та появи хаотичних, фрагментованих та ситуативних нових житлових та комерційних об'єктів із негативним впливом на якість життя у приміських селах. Як результат приміські/підміські села більше не є сільською місцевістю функціонально, як це було за радянських часів з домінуванням планового сільського господарства та особистого селянського господарства для власних потреб. Вони стали архітектурно та соціально еkleктичними зі змішанням різних класів та способів життя, де пліч-о-пліч можна побачити елітний садибний будинок чи котедж поруч з сільськогосподарським полем на якому люди вирощують овочі чи заготовляють сіно як одна з стратегій виживання чи покращення сімейного бюджету у складних економічних умовах, що особливо стосується пенсіонерів (рис. 16). Тут з'явилися нові житлові квартали, які мають властивості передмість характерні для Західних країн з появою нового заможного класу, які власне

можна назвати передмістями у розумінні субурбії. Це простори, часто також у вигляді закритих спільнот (англ. *gated community*), із соціально однорідним класом людей з садибними будинками значних розмірів, газонами і переважанням автомобілекористування. Але українські приміські села не настільки контрастні, як у країнах, що швидко розвиваються – Бразилія, Нігерія, Індія, Мексика чи Кенія, де сегрегація і різниця в якості життя є колосальними. Українські приміські села не є неоднорідними навіть у порівнянні з нашими південно-західними сусідами – Болгарією, Македонією та Албанією, де нерегульовані житлові райони межують із багатими. [52]

Рис. 16. Еклектичний ландшафт Сокільник біля Львова. На фото мешканці та мешканки збирають сіно на зимову підгодівлю худоби. На задньому плані нова офісна будівля та торгово-розважальний центр. Фото: Роман Лозинський, 2016.

Випадок із львівським приміським селом Сокільники показує, що трансформації відбуваються в тенденції зі змінами в інших країнах Центральної та Східної Європи [29; 30; 31; 51]: а) кількість мешканців зростає (тоді як в Україні відбувається скорочення населення); б) перетворення колишніх дачних поселень на місця постійного проживання; в) поява великомасштабної нежитлової забудови – великих торгово-розважальних центрів, складів, об'єктів легкої промисловості, логістичних центрів та індустріальних парків (останній є в планах реалізації

в іншій частині приміської зони Львова біля мікрорайону Рясне) [12; 32].

Польові візуальні дослідження нового будівництва, його розташування та громадських просторів і зелених територій а також містобудівної документації показує, що приміські села розвиваються за розміром, тобто розростаються завдяки новим житловим та комерційним об'єктам, але не розвиваються до більш високого рівня організації з повагою до гідності людини та збереження природи. Генеральний план приміського/підміського села Сокільник відображає процеси притаманні пост-соціалістичним суспільствам – зростання неоліберальної ідеології з низьким державним регулюванням та домінуванням приватної власності. Це призвело до прагматичного та ринково орієнтованого зонування, яке визначається лише економічною цінністю землі без соціально та екологічно відповідального містопланування. Генеральний план також показує існуючий застарілий досвід містобудування, заснований на модерністському підході з використанням монофункціонального зонування, що сприяє фрагментованості комерційних та житлових районів і спонукає автомобілекористування. Містопланування та просторове планування населеного пункту має прямий вплив на повсякденне життя людей та їх поведінку, практики та взаємодію.

Трансформації, які зазнають приміські села, показують як явища, події та практики є частиною ширших суспільних процесів, що визначаються панівними соціальними структурами чи системами відносин. Постсоціалістична форма капіталізму як система відносин із кумівством та корупцією визначала процес прийняття рішень різними суб'єктами за участю чиновників, містопланувальників, бізнесу та мешканців і мешканок, що призвело до відчутних матеріальних наслідків, описаних вище. Ці зміни мають довготривалий ефект, оскільки міська структура (морфологія, тип будинків, зелені та громадські зони) навряд чи швидко змінюються, особливо там, де приватна власність є ключовою, а законодавство є неефективним.

Зменшення у Сокільниках громадських і зелених просторів, відсутність якісного громадського транспорту, бібліотеки, школи, спортивних клубів і дитсадків відповідних до кількості населення та потреб різних соціальних класів, а також наявність нової будівлі народного дому збудованої за гроші платників податків, у якій приміщення здаються на пільговій основі в

оренду приватному бізнесу близького до оточення працівників сільради, свідчить, що, не зважаючи на децентралізацію та одне із найбільших в області наповнень бюджету, це село перетворюється на спальний район Львова із низькою якістю надання послуг або їх відсутністю. Зміни, що відбулись в останні роки не сприяли покращенню населеного пункту з позиції соціально та екологічно відповідального просторового планування. На подальший розвиток і трансформацію приміських сіл впливатимуть ті ж фактори, які визначали їх розвиток і перед тим – нерівномірні владні відносини між депутатами сільської ради, міськими планувальниками та мешканцями, особливо під час роздачі та приватизації землі, існуючий стан та спосіб створення містопланувальних знань та практик з браком сучасної прогресивної експертизи, особливо для сільських та приміських територій. Проте, центральними факторами, що вплинули на “розвиток” приміських сіл були: відсутність продуманої стратегії розвитку або її ігнорування, слабкість впливу, низька активність або незалученість фахівців та фахівчинь, та слабкість контролю громадянського суспільства за діями сільради. Ці фактори й надалі впливатимуть на те, як приміські села змінюватимуться у найближчому майбутньому.

Висловлюю вдячність за цінні консультації Миколі Майданському, Ярославу Іваху, Аллі Мартинюк-Медвецькій, Івану Савчуку, Олександру Коротких та Джеймсу Генлону. Будь-які неточності є відповідальністю автора і не пов'язані із консультантами.

Список використаної літератури

1. Верховна рада України. Закон України "Про добровільне об'єднання територіальних громад" щодо добровільного приєднання територіальних громад сіл, селищ до територіальних громад міст обласного значення. Доступно за посиланням: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61814.
2. Верховна рада України. Закон України “Про порядок виділення в натурі (на місцевості) земельних ділянок власникам земельних часток (паїв)”. Доступно за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/899-15>.
3. Верховна рада України. Закон України. Про співробітництво територіальних громад. Доступно за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18#Text>

4. Верховна рада України. Закон України “Про регулювання містобудівної діяльності”. Доступно за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>
5. Головатий Ю. 1997. *Сокільники*. Львів. Каменяр.
6. Зелений Хрест. 2010. *Створення моделі узгодження інтересів громад великого міста та сільського району навколо нього*. Доступно за посиланням: <https://www.gcs.org.ua/ukr/activity/47-modeli-uzgodgennya-interesiv>
7. Лозинський Р. 2020. Повсякденні ландшафти приміських сіл Львова: візуальний аналіз постсоціалістичних трансформацій. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. № 54. В друці.
8. Лозинський Р. 2020. Культурні ландшафти Галичини: етика взаємодії людини з природою. Львів: Ладекс, 224 с.; 148 іл.
9. Лозинський Р. 2020. Семіотика ландшафту та його візуальний/текстуальний аналіз у англо-американській культурній географії. *Часопис соціально-економічної географії*. № 28, Харків. 25–34. Доступно за посиланням: <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2020-28-03>
10. Лозинський Р. 2021. «Sweet home Америки: як передмістя перестало бути квінтесенцією американської мрії», Політична критика. Доступно за посиланням: <https://politikrytyka.org/2021/09/24/sweet-home-ameryky-yak-peredmistya-perestalo-buty-kvintesentsiyeyu-amerykanskovy-mriyi/>
11. Лозинський Р. 2019. «Якими будуть краєвиди-ландшафти України та чому це важливо», Критика, № 9-10, с. 20-27. Доступно за посиланням: <https://krytyka.com.ua/articles/yakymy-budut-kraievdydy-landshafty-ukrayiny-i-chomu-tse-vazhlyvo>
12. Лозинський, Роман. 2019. «Хаос та нерівність у львівському передмісті», Спільне, № 12, с. 114-124. Доступно за посиланням: <https://commons.com.ua/uk/haos-i-nerivnist-u-lvivskomu-peredmistyi/>
13. Поллак М. 2015. Отруєні пейзажі. Книги — XXI (Pollack Martin. Kontaminierte Landschaften. Residenz Verlag, St. Pölten und Wien, 2014.).
14. Практичний посібник з питань організації роботи органів місцевого самоврядування об'єднаних територіальних громад. Видання друге. Доступно за посиланням: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/63/mod1web.pdf>
15. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення правових підстав для утворення агломерації як однієї з форм співробітництва територіальних громад http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67710
16. Рейтинг ОТГ за окремими показниками за 1 півріччя 2021 року. Доступно за посиланням: https://loda.gov.ua/suspilno_korysna

informaciya?fbclid=IwAR1zWPH0xCs_PYLrfuVKS48xCVp9iIQaRxXKOXgmTMK9G2JvepRX0-TwmA0

17. “Склад та зміст схеми планування території, на якій реалізуються повноваження сільських селищних та міських рад (ДБН Б. 1.1-21:2017)”. 2017. Доступно за посиланням: [http://kbu.org.ua/assets/app/documents/20%20\(1\).1.%20ДБН%20Б.1.1-21-2017%20Склад%20та%20зміст%20схеми%20планування%20території.pdf](http://kbu.org.ua/assets/app/documents/20%20(1).1.%20ДБН%20Б.1.1-21-2017%20Склад%20та%20зміст%20схеми%20планування%20території.pdf)

18. Снайдер Т. 2011. Криваві землі. Київ: Грані–Т. (Snyder Timothy. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin. 2010. Basic Books).

19. Україна. Огляд урбанізації. 2015. Доступно за посиланням: https://city2030.org.ua/sites/default/files/documents/Urban%20Review%20UA_0.pdf

20. Antrop M. Why Landscapes of the Past are Important for the Future. *Landscape and Urban Planning*. 2005. № 70. Р. 21–34. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2003.10.002>

21. Beauregard Robert A. 2006. *When America Became Suburban*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

22. Duncan J., Duncan N. 2010. Doing Landscape Interpretation. *The SAGE Handbook of Qualitative Geography*. / Ed. D. DeLyser. London, UK: SAGE. P. 225-247.

23. Duncan N., Duncan N. 2004. *Landscapes of Privilege*. New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203505755>

24. Foote K. E., Azaryahu M. 2009. Semiotics. *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier. P. 89-94.

25. Foucault M. and Miskowiec J. 1986. Of Other Spaces. *Diacritics*, 16 (1), 22–27. <https://doi.org/10.2307/464648>

26. Groth P. 1997. Frameworks for Cultural Landscape Study / Eds. P. Groth, T. W. Bressi. *Understanding Ordinary Landscapes*. New Haven: Yale University Press. P. 1–21.

27. Groth P., Wilson C. 2003. The Polyphony of Cultural Landscape Study: An Introduction / Eds. C., Wilson P., Groth. *Everyday America: Cultural Landscape Studies after J. B. Jackson*. University of California Press. P. 1-22.

28. Harvey D. 1973. *Social justice and the city*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

29. Hirt S. 2007. Suburbanizing Sofia: characteristics of post-socialist peri-urban change. *Urban Geography* 28 (8), 755-780.

30. Hirt S. 2012. *Iron curtains: gates, suburbs, and privatization of space in the post-socialist city*. Hoboken, N.J.: Wiley & Sons.

31. Hirt S., & Stanilov, K. 2009. *Twenty years of transition: the evolution of urban planning in Eastern Europe and the former Soviet Union, 1989-2009*. Nairobi, Kenya: U.N. HABITAT.

32. Hoelscher S. 2006. Cultural Landscape. *Encyclopedia of Human Geography*. Thousand Oaks, London, New Delhi: SAGE Publications. P. 75-78.
33. Hoelscher S. 2009. Landscape Iconography. *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier. P. 132-139.
34. Humphrey C. 2002. *The Unmaking of Soviet Life: Everyday Economies after Socialism*. Ithaca: Cornell University Press.
35. Lefebvre H. 1991. *The Production of Space*, Donald Nicholson-Smith trans., Oxford: Basil Blackwell. Originally published 1974. (1974, *La production de l'espace*, Paris: Anthropos. Translation and Précis.).
36. Leichenko R., W. D. Solecki. 2005. Exporting the American Dream: The Globalization of Suburban Consumption Landscapes. *Regional Studies*. № 39. P. 241–253.
37. Lindström K., Kull, K., Palang, H. 2011. Semiotic study of landscapes: An overview from semiology to ecosemiotics. *Sign Systems Studies*, № 39. P. 12-36.
38. Lozynskyi R. 2019. Rethinking the Role of Land Privatization in Peri-Urban Transformations in Ukraine: The case Study of Sokilnyky, Lviv oblast. *Human Geography Journal*. № 27. P. 48-59. <https://doi.org/10.26565/2076-1333-2019-27-06>
39. Lovell S. 2003. *Summerfolk: a history of the dacha, 1710-2000*. Ithaca: Cornell University Press.
40. Mace A. 2009. Suburbanization. *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier. P. 77-81.
41. Mihăilescu V. 2016. Reading a House. Migration, Households and Modernity in Post-communist Rural Romania / Eds. R., Betea, B., Wild. *Brave New World – Romanian Migrants' Dream Houses*. Bucharest: Romanian Cultural Institute. P. 48—57.
42. Meinig D. 1979. Symbolic Landscapes. Some idealizations of American communities / Ed. D. Meinig. *The Interpretation of Ordinary Landscapes: Geographical Essays* New York: Oxford University Press. P. 164–192.
43. Mitchell D. 2000. *Cultural Geography: A Critical Introduction*. Oxford, U.K.: Blackwell Publishers.
44. Mitchell D. 2008. New Axioms for Reading the Landscape: Paying Attention to Political Economy and Social Justice / Eds. J., Wescoat, Jr., Johnston, M. Douglas. *Political Economies of Landscape Change: Places of Integrative Power*. Dordrecht: Springer. P. 29–50.
45. Morin K. M. 2009. Landscape Perception. *International Encyclopedia of Human Geography*. Amsterdam: Elsevier. P. 140-145.
46. Nefedova T. & Savchuk I. 2014. Second suburban residences of citizens in Russia and Ukraine: evolution of dachas and trends of their post-soviet change. *Regional Research on Russia* 3 (4), 163-71.

47. Norton W. 2006. *Cultural Geography: environments, landscapes, identities, inequalities*. Oxford University Press.
48. Palang H., Printsman A., Gyuró É.K., Urbanc M., Skowronek E., Woloshyn W. 2006. The Forgotten Rural Landscapes of Central and Eastern Europe. *Landscape Ecology*. № 21. P. 347–357. <https://doi.org/10.1007/s10980-004-4313-x>
49. Robbins P. 2007. *Lawn people: how grasses, weeds, and chemicals make us who we are*. Philadelphia: Temple University Press.
50. Soja E. 1989. *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso Press.
51. Stanilov K., & Sykora L. 2014. The challenge of postsocialist suburbanization and managing suburbanization in postsocialist Europe. *Confronting suburbanization: urban decentralization in postsocialist Central and Eastern Europe*, edited by Stanilov, Kiril, and Luděk Sýkora, 1-32. Chichester, West Sussex: Wiley Blackwell.
52. Tsenkova S. 2010. Informal settlements in post-communist cities: diversity factors and patterns. *Urbani Izziv*, 21 (2) 73–84.
53. Wiese A. 2004. *Places of Their Own: African American Suburbanization in the Twentieth Century*. Chicago, Ill.: University of Chicago Press.
54. Wylie J. 2009. Landscape. *The Dictionary of Human Geography*, 5th. ed. Wiley-Blackwell. P. 409-411.

Моргацький Владислав
магістр географії

УРБАНІСТИЧНИЙ ОБРАЗ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ МІСТЕЧКА НА ПОЛІССІ (НА ПРИКЛАДІ СМТ КУЛИКІВКА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Дослідження у галузі урбаністики та просторового планування набувають популярності в Україні. На жаль, радянські підходи базувалися лише на планових нормах містобудування та місто-планування і мало враховували неформальні аспекти взаємодії жителів із простором поселень, що призвело до кризових планувальних тенденцій просторового розвитку та деградації архітектурного середовища. Це стосується не лише різних за площею та демографічними параметрами міст, а й селищ міського типу та сіл. Реформа децентралізації з її передаванням значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування дає змогу більше використовувати внутрішній ресурс для просторового планування поселень громад та працювати над реалізацією проєктів якісних просторових рішень.

У публікації обрано кейс Куликівської селищної територіальної громади Чернігівського району Чернігівської області. Об'єднання створено на початку 2017 р. завдяки впровадженню реформи децентралізації в Україні. Куликівська громада загалом повністю трансформувалася у майже ідентичних межах колишнього однойменного адміністративного району (за винятком одного села у південно-західній частині). Селище міського типу та села Куликівщини мають типові проблеми пострадянських поселень депресивних регіонів України через невідповідність розрахунку інфраструктури до демографічних тенденцій території і, як наслідок, неналежного утримання освітніх, медичних, культурних закладів. Органи влади намагаються працювати над збереженням наявної інфраструктури, а роботи над створенням сучасних зручних та безпечних публічних просторів майже не проводять. Очевидно, що проблема визначення пріоритетів і брак фінан-

сування не дають можливості концентруватися над цілісними програмами просторового розвитку громади різного рівня, а благоустрій є умовною підтримкою пострадянського концепту міського дизайну “святково, чисто, урочисто” з побіленням бордюрів, дерев (які цього насправді не потребують) чи хаотичними рішеннями у реноваціях публічних просторів.

Саме засади просторового планування та урбаністики як науково-практичного знання мають стати тією основою, яка змінить підходи до просторового розвитку громад, регіонів, держав тощо. Урбаністичними дослідженнями займаються не тільки фахівці у галузі архітектури та містобудування, а й історики, географи, соціологи, культурологи, екологи, психологи та представники багатьох інших напрямів. На жаль, в Україні є упередження щодо урбаністики та урбаністів. Припускаємо, що таке ставлення пов’язане з високим рівнем автомобілецентричності серед громадян та відчуттям певної “дискредитації” їхніх прав на простір. Поширеність міфу про наявність автомобіля як показника вищого соціального статусу має радянське походження на кшталт “рівнішого від рівного”. Важливо усвідомлювати, що урбаністичні підходи – це насамперед не про великі грошові затрати, а радше про розуміння середовища перебування та ефективні управлінські рішення для покращення публічних просторів поселень. Думати про баланс потреб жителя, який перебуває в певний момент часу в певному місці, про його відчуття безпеки та зручності залишається головним завданням урбаністики і просторового планування. Водночас, різноманітні державні будівельні норми (ДБН) мають бути механізмом запровадження якісних просторових змін. Міста чи містечка зі зручним середовищем проживання попри слабкий економічний розвиток посилюють зв’язок із ним, зменшують показник міграції населення, формують більш виражену територіальну ідентичність жителів.

Тому **урбаністику** можна визначити як вчення про взаємодію жителів між собою та міським середовищем, розуміння якого дає змогу формувати такий просторовий розвиток, що відповідає потребам різних соціальних та вікових груп. Сучасні підходи до просторового планування поселень пріоритетними визначають формування безпечних (завдяки зменшенню рівня злочинності, захисту від неприємних відчуттів – погодних умов, шумового, пилового, візуального за-

бруднення) та комфортних (зручна мобільність, можливість стояти, сидіти, бачити, спілкуватися, займатися спортом тощо) просторів [2, С. 57–65; 3, С. 49–114].

Протягом останнього десятиріччя українські фахівці різних наукових напрямів декларують бажання застосовувати міждисциплінарні і трансдисциплінарні підходи у дослідженнях. Географи все ж недостатньо інтегрують теоретико-методологічні і методичні підходи у питання просторового розвитку дослідників інших галузей, навіть суміжних. Для кращого висвітлення проблем просторового планування, збалансованого розвитку громад і територій вартує формувати колаборації з економістами, архітекторами і містобудівельниками, істориками, культурологами, юристами тощо. Спільним конструктом для єдності у дослідженнях може стати формування належних засад **просторового розвитку**. Під останнім можемо розуміти *якісні зміни властивостей простору внаслідок перетворювальної діяльності людини під впливом природних, соціально-економічних, демографічних, культурних процесів, а також реалізованих управлінських рішень*.

Головною метою публікації було здійснити загальне урбаністичне дослідження центру Куликівки, виокремити основні проблеми, запропонувати цікаві й матеріально вигідні рішення для поліпшення рівня комфорту та безпеки у центральній частині поселення. У більшості випадків районування малих поселень здійснюють відповідно до усталених у свідомості людей місцевостей. Такі практики застосовують і у великих містах, але, на відміну від селищ, великі поселення поділяють адміністративно для покращення функціонування та реалізації управлінських рішень. Куликівка з населенням приблизно 5,5 тис. осіб не має жодних офіційних поділів, окрім як умовних місцевостей із закріпленими у свідомості жителів певними топонімами. Центральна частина не має зонування, а поділи зводяться до асоціацій із “народними” назвами об’єктів інфраструктури або ж найменувань вулиць.

Зонування просторів здебільшого характерне для офіційних документів на кшталт генерального плану смт. Куликівки, плану використання територій, плану реалізованих/проєктних планувальних обмежень тощо. Відповідні документи регулюють містобудівельну діяльність поселення. У 2020 р. сесією селищної ради затверджено генеральний план смт Куликівка, якого не оновлю-

вали ще з кінця 1970-х років. Документ містить формальні компоненти зонінгу. У межах центру, відповідно до норм, виділено території: громадської забудови, багатоквартирної житлової забудови, житлової забудови, спортивно-розважальних об'єктів та спортивних майданчиків, зелених насаджень загального користування. Також у межах поселення є комунальна територія та виробнича територія. Специфічно, але на околицях центру проходять межі санітарно-захисної зони очисних споруд, а також межа зони промислового підприємства. Санітарні межі склалися через наявність великої водойми. У 1980-х розбудова кварталів п'ятиповерхівок у північній та південній частинах призвела до потреби використання водойми та розбудови очисних споруд для комплексного житлово-комунального обслуговування. Технічні споруди потребують фінансових вливань у якісну модернізацію. У 2021 р. обласна рада виділить кошти для реалізації проєкту реконструкції очисних споруд.

Розбудова підприємства харчової промисловості в центрі Куликівки є досить суперечливим рішенням. Хоч суб'єкт господарювання – один із найбільших платників податків, однак його власник (найпотужніший у громаді стейкхолдер) через логічне бажання мати якнайкращу логістику реалізував відповідний проєкт у дещо нелогічній частині поселення. Саме виробництво має V клас шкідливості, що не оптимально для такої території [1].

Прогресом у регулюванні питання якості дизайну поселення є затверджений органом місцевого самоврядування документ “Правила благоустрою територій населених пунктів Куликівської селищної об'єднаної територіальної громади”, в якому прописано норми щодо утримання територій. У документі обґрунтовано порядок розміщення малих архітектурних форм і тимчасових споруд, а також правила розміщення зовнішньої реклами, вивісок та інформаційних табличок. Однак норми лише загальнозадекларовані і неналежно відображають параметри реклами на фасадах чи прийнятного дотримання кольорової гами [4].

Часто справді важливі документи не враховують реальних повсякденних просторових практик жителів і не дають можливості належно оцінити просторовий розвиток території. Тому у дослідженні здійснено спробу зонування звичним для географів методом спостереження.

Рис. 1. Центральна частина селища на Генеральному плані та плані зонування території смт. Куликівка Чернігівського району Чернігівської області [1]

Формальне зонування доцільно здійснювати згідно з функціональним призначенням територій (громадські, житлові, ландшафтно-рекреаційні, виробничі тощо), але якіснішими усе ж є аналіз реальних просторових зв'язків, які визначають “ядра притягання”. Критеріями виділення формальних зон стали:

- наявність більш-менш чіткого “ядра” цілісного утворення;
- стабільність просторових зв'язків завдяки визначенню основних напрямків мобільності (пересування) жителів;
- виділення бар'єрних об'єктів: доріг, парканів тощо.

На жаль, **неформальне зонування** здійснити складніше, адже для цього вартувало провести анкетування, де респонденти виділяли б зони на картографічній основі і давали звичні їм топоніми. Враховуючи, що його провести вкрай важко (особливо у період пандемії та карантину), то зонування здійснено на основі розуміння просторових практик та спостережень автора протягом останніх десяти років.

Формальними частинами селища міського типу через брак назв місцевостей логічно виділено *громадський центр* та за сторонами світу (*північна, південна, західна, східна*), що досить зручно як для дослідників, так і управлінців-практиків, які безпосередньо впливають на функціонування просторів.

Громадський центр Куликівки – важливе місце просторових активностей не тільки самого селища, а й територіальної громади. Наявність “ядер притягання” у вигляді адміністративної будівлі селищної ради, великих закладів торгівлі/надання послуг відводять вагому роль цьому простору. Крім того, суттєве значення має розташування у його межах двох будівель закладу загальної середньої освіти, центру творчості та дозвілля і селищного скверу. Громадський центр спроектований типово за радянським підходом містобудування із закладеним виконанням головних функцій (управлінської, освітньої, культурної, рекреаційної тощо).

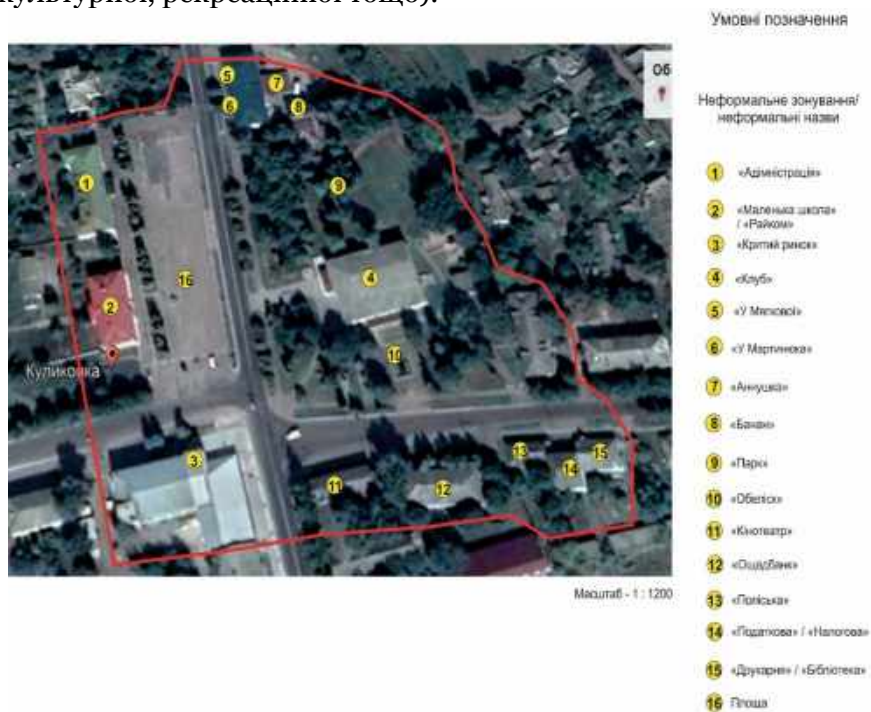

Рис. 2. Громадський центр Куликівки

Північна частина утворена субмеридіональною вулицею Миру (головна вісь усього поселення). Її структуру формує квартал п'ятиповерхівок, заклад дошкільної освіти, управління освіти, культури, туризму, сім'ї, молоді та спорту селищної ради та центр медико-санітарної допомоги. “Ядром притягання” простору зазвичай є відділок поліції та районна державна адміні-

страція, але за останні два роки розвиток логістичних послуг в поселенні від компанії “Нова Пошта” (експрес-доставки вантажів, документів і посилок для фізичних осіб та бізнесу) призвів до часткового зміщення “ядра”, посилення та закріплення його позиційності у північній частині.

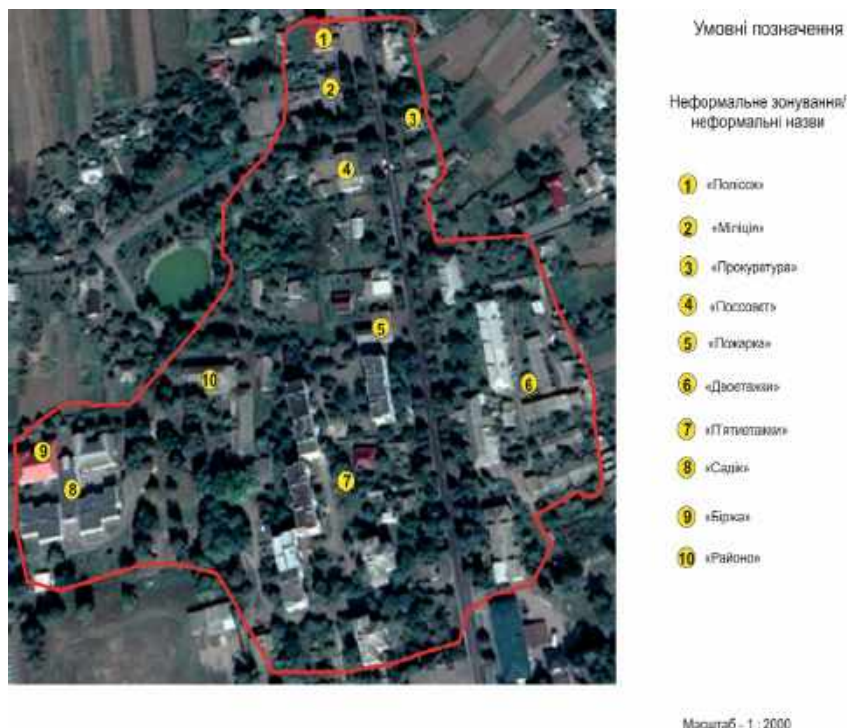

Рис. 2. Північна частина центру Куликівки

Східна частина – найменша структура, утворена віссю вулиці Партизанської та дотичною Козацькою. “Ядром притягання” залишається колишній меблевий магазин, реконструйований у великий господарський. Торгівельний центр “Лілія” через збільшення кількості суб’єктів торгівлі і показників відвідувачів посилює роль частини. Магазин “Вікторія” значно понизив центроформувальне значення. Варто зазначити, що східна частина посилює свою роль у просторі центру селища, хоча ще кілька років тому мала більш периферійне значення.

Рис. 3. Східна частина центру Куликівки

Південна частина є протилежною субмеридіональною віссю у вигляді вулиці Миру (як і північна). “Ядрами притягання” виділеної частини залишається зупинка громадського транспорту (поряд із колишньою автостанцією) та заклади громадського харчування “Chicago”, “Sunrise”. Виробничі потужності та розбудова офісного центру СФГ “Колос” надали цілісності виділеній частині, однак доцільність розширення підприємства безпосередньо у центрі викликає сумніви. Посилення рекреаційного значення берега озера-ставу Сільське заохочує жителів різних вікових категорій, а особливо дітей, які навчаються у дитячій мистецькій школі, до використання публічного простору. Залученню жителів до цієї частини сприяло і відкриття нових закладів торгівлі.

Каркас *Західної частини* створює вулиця Шевченка та площа перед будинком Куликівського районного споживчого товариства. “Ядрами притягання” насамперед, є заклад загальної середньої освіти, управління соціального захисту, місцевий суд та аптека.

Рис. 4. Південна частина центру Куликівки

Каркас *Західної частини* створює вулиця Шевченка та площа перед будинком Куликівського районного споживчого товариства. «Ядрами притягання» насамперед, є заклад загальної середньої освіти, управління соціального захисту, місцевий суд та аптека.

Рис. 5. Західна частина центру Куликівки

Виділений ареал виконує транзитну функцію, але тактично залишається місцем виїзної торгівлі. Будинок споживчого товариства, який мав стати важливим закритим публічним простором, фактично послабив цілісність цієї частини та утворив периферію. Церква, попри яскраве вираження у просторі, надто ізольована. Комунальне підприємство та нові заклади торгівлі завдяки поступовому розвитку посилюють свою роль.

Головними тенденціями просторового розвитку центру Куликівки є:

- збереження початкової містобудівної концепції 1970-х років із значним доповненням у вигляді малих архітектурних форм (МАФів);

- зміна функціонального призначення деяких приміщень та занепад фасадів більшості споруд;

- вагоме збільшення рітейлу (роздрібної торгівлі) завдяки створенню нових об'єктів торгівлі у вигляді МАФів;

- хаотичність реклами, вітрин магазинів, брак більш-менш однорідної кольорової гами фасадів;

- формування нових субцентрів, яких не було до початку 2010-х років у вигляді “ядер”, як-от “Нова Пошта” у північній частині, закладів харчування та дозвілля у південній, супермаркету у громадському центрі, великого господарського магазину у східній частині тощо;

- збільшення кількості рекреаційних зон у центрі Куликівки;

- формування мережі пам'ятних знаків, присвячених важливим історичним подіям національного та локального характеру.

Доцільно визначити кроки до покращення та визначити проблеми у формуванні дизайну поселення (так званого “благоустрою”). До початку 2010-х років не було жодного концептуального підходу до дизайну через брак відповідної політики як такої. Лише з 2015 р. почалися позитивні зміни, адже центр став охайнішим. Цього-таки року відбувся поточний середній ремонт покриття автодороги “Чернігів–Ніжин–Пирятин”. Після отримання нової комунальної техніки поліпшився догляд за центральною частиною Куликівки, особливо у зимовий період. Зросла якість освітлення вулиць, але значно погіршилася – центральної площі.

На жаль, у міському дизайні центру Куликівки зберігаються нелогічні практики радянських часів, від яких уже давно відмовилася більшість міст не тільки Східної Європи, а й України. Це і дивне вапнування дерев для “красивого” вигляду, а не захищення кори (хоча таку процедуру застосовують лише для деяких видів фруктових дерев, а щодо інших використовують безколірні спеціальні розчини) або ж звичне на пострадянському просторі фарбування бордюрів у білий колір. Природні матеріали не потребують жодного втручання, а навпаки – лише підтримки належного стану.

Концептуально центральну частину сформовано відразу ж із забудовою простору та озелененням, яке умовно можемо назвати “ялинково-туєвим” (дерева утворюють обрис простору площі, довколишні території центру творчості і дозвілля, колишнього кінотеатру, поліції тощо). Упродовж останніх років відбулися концептуальні зміни на умовно “квітковий” простір, що полягає у збільшенні висадження різних видів квітів (петуній, чорнобривців, троянд тощо), встановленні вуличних вазонів та ліхтарів квіткових форм. Такі зміни у дизайні центру дисонують, адже не мають логічного укладу “ялинково-туєвого” концепту, перевагами якого залишається закладена містобудівельними умовами своєрідна важливість колишніх/теперішніх установ органів влади, освітньої, медичної сфери у поєднанні із хвойними деревами. Поєднання з квітами без заперечно важливе, але сучасні практики ландшафтного дизайну передбачають висаджування багаторічних рослин різних відтінків, що підкреслюють закладені просторові особливості і залишаються стійкими до зміни погодних/сезонних умов. Наприклад, очищення “зеленого” променаду школи від насаджень через захаращеність, з одного боку вплинуло на комфортність середовища (погіршення умов природного мікроклімату), а з іншого – все ж передбачили заміну дерев на відповідні хвойні, які збережуть традицію простору та оновлять його.

У дизайні поселень важливу роль відіграє *якість світлового простору*. Світло – вагомий інструмент композиції простору в темну пору доби, адже формує відчуття комфорту, покращує візуальний образ архітектурного середовища та підвищує рівень безпеки.

Рис. 6. Нераціональні особливості формування міського дизайну в центрі селища

У контексті урбаністичного образу треба враховувати не тільки наявні ліхтарі, а й звертати увагу на закладену містобудівельну концепцію 1970–1980-х років. Потрібно визначити і роль вітрин/реклами/вивісок на будівлях (здебільшого магазинів). Планувальна концепція освітлення центру базується на типових містобудівельних підходах пізнього радянського часу зі встановленням високих ліхтарів уздовж важливих осей мобільності. Конкретно йдеться про регіональну автодорогу “Чернігів–Ніжин–Пирятин”, бічні вулиці Шевченка, Партизанську з її кутами та трьома ліхтарями, встановленими для освітлення площі. На останніх потрібно сконцентрувати увагу, адже логіка їх установлення небезпідставна і на разі руйнується без жодної продуманості. Радянські ліхтарі мають висоту, не нижче ніж 8 м, і спрямовані на збільшення ділянки освітлення завдяки куту падіння та іншим параметрам. Вони не мають натягнутих зовнішніх комунікацій, а, навпаки, працюють, від підведених підземних, що робить їх більш естетичними, та підвищують/мінімізують можливість зовнішнього впливу.

Перший такий ліхтар-“сонце” мав/має освітлювати значну ділянку площі навколо приміщення “початкової” школи (колишнього райкому) і частково захоплювати ареал променаду до “старшої” школи й будинку універмагу. Другий – між приміщенням колишнього готелю та селищним сквером – забезпечував освітлення простору навколо цих об’єктів, регіональної автодороги і ділянки площі. Третій – демонтований на куті

вулиць Миру та Партизанської, який освітлював центральне перехрестя, простір біля входу в універмаг та частину шляхів до центру творчості та дозвілля. Можливо, їхні технічні параметри не відповідають сучасним вимогам (особливо коли в них працювали старі лампи розжарювання), але після заміни системи освітлення без демонтажу такі конструкції значно б вплинули на якість світлового простору громадського центру Куликівки. Місцева влада ж вибрала ж інакший підхід. У 2015 р. встановлено два типові вуличні ліхтарі у межах відокремлювальної клумби між регіональною автодорогою та центральною площею. Але облаштування зовнішніх комунікацій уздовж зі святковими ліхтарями та відеокамерами навіть візуально утворюють бар'єрність між площею, автодорогою та селищним сквером. Облаштована система освітлення не дає потрібної якості світлового простору, тому варто визнати, що центральна площа темна у пізню пору доби. Доцільно виділити й позитивні моменти в освітленні селищного скверу завдяки новим ліхтарям (шкода лише, що вони мають форми “конвалій”), а також заміни освітлення вздовж вулиці Миру (у напрямку Чернігова) від магазину “Вацак” до районної прокуратури.

Рис. 7. Світловий простір центру Куликівки

Більшість суб'єктів торгівлі намагаються освітити вітрини, вивіски і рекламу й у такий спосіб задавати світлові тони. Якість поєднання реклами та освітлення викликає сумніви, але хідники (тротуари) стали приємнішими для пересування. Наприклад, супермаркет “Наш край” задає теплі тони, а вивіска магазину побутових товарів “Аврора” візуально забруднює середовище і може відволікати водіїв. Тому компетентним структурам селищної ради та комунальному підприємству доцільно переосмислити якість світлового простору центру.

Важливим індикатором використання простору є кількість та вміст смітників. Більшість із них установили суб'єкти торгівлі без будь-якого стандартизованого дизайну, а на площі біля комунальних установ, закладів освіти стоять типові округлі баки. Вміст смітників формує одноразовий паперовий посуд від кави. Такий тип споживання напою продукує велику кількість відходів. У часи пандемії одноразовий посуд справді логічніший, ніж споживання у закладі харчування. Та все ж раціональніше не використовувати так багато одноразового посуду.

Ознакою просторового розвитку центральної частини будь-якого поселення залишається якість публічних просторів. У його межах жителі та гості встановлюють правила участі відповідно до моральних цінностей та соціальних очікувань із метою взаємодії. Головними проблемами публічних просторів Куликівки вважаємо застарілість/брак/незручність інфраструктури публічних просторів, а також виконання більшістю з них транзитної функції.

Компонування *центральної площі Куликівки* дійсно зроблено за найкращими радянськими містобудівельними ідеалами, де районний центр мав конструювати у свідомості жителів важливість державницьких функцій завдяки розташуванню тут Куликівського районного комітету КПУ у Чернігівській області з пам'ятником В. І. Леніну на центральному фоні та будівлі районної ради народних депутатів/виконкому. Великий простір перед нею спеціально створено для урочистостей, а будівля універмагу (“критого ринку”) фактично стала архітектурною домінантою та центром побутового громадського обслуговування. Частина від площі із будинком культури та дошкою пошани тільки мала закріпити цю ідеологічну вісь. Варто зазначити, що площа стає активною зоною завдяки різноманітним заходам,

але з короткотерміновим ефектом. У радянський період такими були маніфестації, присвячені річницям “Великої Жовтневої Революції”, “Дню солідарності трудящих”, “Дню Перемоги у Великій Вітчизняній Війні” чи “Визволення Чернігівщини від німецько-фашистських загарбників”. Свята проводили із великим розмахом, а трибуну встановлювали ближче до “керівної спрямовуючої сили” громади – райкому партії – та розташованого поруч пам’ятника В. І. Леніну. Це лише підтверджує мету конструювання простору як соціального продукту з чіткою ідеологічною спрямованістю. Маніфестація до Дня Незалежності України має вже інший ідеологічний конструкт – відновлення національної державності, але стиль проведення десь перегукувався/-ється із радянськими заходами. Підтвердженням цьому є збереження традиції урочистої ходи, широке залучення представників місцевої влади, яка під час заходу перебуває на сцені/у масовці перед управлінськими будівлями.

Селищна рада та розміщений у ній центр надання адміністративних послуг зберігає за простором політичні функції, управління чи отримання відповідних послуг. Будівля райкому архітектурно перегукується зі сталінським ампіром, у період незалежності її перетворили на початкову школу. Після проєкту реновації її фасад майже абсолютно втратив ідеологічне навантаження, а про “строгість” владних кабінетів (тепер класів) нагадують високі двері, колони, стелі та де-не-де збережена ліпнина. Упродовж останніх років на площі проводять заходи, приурочені до різних релігійних свят, наприклад як Колодія (Масниці) чи Великодня. Важливого значення площа набуває під час новорічних свят, а її окрасою стають відповідні атрибути. Ще взимку площу активно використовують школярі, коли стягуються брили снігу, вдало перетворені на велику гірку. На місці зруйнованого пам’ятника В. І. Леніну висадили ялинку (в майбутньому вона перетвориться на відповідну новорічну атракцію). Організація просторових активностей опосередковано прив’язується до політичної та управлінської діяльності. Цього року великоднє оформлення центру селища та сіл громади загалом стало апогеєм “місячника благоустрою” на території Куликівщини.

Безпосередньо політичного значення площа набуває під час президентських, парламентських та місцевих виборів, коли на ній різні політичні сили презентують свої політичні програми

або ж проводять показові концерти. Такі практики стають менш популярними, адже політичні технології з використанням друкованих матеріалів усе менш ефективні, як порівняти з телебаченням чи соціальними мережами. Хоча довибори народного депутата в окрузі 2020 р. цю практику зберегли, і деякі кандидати збиралися на зустрічі з жителями. Крім того, площа виконує й іншу комунікаційну роль у вигляді акцій протесту у разі неординарних процесів у державі чи громаді. Серед останніх назовемо “тарифний майдан”, після якого звернення жителів щодо необґрунтованості/завищення тарифів на комунальні послуги підтримав орган місцевого самоврядування. Втім протест проти закриття Дроздівської школи абсолютно проігнорували, що є сигналом щодо якості комунікації між селищною радою та громадськістю.

Для покращення якості простору було б добре:

- встановити по дві лавки біля приміщення початкової школи (наприклад, для батьків, які чекають на дітей із занять) та селищної ради (концентруються жителі, котрі звертаються до ЦНАПу або ж до інших структурних підрозділів) коштом місцевого бюджету;

- встановити ідентифікаційні елементи – флагшток із прапором Ради Європи, України та Куликівщини бюджетним коштом;

- біля селищної ради встановити пам’ятник/бюст Тарасу Шевченку бюджетним коштом фондів розвитку культури тощо;

- відмовитися від святкової ходи до Дня Незалежності, яка асоціюється із радянською практикою “параду перед трибуною райкому партії”.

Селищний сквер (парк) – найбільш недооцінена структурна одиниця центру, яка має стати найгарнішим і найкомфортнішим публічним простором Куликівки. Наразі ж сквер більше використовують як швидкий транзит між вулицями Миру та Партизанською (з’єднання зі східною частиною центру). На жаль, за останні десятиріччя втрачено велику кількість зелених насаджень. Та все ж є можливість примножити їх площу внаслідок інтеграції з Алеєю Миру, утвореною молодими деревами із закладеним променадом. На сучасному етапі зроблено недостатньо функціональних змін – встановлено лише нові ліхтарі у вигляді “конвалій” як продовження досить хаотичного “квіtkового” концепту, а також деякі лавки. У межах скверу

утворюється новий постійний просторовий зв'язок із розташованим поряд магазином. Витоптані стежки насправді не ознака відсутності культури, а ідентифікатор постійної мобільності. З ними боротися немає сенсу, тож краще зробити їх постійними та заасфальтувати.

Зручні лавки є запорукою ефективнішого використання простору парку. Лавки без спинки загалом менше використовують, ніж зі спинкою. Зручніше сидіти на лавці зі спинкою, на яку можна опертися. Особливо актуально це для людей, які мають проблеми із хребтом, або ж для людей похилого віку – важливих користувачів простору, присутність яких тут незначна. У найсприятливіший період лавками користуються батьки з маленькими дітьми (спостерігають за їхньою діяльністю на дитячому майданчику) або ж молоді люди, які розважаються в цьому середовищі. Єдиний мінус, що така програма може супроводжуватися алкоголем. Лавки зі спинкою можна придбати та встановити за кошти місцевого бюджету, але розроблення і реалізація концепції парку можлива лише із залученням грантових коштів.

Рис. 8. Наявні та пропоновані лавки для селищного скверу

Важливою зміною може стати створення простору з літнім театром або ж перголюю. Передумовами створення такого об'єкта є наявність зручного простору для формування цілісної структури парку та громадського центру, потреба у загальнодоступному просторі для різних соціальних та вікових груп, а також

наявність уже сталих тактичних заходів на кшталт “Кіно просто неба”, концертів на ганку центру творчості і дозвілля тощо.

У Куликівці схожий подібний простір, так званий танцпол, але він має периферійне положення, хоч і поряд із водоймою, яка посилює його привабливість; незадовільний стан об'єкта, обгородження ґратами (ізолюваність), непристосованість до проведення різноманітних заходів (кіносеансів, концертів тощо). Танцювальний майданчик варто використовувати як місце проведення дискотеки комерційними структурами, що відповідатимуть за належний стан орендованого об'єкта. Позитиви суттєві – танцювати влітку у пізній період доби ліпше на твердому покритті, ніж на вологій траві. Відкритий “зелений” простір із будовою сцени в межах скверу, відповідних комунікацій, лавок та можливістю використання газону як зручного місця, щоб сидіти на туристичних килимках чи пледах матиме значно вищу цінність. У селищному сквері є простір, який використовували для різноманітних заходів просто неба. Його перевага – сформований майданчик у вигляді сцени, можливість виведення зображення екрану на стіну, близькість комунікації із самим будинком культури (простіше приєднати всю потрібну апаратуру).

Серед недоліків виділимо те, що поріг – не найкраще місце для проведення заходів. Крім того, маємо недостатню кількість місць для сидіння під час заходу та візуалізацію “у далину”, тобто спостерігаючи сюжет, бачимо тло віддалене на кількадесят метрів. Сам простір занадто близько розташований до регіональної автомобільної дороги. Великою складністю для реалізації проєкту залишається наявність приватизованої ділянки колишньої бібліотеки.

Заклад загальної середньої освіти – суттєва складова частина архітектурного середовища центру, яка впливає на просторовий розвиток усієї Куликівки. Установу формує два приміщення: початкова (“маленька”) та старша (“велика”) школа. Відбулися суттєві зрушення у дизайні фасаду завдяки проведенню термоізоляційних заходів, додаванню цікавих барв. Заклад освіти має гарний спортивний майданчик із відповідною інфраструктурою (вуличні тренажери, новий спортивний майданчик). На жаль, заклад не має типового шкільного подвір'я, яке має забезпечувати дозвілля школярів на перервах та в післяурочний час. Очевидно, школярі не хочуть постійно бути у приміщенні, а бажають проводити перерви на подвір'ї. Для організації свого дозвілля діти

середнього і старшого шкільного віку не мають публічного простору біля самої школи, тому поріг перетворився на місце постійного проведення часу у такі короткі терміни, адже похід на спортивний майданчик забирає дві-три хвилини в один бік. Це нераціональне використання часу. Так само вартує продумати і про дозвілля дітей молодшого шкільного віку. Перевагою подвір'я початкової школи є віддаленість від автодороги та наявність саме невисокого загородження. Позитивно варто оцінити озеленення та зони затінку. Суттєвий і важливий недолік – брак будь-яких атракцій для дітей, які б спонукали до певної ігрової чи комунікаційної діяльності. Якісний дитячий простір потребує добрих і безпечних матеріалів, які зменшують травматизм. Конструювання таких просторів потребує уваги до вікових потреб дітей і їхньої думки. Скептики, які вважають, що діти не знають чого хочуть, – помиляються, адже вони гарно пояснюють потреби у такому випадку. У такий спосіб формується дитяча партисипація, а громада стає дружнішою до маленьких жителів. Проекти такого типу потребують грантової підтримки.

На превеликий жаль, озеленення перед школою зменшилося після зовнішнього ремонту. Деревя впритул до вікон – негативний момент, але вони формували комфортний мікроклімат. Щодо підліткової просторової активності, то варто надати перевагу різним типам лавок, зокрема округлих, адже так зручно здійснювати групову активність, обговорювати особисті цікаві моменти, можливі проекти, завдання тощо. Реалізація цього можлива завдяки виділенню коштів із бюджету через здешевлення ціни під час виконання робіт комунальним підприємством.

Важливою частиною архітектурного середовища поселень є *сакральні споруди*. Церкви у невеликих містечках – домінуючі пам'ятки архітектури, вони несуть у собі культурні традиції регіону та найпомітніші у поселенському просторі. Те саме можна стверджувати і про Михайлівську церкву – головну окрасу центру Куликівки. Розташування віддалено від напрямків мобільності та “парканізація” ізолюють її від центру (певною мірою храм недоступний). Звичайно, він відкритий для кожного під час церковної служби чи будь-яких заходів, але можливості у будь-який час до нього просто підійти, посидіти на лавці чи навіть спокійно візуально оцінити красу храму немає. Внутрішнє подвір'я має чудовий простір із газоном. За наявності хідників, лавок зі спинками та освітлення можна сформувавши гарний відкритий

публічний простір, а людей наблизити до храму ще й фізично (як до архітектурної пам'ятки). Значний недолік – паркан. У містах схожі храми теж обгороджені, але у кращому випадку прозорою композицією, а доступ до подвір'я припиняється лише вночі. У Куликівці ж храм відкритий при нагоді. Розв'язання проблеми неможливе без позиції громадян чи органу місцевого самоврядування. Вкрай важливе розуміння настоятеля храму і парафіян. Простір навколо будівлі неорганізований, окрім як біля входу. Єдиний мінус – на подвір'ї сконцентровано мережу електричних комунікацій.

Рис. 9. Запарканізоване подвір'я Михайлівського храму в центрі Куликівки

У Куликівці з розвитком роздрібної торгівлі почали формувати нові публічні простори завдяки магазинчикам, які пропонують каву, фастфуд, снеки. Така культура закладів роздрібної торгівлі сприяє встановленню сезонних місць зі столиками, лавками, стільцями, парасолями тощо, а також меншій вимушеності, як порівняти із закритими публічними просторами (кафе). Наслідком їх функціонування є продукування більшої кількості сміття внаслідок використання одноразового посуду. Так працюють магазини “Льонік”, гастроном “Центральний”, супермаркет “Наш край”. Недоліком їхнього розташування залишається близькість до автомобільної дороги із високим

шумовим забрудненням. Магазин на кшталт випічки “Форнетті” не потребує таких заходів через ліпшу позиційність біля озера-ставу Сільське. Утворена рекреаційна зона дає змогу покупцям відпочити, насолоджуючись кавою/перекусом. Площа перед будівлею районного споживчого товариства має можливість перетворитися із невикористовуваної зони на простір постійної комунікації завдяки рітейлу. У межах площі західної частини відбувається стала торгівля (по вівторках і п’ятницях), але цього вкрай недостатньо.

Рис. 10. Літні майданчики перетворюються на цілорічні публічні простори

“Відчужений” простір між приміщенням закладу харчування “Арніка” та “Укрпоштою” зазнав різких змін, адже замість недоглянутого приміщення туалету колишньої автостанції тут збудували об’єкти роздрібної торгівлі, навіть за кошти інвестора додали зупинку. Втім обгороджена територія залишається дискомфортною для пасажирів. Цікаво, що поряд розташована зупинка гіршої якості, яка є популярнішою, ніж новенька. Людям важливіше бачити все навколо себе, бути ближчим до транспорту, який підсвідомо має під’їхати з хвилини на хвилину, ніж перебувати на зупинці за 15–20 метрів від дороги.

Рис. 11. Використання комплексу автобусних зупинок у момент прибуття внутрішніх обласних рейсів

Очевидно, що основою якісних просторів є їхня комфортність та безпека. Небезпечну мобільність у центрі Куликівки формує неналежний стан безпекової інфраструктури, зокрема добре облаштованих пішохідних переходів, що відповідають сучасним вимогам (із добрим освітленням, а за потреби – зі штучними обмежувачами швидкісного режиму); брак прийняттого контролю за швидкісним режимом транспорту в межах селища уповноваженими органами (поліцією), зокрема щодо дороги обласного значення; ігнорування неформальних аспектів мобільності (вимушених переходів, неврахованих дорожніми службами, але потрібних користувачам); брак нормального регулювання/саморегулювання на перехресті “вулиця Миру – вулиця Партизанська – вулиця Шевченка”.

Останні роки спостережень за різними аспектами мобільності Куликівки дали змогу сформувати орієнтовану структуру, яка має такий вигляд: пішоходи – 50–55%; велосипедисти – 35–40%, водії авто та їхні пасажери – до 10%.

Складне перехрестя в центрі селища та брак автоматичного регулювання мобільності в його межах призводять до небезпеки автомобільного руху. Початок вулиці Партизанської має “горло” завширшки 14 метрів, що дає можливість виділити смуги по 3–3,5 метри з урахуванням двох “острівців” безпеки. Або ж узагалі

варто скомпонувати два повноцінні Т-перехрестя (вулиця Миру – вулиця Шевченка; вулиця Миру – вулиця Партизанська) і таким чином ліквідувати небезпечне “зламане” перехрестя.

Якість пішохідних переходів теж одна з найважливіших властивостей безпечної мобільності у поселеннях. Саме перетинання відрізків автодороги – потенційно один із небезпечних проміжків пересування містом. Часто водії/пішоходи порушують правила дорожнього руху, що призводить до потенційних аварійних ситуацій, а в найгіршому випадку – до ДТП. Тому важливо знати всі наявні і потенційні практики кожного з учасників дорожнього руху, щоб нівелювати будь-які небезпечні моменти.

На рисунку зроблено спробу виділити **формалізовані переходи** (з наявністю знаків, зебри) та **неформалізовані** (необлаштовані, неофіційні, але всі розуміють їх наявність). У Куликівці найбільш сталим визначимо зв'язок між школою та універмагом, а також між вулицею Коцюбинського і магазином “Мрія”. Такі шляхи потребують “легімізації” для безпеки пішоходів. Велика проблема центру – системне порушення швидкісного режиму водіями, особливо у зоні пішохідних переходів. Профілактичних робіт майже не проводять, а штрафи – рідкість. Штучні заходи з обмеження швидкісного режиму (за такого сценарію) – єдиний вихід фізично сповільнити автотранспорт, враховуючи велику кількість пішоходів, зокрема і багатьох школярів. Поселенню вкрай потрібні припідняті пішохідні переходи, що змушуватимуть автомобілі призупинятися, а пішоходам дадуть можливість зручно переходити на рівні із тротуаром. Найпростішим кроком є гарне освітлення переходів для безпечної мобільності вночі. Інституційно для таких змін, на жаль, недостатньо передумов. Обслуговуванням автодороги “Чернігів–Ніжин–Пирятин” займається Служба автомобільних доріг у Чернігівській області, а не орган місцевого самоврядування. Селищна рада може наголошувати на потребі у такому середовищі і мати відповідну одноразову, а в кращому випадку – програму змін протягом двох-трьох років.

Брак громадського транспорту в селищі, прийнятні відстані між центром та окраїнами Куликівки сприяють велосипедній мобільності жителів. Вона не припиняється навіть за несприятливих добових/погодних/сезонних умов.

Рис. 12. Формалізовані і неформалізовані пішохідні зв'язки центральної частини Куликівки

Якщо пересування звичайними вулицями нічим не ускладнене, то зворотнє стосується вулиці Миру. Рух уздовж автодороги небезпечний, а хідником – не завжди прийнятний. Очевидно, що для окремої велодоріжки потрібні значні вкладення, а організаційно таке складно запровадити. На початках вартує пропрацювати над безпечнішими умовами для велоруку завдяки якісним паркомісцям, доброму освітленню, догляду за дорогами та хідниками. Гарний приклад – велосипедний паркінг біля школи, популярний серед учнів та працівників школи.

Рис. 13 Велика велостоянка Куликівського закладу середньої освіти

Тенденціями сучасного *архітектурного середовища Куликівки* визначимо:

- збереження містобудівного каркасу 1970-х років із формуванням на початку 2000-х років системи малих архітектурних форм для рітейлу;

- незначну кількість ремонтну фасадів (здебільшого виконання косметичних), що призвело до старіння/руйнування багатьох облицювань радянського періоду;

- розбудову мережі пам'ятних знаків для формування історичної пам'яті жителів громади;

- невміння добирати вітрини/реклами до кольорового фону будівлі (є стереотип, що різноманіття яскравих кольорів робить об'єкти торгівлі цікавішими та залучає покупців), а магазинам/кафе – назву, яка має смислове навантаження для концепту закладу;

- розбудову нових архітектурних форм, які не відповідають містобудівному каркасу утвореного простору (зокрема закладів із дивним та дещо кітчевим стилем);

- брак політики збереження архітектурного середовища, зокрема об'єктів радянської спадщини цінних з історичного та естетичного погляду.

Маємо кілька якісних і вкрай неякісних кейсів організації архітектурного середовища. На жаль, несформованість будь-якого поєднання чорного кольору супермаркету та насиченого червоного кольору вітрини з теперішнім жовтуватим-зеленуватим

персикового кольору універмагу. Кольори магазину “Аврора” більш-менш відповідають загальному стилю будівлі, але використання мерехтливої рекламної вивіски є типовим прикладом візуального забруднення. Наявність російськомовної реклами у громаді в якій 97% жителів вважають українську рідною мовою, є безпідставною для просування товару чи послуги.

Укорінений стереотип, що яскраві барви мусять “притягувати” покупців, давно не діє. Доцільно, щоб вітрина бренда не псувала фасад будівлі, а доповнювала його. Хаотичність реклами в межах центру найбільш характерна для будівлі колишнього готелю та районного споживчого товариства. Зазначимо, що гастроном не має у вивісці “агресивних” кольорів і прийнятно виглядає на тлі фасаду будинку із керамічної плитки. Вітрини завбільшки з поверх характерні для великих торгових центрів у містах. Сенса великих габаритів реклами на будівлі районного споживчого товариства є нелогічним із погляду архітектурного середовища. Для покупців вона неважлива в разі бажання/небажання придбати товари у цих точках продажу. Більш-менш вдалу спробу подати свій бренд і влитися у стиль будівлі зробила лише “Нова Пошта”.

Неоднозначний вплив на архітектурне середовище мають нові заклади харчування. Постмодерністичний стиль з античними формами вхідної брами до кафе “Sunrise” на тлі дерев’яного фасаду кафе “Арніка” дисонує з простором.

Рис. 14. Кітчовий стиль нових архітектурних форм у центрі Куликівки (кафе «Sunrise»)

Монументальні колони з яскравою вивіскою образно мають наблизити відвідувача до “теплого моря, де багато радості і тепла”. В Україні – як у великих містах, так і містечках – у тренді беззмисловна постмодерністична архітектура або ж оновлення з використання принципів “євроремонту”, про який в Європі ніхто не знає.

Висновки. В Україні на рівні містечок загалом немає інтегрованих підходів до створення єдиного концепту дизайну поселення, зокрема і громадського центру. Для Куликівки як колишнього районного центру у 1970-х роках почали розбудовувати інфраструктуру відповідного поселенського типу. Вона досі формує міський каркас і тканину центральної частини селища. Відновлення незалежності України, утвердження ринкових відносин, комерціалізація середини 1990-х – початку 2000-х кардинально вплинула на особливості просторового розвитку, що привело до створення мережі національно орієнтованих пам’яток, а також широкої мережі малих архітектурних форм для ритейлу, які частково послабили потребу у такому великому інфраструктурному об’єкті, як універмаг.

Деякі споруди змінили функціональне призначення, а інші довелося зруйнувати через зношеність та занедбаність, але в будь-якому разі всі позитивні кроки щодо покращення – суто фрагментарні та хаотичні. Введення єдиного програмного документа щодо правил благоустрою у територіальній громаді, покладання лише на програмні документи чи ДБНи нівелює будь-які можливості врахування неформальних аспектів реального просторового розвитку, що зі свого боку відбивається на якості, безпеці та зручності центру селища як для жителів, так і гостей.

Урбаністичні ініціативи для Куликівки першочергово полягають не у великих інвестиціях в інфраструктуру, а в управлінських рішеннях та елементах тактичного урбанізму, які можуть значно вплинути на перцепцію простору. Головним початком змін є застосування не так підходів закладених у програмах громади чи засадничих речей генерального плану смт Куликівка, як належного партисипативного планування, що посправжньому допомагає розуміти потреби та запити людей щодо облаштування центральної частини селища. Такі кроки можливі лише завдяки інтегрованому підходу та конструктивній комунікації між трьома групами стейхолдерів (місцевою владою, бізнесом та громадськістю).

Список використаних джерел

1. Генеральний план смт. Куликівка Куликівського району Чернігівської області URL: <https://kulykivska-gromada.gov.ua/news/1617691403/>
2. Гел Йен. Міста для людей. Переклад з англійської Ольги Любарської. – К. КЕНЕКШЕНС, 2020. – 280 с, фото.
3. Джекобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов / Пер. с англ.; 2-е изд., испр. М.: Новое издательство, 2015. 512 с. – (Библиотека свободы).
4. Правила благоустрою територій населених пунктів Куликівської селищної об'єднаної територіальної громади URL: <https://kulykivska-gromada.gov.ua/pravila-blagoustroju-teritorij-naselenih-punktiv-kulikovskoi-selischnoi-org-11-04-08-30-06-2020/>
5. Спек Джефф Правила пішохідного міста. 101 крок до створення кращих місць. Київ: КЕНЕКШЕНС, 2019. 286 с.

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. Історична географія, історія географії та картографії	5
<i>Лозинський Р. Мар.</i> Історико-географічні особливості заселення Українського Розточчя	5
<i>Байцар А. Л.</i> Назви України або її частин на географічних картах (XII–XIX ст.)	29
Розділ 2. Українознавство і краєзнавство	92
<i>Зубик А. І.</i> Українська діаспора в Естонії, Латвії та Литві	92
<i>Лаврук М. М.</i> Українознавчі і краєзнавчі дослідження в шкільній географії: міждисциплінарний та інтегрований підходи	141
<i>Стецюк О. В.</i> Народне Маркіянове свято на Білій горі (краєзнавчий нарис)	174
Розділ 3. Політична географія і геополітика	195
<i>Дністрянський М. С.</i> Сучасні імперативи геополітики України: від активного протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам до виконання важливих міжнародних місій	195
<i>Склярська О. В.</i> Реформування адміністративно-територіального устрою України: суспільно-географічні дослідження проблематики	212
<i>Сливка Р. Р.</i> Понятійна основа географії територіально-політичних конфліктів	226
Розділ 4. Урбаністика і просторове планування	262
<i>Лабінська Г. М.</i> Трансформація підходів у просторовому плануванні на прикладах з XIX по XXI ст.	262
<i>Лозинський Р. Мих.</i> Українські передмістя як суспільно-просторовий феномен та виклики просторового планування	282
<i>Моргацький А. М.</i> Просторовий розвиток Куликівщини: гайд для селищної ради	338
Зміст	366

